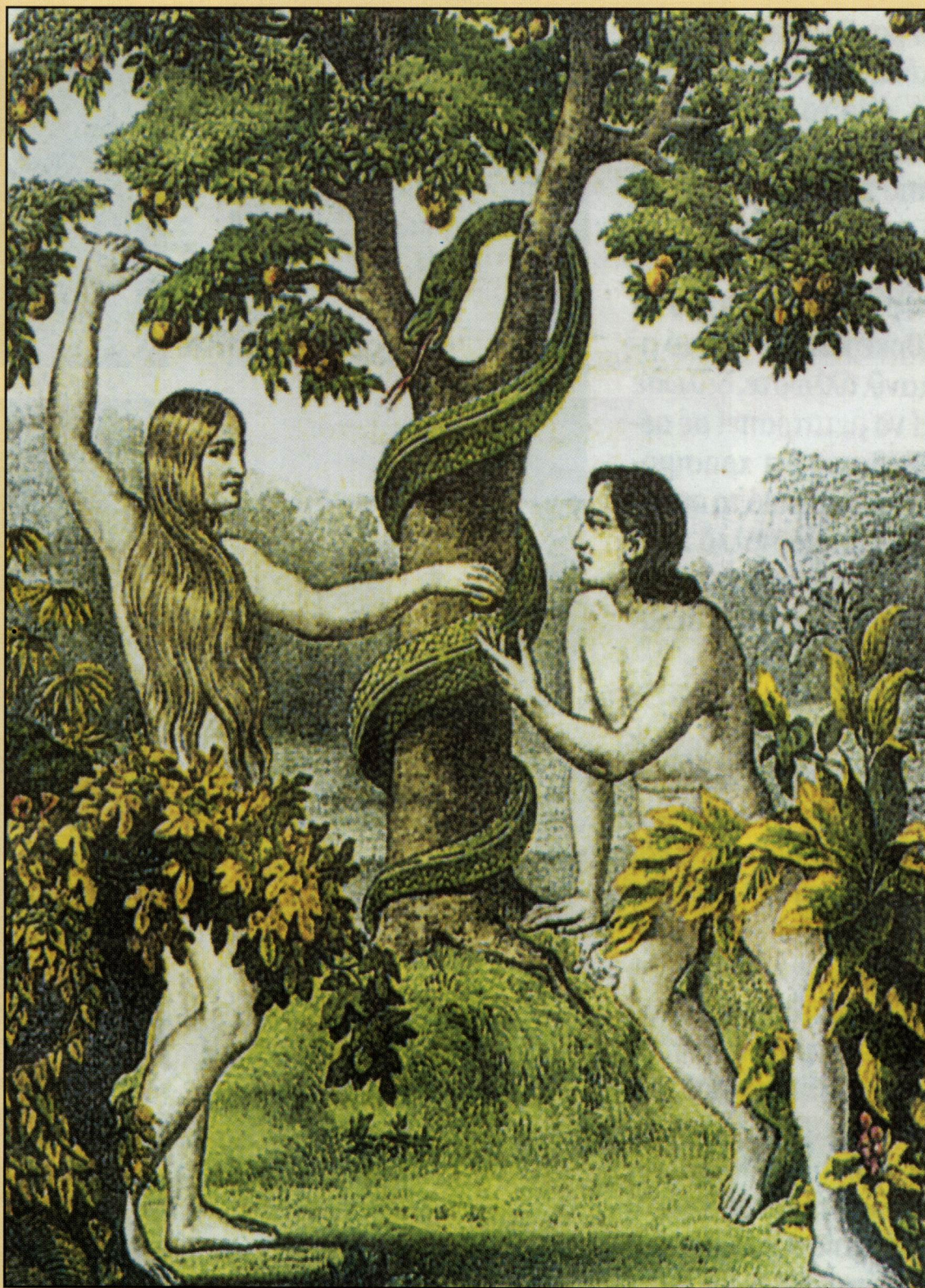

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Οκτώβριος 2002 • τεύχος 104 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Οκτώβριος 2002
τεύχος 104 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 50 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
άναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Μαρίνα Κόντη, Πρόστιμα στους πεζούς.

Περί διαφθοράς και νεολογισμών5
Νίκος Γρύπας, Έκπαιδευτικές πραγματικότητες6
Έλένη Καμπούρη, (Ού)τοπικές Έκλογές8

Άγγελος Έλεφάντης, Δημοτικές και

Νομαρχιακές Έκλογές11

Σπύρος Άσδραχάς, Προλεγόμενα σέ ένα

Συνέδριο13

Σπύρος Καράβας, Ό Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος
και οι έθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)18

Σία Άναγνωστοπούλου, Μιλλέτ,

Όρθόδοξο γένος, έθνος23

Γιώργος Μαργαρίτης, Η δεκαετία του 1940-1950:

μιά ιστοριογραφική πρόκληση28

Ν.Ε. Καραπιδάκης, Ό Άλκης Άγγέλου

και ή ιστορία της άνάγνωσης,35

Διονύσης Καψάλης, Οι λόγιοι και ή άνάγνωση39

Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, Άπό την Άτλαντίδα

στή Μασάντα45

Μαριάννα Τόλια, Η πρωτοπορία

της οργανωσιακής σιωπής56

Δημήτρης Κυρτάτας, Άρχαϊες έλληνικές

αύτοπροσωπογραφίες59

Βασίλης Ζουναλής, Άινστάιν-Πικάσο:

Δύο κόσμοι ώς ένας;62

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις66

Φωτογραφία έξωφύλου: Τό δέντρο της γνώσης.

Πρόστιμο στους πεζούς

Τί είναι 16 ευρώ μπροστά στην σωτηρία της ζωής σου! Ένα τίποτα. Όμως με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεις λίγο χρόνο ακόμα να ζήσεις σε αυτή την υπέροχη ζωή... Καί πρόστιμο να μὴν υπῆρχε θά ἔπρεπε νά ἐφευρεθεῖ ἄλλος τρόπος ἀναχαίτησης τῆς αὐτοκαταστροφικῆς μανίας τῶν ἀφρόνων πεζῶν, οἱ ὁποῖοι δέν τό βάζουν κάτω καί ἐννοοῦν νά περπατοῦν διαμέσου σκουπιδοσωρῶν, παράνομως παρκαρισμένων μηχανοκινήτων καί ἄλλων τινῶν. Ἀκόμα κι ὅταν ὁ τολμῶν νά περπατᾶ πεζῆ γλιτώσει ἀπό τίς παραπάνω ἀπειλές καί καταφέρει νά μὴν σπάσει κάποιο μέλος τοῦ σώματός του ἢ ξεφύγει τίς νευρικές κρίσεις ἀπό τήν κατάληψη τῶν πεζόδρομων ἀπό πάσης φύσεως ἐμπόδια, καρέκλες, τραπέζια, τροχοφόρα, μπάζα κλπ., δέν γλιτώνει μέ τίποτα ἀπό τό ἐξαιρετικά εὐγενές πολιτισμικό χαρακτηριστικό τῶν Ἑλλήνων ὀδηγῶν: τήν καουμποϊκή μαγκιά. Ἄν ὁ πεζός κάνει τό λάθος καί πατήσῃ τό πόδι του ἐκτός τοῦ πεζοδρομίου καί ἐπί τοῦ ὁδοστρώματος τότε τά πράγματα εἶναι σκοῦρα ἕως κατάμαυρα. Διότι οἱ ὀδηγοί ἔχουν ξεχάσει ὅτι ὑπάρχει κάτι πού λέγεται ὄριο ταχύτητας στήν πόλη (πού παρεμπιπτόντως εἶναι μόλις 50(!) χλμ./ῶρα). Ὁ πεζός λοιπόν ὀφείλει — ἂν ἐννοεῖ ἀκόμα νά περπατάει σέ αὐτή τήν πόλη — νά ἐλέγχει ὅλες τίς δυνατές κατευθύνσεις: δεξιά ἂν ἔρχεται αὐτοκίνητο, ἀριστερά ἂν ἔρχεται μηχανάκι, πάνω ἂν ἔρχεται καμιά γλάστρα ἢ ὁ οὐρανός ὁ ἴδιος, κάτω ἂν ὑπάρχει καμιά μπανανόφλουδα, ἢ ἀκαθαρσία κατοικιδίου κλπ. Ἄν ὁ πεζός μετά ἀπό ὅλα αὐτά φτάσῃ σέ διάβαση γιά νά διασχίσει νομίμως τόν δρόμο, θά πρέπει ὄχι μόνο νά προσέχει ἂν ἄναψε τό πράσινο ἀνθρωπάκι (ὁ Γρηγόρης) ἀλλά ὅτι ἔχουν σταματήσει καί ὅλα τά τροχοφόρα. Γιατί τί περίεργο! Πάντα ὑπάρχουν αὐτοί πού ἀγνοοῦν τό κόκκινο καί πατοῦν γκάζι γιά νά περάσουν. Τό συμβολικό πρόστιμο βεβαίως καί ἐπιβάλλεται γιά τούς πεζούς διότι εἶναι προτιμότερο νά παταχθεῖ ἢ ἀπειθαρχία ὅσων περνοῦν τίς διαβάσεις βλέποντας τό κόκκινο ἀνθρωπάκι, παρά νά θιγεῖ τό εὐγενές χαρακτηριστικό τῆς μαγκιάς τῶν ὀδηγῶν.

Περί διαφθορᾶς καί νεολογισμῶν

Δέν εἶναι μόνο οἱ παράνομες προσλήψεις πού ἔκαναν ὀρισμένοι δῆμοι, ὅπως ἀναφέρει ἔκθεση τοῦ ΑΣΕΠ, εἶναι καί ἡ ἐτήσια ἔκθεση τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ἢ ὁποῖα διαπιστώνει πλῆθος παρανομιῶν: ἀπευθείας ἀναθέσεις προμηθειῶν καί δημόσιων ἔργων, φορολογικές παραβάσεις, διπλοπληρωμές, παράνομες ἀποζημιώσεις κλπ κλπ. Μετά ἀπ' αὐτά καί ἀφοῦ ὅλοι ἐκφράζουμε τήν ἀποστροφή μας πρὸς αὐτά τά θλιβερά φαινόμενα καί τά ἀποκηρύσσουμε μετά βδελυγμίας α) μποροῦμε νά κοιμόμαστε ἤσυχοι ὅτι δέν εἴμαστε μυθομανεῖς καί καταστροφολόγοι, κακόπιστοι καί κακόβουλοι, β) βεβαίως καί πρέπει νά παταχθεῖ ἡ διαφθορά, ἀφοῦ διαπιστώνεται ἀπό τόσες ἐκθέσεις ὅτι ὑπάρχει καί δέν εἶναι τῆς φαντασίας μας. Ἀλλά ὅλα θά λυθοῦν μέ τόν νέο θεσμό τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Δημόσιας Διοίκησης τόν ὁποῖον θά διορίζει ἡ Κυβέρνηση; Ἐγώ, ὡς κακόπιστη, ἀμφιβάλλω.

Μέ τό νέο θεσμό μπορεῖ νά ψοφήσῃ ὁ «λαδόμπουκας» (ἐστὶ ὁ ἀρμόδιος ὑπάλληλος, κατὰ προτίμηση τοῦ Δήμου, πού βγάζει παρανόμως τά πρὸς τό ζῆν) ὡς μικρός ποντικός, ἀλλά θά ζήσει ὁ «χαδιαρόμπουκας». Καί μία ἀπλή καί ἴσως ἀφελῆς ἐρώτησις: Δηλαδή ὁ μέλλον Γενικός Ἐπιθεωρητής θά μπορεῖ νά καταγγεῖλει καί Ὑπουργούς, οἱ ὁποῖοι παρανομοῦν ἐξασφαλίζοντας τά συμφέροντά τους, ἢ μόνον «λαδόμπουκες»;

Μαρίνα Κόντη

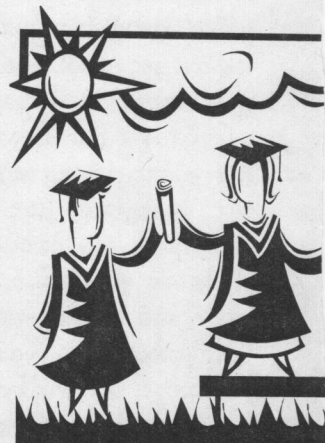
Ἐκπαιδευτικές πραγματικότητες

Ἐσὶς ἔχουν ἀναγάγει τὴ σύγκλιση μὲ τὴν ἀνεπτυγμένη Δύση σὲ νέο ἐθνικὸ ἰδεῶδες – πλᾶι σ' αὐτὸ τοῦ 2004 ἐννοεῖται – θὰ βροῦν στὴν τελευταία ἔκθεση τοῦ ΟΟΣΑ γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα στὶς χῶρες μέλη τοῦ ὀργανισμοῦ ὄχι λίγους στατιστικούς δείκτες πού ἐπιβεβαιώνουν ὅτι... δυστυχῶς ἀποκλίνουμε. Κι, ἀκόμη χειρότερα, στό συγκεκριμένο πεδίο στατιστικῆς ἀνάλυσης δέν θὰ μπορέσουν κἀν νά χρησιμοποιήσουν τὸ πολὺτιμο ἐκεῖνο ὄπλο τῆς «δημιουργικῆς λογιστικῆς», πού ἔσωσε τὰ προσχήματα ὅσον ἀφορᾷ τὴ σύγκλιση τῶν δημοσιονομικῶν ὀνομαστικῶν δεικτῶν στὴν ἑλληνικὴ πορεία πρὸς τὴν ΟΝΕ.

Ὅποιος ἐπιλέξει ὅμως μιά βαθύτερη ἀνάγνωση τῶν στοιχείων τῆς ἔκθεσης καὶ μάλιστα ἀπὸ ἀριστερὴ ὀπτική, θὰ καταλήξει ἀνήσυχος γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση, μὲ συντριπτικὰ στατιστικὰ στοιχεῖα, ἐν τέλει τῆς πλήρους κυριαρχίας τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μοντέλου στό διεθνὲς στερέωμα.

Μιά ποσοτικὴ προσέγγιση τῶν νέων διεθνῶν συσχετισμῶν στὴν ἐκπαίδευση μπορεῖ νά γίνει μὲ γνώμονα τὰ στοιχεῖα τοῦ ΟΟΣΑ γιὰ τὴ φοιτητικὴ μετανάστευση, πού δημοσιεύτηκαν τὴν περασμένη βδομάδα στὴν *Καθημερινή* (1.11.02). Τὰ στοιχεῖα ἀφοροῦν τὸ σύνολο τῶν μελῶν τοῦ ΟΟΣΑ, τὸ ἔτος 2000 καὶ ἀναφέρουν: ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν φοιτητῶν τῶν χωρῶν τοῦ ὀργανισμοῦ πού εἶχαν ἐπιλέξει ξένα, ἐκτὸς τῆς χώρας τους δηλαδή, πανεπιστημιακὰ ἰδρύματα γιὰ τίς σπουδές τους τὴ χρονιά ἐκεῖνη (1,62 ἑκατ. φοιτητές), ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τους (42%) εἶχε ἐπιλέξει ἀγγλοσαξονικὰ ἰδρύματα. Στὶς ΗΠΑ κατευθύνθηκε τὸ 28% τῆς φοιτητικῆς μετανάστευσης, στὴ Βρετανία τὸ 14%. Ἀντίθετα, Γαλλία καὶ Γερμανία περιορίστηκαν στό ἓνα πέμπτο μόλις τῶν φοιτητῶν (12% καὶ 8% ἀντίστοιχα), χάνοντας κατὰ κράτος ἄλλη μιά μάχη στὸν ὑπόγειο πόλεμο γιὰ τὴ διεθνή πολιτιστικὴ κυριαρχία.

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ μοντέλου εἶναι σαφὴς λοιπόν, καὶ μάλιστα χρόνο μὲ τὸν χρόνο ἐνισχύεται. Εἶναι μιά ἐπικράτηση πού δέν ὀφείλεται στὴν ποιοτικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ μοντέλου, ἢ ὀποία ὑπάρχει μὲν, ἀλλὰ περιορίζεται ἀποκλειστικά καὶ μόνον στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Δέν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τὴ συνολικὴ οἰκογένεια τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν, ὅπου τὸ ἀγγλοσαξονικὸ μοντέλο προωθεῖ τὸν ἄνευ προηγουμένου κατακερματισμὸ τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου, ὁ ὀποῖος δέν ἐπιτρέπει στοὺς φοιτητές καὶ τοὺς ἐρευνητές του καμιὰ συνολικότερη θεώρηση γιὰ τὴν ἱστορία ἢ τὴν κοινωνία. Δέν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τίς οικονομικὲς ἐπιστῆμες, ὅπου ἡ ἀγγλοσαξονικὴ παιδεία ἐπιστρατεύει κατὰ κανόνα τὸ ἐπιστημονικὸ δυναμικὸ τῆς στὴ μελέτη ἐπὶ μέρους ζητημάτων, ἢ καλύτερη κατανόηση τῶν ὀποίων θὰ ἐπιτρέψει τὴ μεγιστοποίηση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ ἢ χρηματιστηριακοῦ κέρδους. Εἶναι παγκοίνως γνωστὸ: κανένας νέος ἐπιστήμονας μὲ-

σα στό ἀγγλοσαξονικό πλαίσιο δέν ἐνθαρρύνεται στό νά μελετήσῃ καί, ἐνδεχομένως, νά ἀμφισβητήσῃ μέ ἐπιστημονικούς ὅρους οὔτε τό καπιταλιστικό σύστημα, οὔτε τά ἰδεολογήματά του.

Τό ἀγγλοσαξονικό μοντέλο ἐκπαίδευσης, ἐν τέλει, βασίζεται πρωτίστως σέ μία χρησιμοθηρία, ἡ ὁποία ὑπηρετεῖ ἀποτελεσματικά τίς ἰσχυρές ἐπιχειρήσεις πού κυριαρχοῦν στήν παγκοσμιοποιημένη οἰκονομία καί ἀναχαιτίζει μέ τήν ἴδια ἀποτελεσματικότητα κάθε δυναμική ἀμφισβήτησης πού θά μπορούσε νά ἀναπτυχθεῖ στούς κόλπους τῶν πανεπιστημίων. Καί εἶναι ἴσως τά χαρακτηριστικά του αὐτά, μαζί μέ τό θρίαμβο τῶν ἀγορῶν στό διεθνές στερέωμα καί τήν πολιτική παντοδυναμία τῶν ΗΠΑ καί τῶν πιστῶν Βρετανῶν συμμάχων τους, ἡ προσδοκία τοῦ νά βρεθεῖς μαζί μέ τόν «νικητή τοῦ παιχνιδιοῦ», τά ὁποῖα ἐξηγοῦν γιατί ὄλο καί περισσότερο νέοι ἀνά τόν κόσμο, ἐπιλέγουν ἀμερικανικά καί βρετανικά πανεπιστήμια. Ἡ θέση στήν ἐλίτ τοῦ διεθνούς συστήματος μοιάζει γιά ὄλους μεγάλο δέλεαρ.

Ἔλα αὐτά μάλιστα ἀφοροῦν τή χώρα μας γιά ἕναν λόγο παραπάνω: ἡ Ἑλλάδα, σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό της, ἔχει μακράν τόν ὑψηλότερο ἀριθμό φοιτητῶν σέ ξένα πανεπιστήμια, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη στόν κόσμο (5.257 ἀνά χίλιους κατοίκους). Ἰποψιάζομαι μάλιστα ὅτι ὁ ἐλληνικός αὐτός πρωταθλητισμός στίς ἐξαγωγές φοιτητῶν δέν ὀφείλεται μόνο στίς ἀτέλειες τοῦ ἐγχώριου συστήματος ἐκπαίδευσης, ἡ πολύ περισσότερο στήν ἀδυναμία του νά καλύψῃ τό σύνολο τῶν ἀναγκῶν τοῦ πληθυσμοῦ – τόσα πανεπιστήμια ἔχουμε πιά –, ἀλλά καί στήν ἐπιλογή τῆς ἐλληνικῆς ἐλίτ νά ἐξασφαλίσῃ στούς γόνους της ἡχηρούς τίτλους σπουδῶν ἀπό ἀγγλοσαξονικά πανεπιστήμια, ὥστε νά ὑπερκεράσῃ τό πρόβλημα τοῦ πληθωρισμοῦ πτυχιούχων πού τείνει νά ἀπαξιῶσῃ τά πτυχία τῶν ἐλληνικῶν πανεπιστημίων στήν ἀγορά ἐργασίας. Ἡ ἐλληνική ἀγορά ἐργασίας πάσχει ἄλλωστε βαριά, πράγμα πού ὑπογραμμίζεται στό σκέλος τῆς ἴδιας ἐκθεσης τοῦ ΟΟΣΑ γιά τόν χρόνο ἀνεργίας μετά τό τέλος τῶν σπουδῶν. Κατά μέσο ὄρο, οἱ Ἕλληνες ἀπόφοιτοι θά πρέπει νά περιμένουν ἀπό τό πτυχίο ὡς νά ἀρχίσουν νά ἐργάζονται δέκα ὀχτώ μῆνες, χρόνος ἀνεργίας πού εἶναι ὁ μεγαλύτερος μεταξύ τῶν κρατῶν μελῶν τοῦ ὀργανισμοῦ.

Τά δυσάρεστα γιά τά ἐκπαιδευτικά μας πράγματα συμπεράσματα ὀλοκληρώνονται, θά ἔλεγα, μέ τή σύγκριση τῶν ἐπιδόσεων τοῦ ἐλληνικοῦ συστήματος μέ τούς μέσους ὅρους τοῦ ΟΟΣΑ σέ ὄλα τά ἐπιμέρους πεδία, μέχρι καί αὐτό τῶν ἀμοιβῶν τῶν καθηγητῶν. Ἀμφισβητεῖται ἄλλωστε ἂν μπορεῖ νά γίνῃ κάτι καλύτερο, ὅταν ἡ Ἑλλάδα εἶναι μεταξύ τῶν οὐραγῶν στίς δαπάνες γιά τή δημόσια ἐκπαίδευση, μέ ποσοστό 3,6% τοῦ ΑΕΠ. Ἄν οἱ δαπάνες τοῦ Δημοσίου ἔχουν αὐξηθεῖ ἀπό τό 1995 ἕως καί τό 1999 κατά 20%, ἐκεῖνο τό 7% γιά τήν παιδεία (θυμᾶται κανεῖς ἄραγε τό παλιό σύνθημα;) βρίσκεται ἀκόμη μακριά μας.

Νίκος Γρύπας

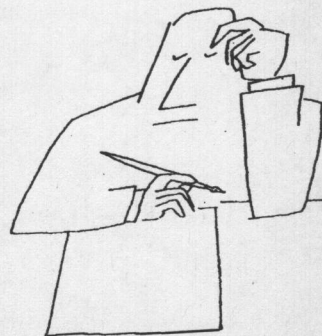

(Οὐ)τοπικές Ἐκλογές

Τό ανεξήγητο τῆς ἄστατης ἐκλογικῆς συμπεριφορᾶς τῶν πολιτῶν στίς φετινές ἀναμετρήσεις γιά τήν τοπική αὐτοδιοίκηση καί τή γενικευμένη ἀδιαφορία προσπάθησαν νά καλύψουν οἱ ἀπανταχοῦ ἀναλυτές δίνοντας ἔμφαση στό φαινόμενο Καρατζαφέρη. Ἡ ἀπειλή τῆς ἀνόδου τῆς ἀκροδεξιᾶς ἐμφανίστηκε σάν ἀπό μηχανῆς θεός νά ἐπισκιάσει τήν ἀδυναμία νά βγάλει κανεῖς γενικευμένα συμπεράσματα τόσο γιά τίς κομματικές προτιμήσεις, ὅσο καί γιά τά πρόσωπα πού ἀπέσπασαν τήν ψῆφο τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος. «Ἄς ἀφήσουμε τοὺς διαφημιστές τοῦ μέλλοντος νά ἀσχοληθοῦν μέ τά διλήμματα τῆς ἐπιτυχίας τῆς ὀλιγομίλητης κυρίας Γεννηματᾶ (ἦταν ἡ φωτογένεια ἢ τό οἰκογενειακό της ἐπίθετο;) καί τῆς ἀποτυχίας τοῦ λαλίστατου κυρίου Τζανετάκου (ἦταν ἡ ἐπίθεση κατά τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἡ συνεχῆς χρήση τῆς ἀρχαΐζουσας;), κι ἄς ἀσχοληθοῦμε μέ κάτι πιό τρανταχτό: τόν κίνδυνο τοῦ ρατσισμοῦ καί τῆς ξενοφοβίας» φαίνεται νά σκέφτηκαν οἱ ἰθύνοντες σέ μιά προσπάθεια νά καλύψουν τίς ἀτέλειωτες ὥρες βραδινῶν τηλεοπτικῶν συζητήσεων.

Πέρα ἀπό τό ἐπίκαιρο τῆς παρούσας ἐπικοινωνιακῆς πολιτικῆς, ὅμως, ἡ κινδυνολογία περί ἀκροδεξιᾶς ἀναβίωσης ἔρχεται νά καλύψει ἕνα ἄλλο πιό σημαντικό κενό: τήν γενικευμένη, σχεδόν «ὑπερκομματική», ἀδυναμία νά ἀγγίξουμε τά πολύπλευρα θέματα τῆς μετανάστευσης καί τῶν μειονοτήτων ὡς καθημερινά ζητήματα — ὄχι ἀπαραίτητα προβλήματα — τῆς πόλης. Καθώς δέν ἔχουμε οὔτε κἀν τή φαντασία νά βροῦμε τήν τοπική ἐθνικιστική «βερσιόν», λές καί δέν ὑπάρχουν ἄπλετα παραδείγματα στήν ἐλληνική ἱστορία, ὁ ἐκάστοτε λεπενικοῦ τύπου Καρατζαφέρη τρομοκρατεῖ ἐφῆμερα τό κοινό του, γιά νά ἐπιβεβαιώσει ἐν τέλει μέσω τῆς ἀπόρριψῆς του ἀπό πολιτικά καί δημοσιογραφικά πρόσωπα μιά οὐσιαστική ἀντίθεση πρός τίς ἀρχές τῆς ξενοφοβίας καί τοῦ ρατσισμοῦ. Ἀναμφισβήτητα μέ τό τέλος αὐτῶν τῶν ἐκλογῶν πολλοί θά ξεφυσήσουν μέ ἀνακούφιση γιατί δέν γίναμε σάν τοὺς Εὐρωπαίους ἐταίρους μας, γιατί κρατήσαμε κάποια ἀξιοπρέπεια, γιατί μείναμε πιστοί στοὺς νόμους τῆς παραδοσιακῆς ἐλληνικῆς φιλοξενίας καί καταδικάσαμε δημοσίως τίς πολιτικές μιᾶς παραστρατημένης μερίδας πολιτῶν, πού λόγω φτώχειας, ἀνεργίας, ἔλλειψης μόρφωσης, ἢ ἀπλῶς λόγω τῶν κακῶν ἐπιλογῶν τῆς συντηρητικῆς παράταξης ψήφισε Καρατζαφέρη.

Τί θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς, ὅμως, γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο συζητήθηκαν τά θέματα αὐτά ἀπό τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἐκλογικά ἰσχυρότερων ὁμάδων; Ἡ ἐπιλεκτική σιγή τοῦ πολιτικοῦ λόγου γιά τά θέματα τῆς ζωῆς τῶν μεταναστῶν καί τῶν μειονοτήτων παραμένει διάσπαρτη, ἀντικατοπτρίζοντας τήν

ὀλοένα πιά ἀπαγορευτική περιχαράκωση τοῦ χώρου μέσα στήν πόλη. Οἱ εὐθεῖες γραμμές πού υἰοθετοῦνται ὑπηρετοῦν τόν αὐστηρό διαχωρισμό μεταξύ τοῦ μέσα καί τοῦ ἔξω τῆς πόλης, τοῦ τί εἶναι ἀποδεκτό ὡς δημοτικός χώρος καί τί θά πρέπει νά καλυφθεῖ γιατί προσβάλλει τό κοινό αἶσθημα. Ὁ αἰσθητικός καθωσπρεπισμός ἐπιβάλλει ὄρια μεταξύ πολιτῶν καί ἀλλοδαπῶν. Ἡ ὀριοθέτηση εἶναι συγχρόνως κάθετη καί παράλληλη. Νοερά καγκελάκια ἀναρτῶνται παντοῦ: μεταξύ τῶν ρετιρέ καί τῶν συνεχῶς ἀπειλούμενων ἀπό τίς βροχές ὑπογείων, μεταξύ τῶν πολυκατοικιῶν μέ τά στρογγυλά εὐρύχωρα μπαλκόνια τῶν μικροαστικῶν προαστίων καί τῶν στενῶν τετραγωνισμένων διαμερισμάτων στό κέντρο τῆς πόλης. Κάποιες περιοχές στήν ἄκρη τῆς πόλης παίρνουν τή μορφή θεσμοθετημένου γκέτο, ὅπως στήν περίπτωση τῶν προσφύγων πού διαμένουν στό Λαύριο. Ἀκόμα καί σέ ὀρισμένες λαϊκές ἀγορές ἔχει ἐπιβληθεῖ στούς Ρωσοπόντιους καί Ἀσιάτες πωλητές νά ἐπιδεικνύουν τό ἐμπόρευμά τους σέ πιά ἀπόμερους δρόμους. Οἱ καταυλισμοί τῶν Ρόμα κατεδαφίζονται κι αὐτοί προκειμένου νά συμβάλουν στόν εὐπρεπισμό τῆς πόλης.

Ἡ περιστασιακή καταπάτηση τῶν ὀρίων αὐτῶν παρουσιάζεται σάν δυσάρεστη νότα. Παρόλο πού τό «ἔθνικ» δέν λείει νά ἀφήσει τίς σελίδες τῶν περιοδικῶν γιά τό εὖ ζῆν καί τά ταξίδια σέ ἔξωτικούς τόπους ἀντικαθιστοῦν συχνά τίς παραδοσιακές διακοπές, τά στέκια τῶν μεταναστῶν οὐδεμία αἴγλη φαίνεται νά προσδίδουν. Κανένας ἐπιχειρηματίας δέν σκέφτηκε νά ἀνοίξει ἀλβανικό ἐστιατόριο στοῦ Ψυρρή. Μετανάστες ἐγκατεστημένοι στά πάρκα καί τίς πλατεῖες τῆς πόλης, ὅπως δείχνει τό παράδειγμα τῆς Κουμουνοδούρου, ἀποτελοῦν κίνδυνο γιά τήν ἀσφάλεια καί τήν υἰγεία τῶν πολιτῶν καί ἀπομακρύνονται ἐπιμελῶς προκειμένου νά ἀποφευχθεῖ ἡ ὑποβάθμιση συγκεκριμένων περιοχῶν. Στή θέση τους γίνονται φωταγωγημένα σιντριβάνια, ἀναπλασμένοι πεζόδρομοι καί νέο-σχεδιασμένες πλατεῖες μέ παγκάκια πρὸς τέρψιν μιᾶς ἄλλης μερίδας ξένων, τῶν τουριστῶν. Οἱ δημόσιοι αὐτοί χῶροι συχνά παραμένουν ἄδαιοι καθώς ὑπακούουν στή λογική μιᾶς πλειοψηφίας πού δέν περπατᾷ ἀλλά μόνο περνᾷ μέ κάποιο ὄχημα: ὁ ρόλος τους εἶναι νά εὐχαριστήσουν τό μάτι τοῦ περαστικοῦ ὀδηγοῦ, συνοδηγοῦ, ἐπιβάτη πούλμαν ἢ ταξί. Ὅλες ἐκεῖνες οἱ μειονότητες πού περπατᾶνε, παρόλο πού συχνάζουν στούς χώρους αὐτούς, δέν εἶναι ὀρατές καθώς τό περαστικό, λόγω τῆς ταχύτητας τοῦ ὀχήματος, βλέμμα ἐστιάζει μόνο στά ἐντυπωσιακά. Μοναδικά σημεῖα ἐπαφῆς: τά μποτιλιαρίσματα καί τά φανάρια.

Ὅπως ὁ χῶρος διαμορφώνεται μέ σκοπό τήν ἀπομόνωση μεταναστῶν καί μειονοτήτων, ἔτσι καί οἱ πολιτικές ἀντιπαράθεσεις ἀποσιωποῦν τήν ὑπαρξή αὐτῶν τῶν ὀμάδων πού δέν ἔχουν δικαίωμα ψήφου. Οἱ ἀλλοδαποί πού πολλές ἀπό τίς παρατάξεις υἰοθέτησαν ὡς δημοτικούς συμβούλους φαίνεται νά ἐπαρκοῦν προκειμένου νά ἀποδώσουν ἀντιρατσιστικά εὐσημα στούς ὑποψηφίους. Εὐπρεπεῖς καί καλοβαλμένοι ἔρχονται νά συμπληρώσουν τόν αἰσθητικό καθωσ-

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

πρεπισμό τῶν δημοτικῶν ὁραμάτων μέ μιά νότα πολιτικῆς ὀρθότητος. Τά ζητήματα τῆς μετανάστευσης καί τῶν μειονοτήτων παρουσιάζονται ἔτσι ὡς ἀόριστες πολιτικές ἐπιλογές καί ὄχι ὡς καθημερινά πολιτικά ζητήματα συνδεδεμένα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς πόλης, παρά τό γεγονός ὅτι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀνάπτυξη ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τοῦ φτηνοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ αὐτῶν τῶν ομάδων. Ἄπ' ὅπου προκύπτει καί τό ἀκόλουθο παράδοξο: ὅσο ὁ ρόλος τέτοιων ομάδων, πού μόνο περιστασιακά ἤ καί ἀνύπαρκτα δικαιώματα ἀπολαμβάνουν, διευρύνεται στά ἀστικά κέντρα, καθιστώντας δυνατό τόν κατασκευαστικό ἀναβρασμό πού ἐπικρατεῖ, τόσο ἡ πιθανότητες νά συζητηθοῦν τά ἄμεσα ζητήματα πού προκύπτουν ἀπό τήν συμμετοχή τους στή ζωή τῆς πόλης περιορίζονται. Ἔτσι οὔτε κἀν φανταζόμαστε ὅτι οἱ ὑποψήφιοι τῶν δημοτικῶν ἐκλογῶν θά μπορούσαν νά μᾶς μιλήσουν στίς εἰκονικές τους διαμάχες παράλληλα μέ τήν ἀνάγκη δημιουργίας χώρων πρασίνου, πολιτιστικῶν κέντρων καί τήν ἐπίλυση τοῦ κυκλοφοριακοῦ, γιά τή δημιουργία τῶν ὑποδομῶν ἐκείνων πού θά ἐπιτρέψουν τήν κατάλυση τῶν ὀρίων καί τή δημιουργία χώρων ἐπικοινωνίας μεταξύ ἀλλοδαπῶν καί ἡμεδαπῶν πολιτῶν.

Ἡ ἐπιλεκτική αὐτή σιγή πού χαρακτηρίζει τίς δημοτικές ἐκλογές ἀναδεικνύει τήν ἀνάγκη οἱ μετανάστες νά ἐνσωματωθοῦν στήν πόλη ἀλλά καί στόν πολιτικό λόγο. Ἡ δυνατότητά μας νά συμμετάσχουμε ὡς πολίτες στήν ἐκλογική ἀναμέτρηση, νά διαφωνήσουμε καί νά πάρουμε ἀποφάσεις προϋποθέτει τή διάκρισή μας ἀπό τίς ομάδες τῶν μεταναστῶν καί τῶν μειονοτήτων μέ τίς ὁποῖες ζοῦμε. Ἡ ἀπόσταση πού μᾶς χωρίζει ἀναγράφεται καθημερινά στήν ἀντίθεση μεταξύ τῶν δημόσιων χώρων πού ὀλοένα καί ἐκσυγχρονίζονται, ἀναπλάθονται, εὐπρεπίζονται καί καθαρίζονται προκειμένου νά δοθοῦν στή δημόσια θέα καί τῶν κρυμμένων χώρων ὅπου διαμένουν καί διασκεδάζουν οἱ ξένοι, χώρων πού πρέπει νά ἀπομονωθοῦν, νά ἀπολυμανθοῦν καί νά περιχαρακωθοῦν. Ὁ ἐντυπωσιασμός τῶν συζητήσεων γιά τήν πιθανή ἄνοδο τῆς ἀκροδεξιᾶς, ὅπως προσωποποιεῖται στήν περίπτωση ἑνός ὑποψηφίου, καθώς καί ἡ πολιτικῶς ὀρθή ἐνσωμάτωση ἀλλοδαπῶν στά ψηφοδέλτια φαινομενικά ἔρχονται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τήν ἀπουσία συζητήσεων γιά τά θέματα τῆς μετανάστευσης καί τῶν μειονοτήτων στήν διαμόρφωση τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων. Εἶναι ὅμως δύο ἐκφάνσεις τοῦ ἴδιου προβλήματος: τῆς ἀδυναμίας διαμόρφωσης ἑνός ἐνιαίου πολιτικοῦ λόγου καί χώρου πέρα ἀπό πλαίσια τῆς ἀντίθεσης μεταξύ τοῦ Ἑλληνα πολίτη καί τῶν μεταναστευτικῶν καί μειονοτικῶν ομάδων πού τόν περιβάλλουν.

Ἑλένη Καμπούρη

ΔΗΜΟΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

του Άγγελου Ήλεφάντη

ΠΟΛΛΑ ΕΠΩΘΗΚΑΝ και γράφτηκαν για τὰ «μηνύματα» τῶν νομαρχιακῶν καὶ δημοτικῶν ἐκλογῶν καὶ θὰ εἰπωθοῦν πολλὰ ἀκόμη ὥσπου νὰ κατακάτσει ὁ κουρνιαχτός. Κι ἐμεῖς, στήν Ἀριστερά, ἔχουμε ἀνάγκη νὰ κουβεντιάσουμε πολύ γιά τή λαϊκή ἐτυμηγορία καὶ γιά τόν ἐαυτό μας. Συμμερίζομαι κι ἐγώ τή γενική ἐκτίμηση ὅτι ὁ ΣΥΝ τὰ πῆγε καλά, παρὰ κάποιες ἐπιμέρους ἀποτυχίες καὶ φάουλ πού σημειώθηκαν. Τίποτε ὅμως δέν εἶναι μόνιμο, τίποτα δέν προοιωνίζεται ὅτι τὰ πράγματα γιά τήν Ἀριστερά θὰ εἶναι – ὅπωςδήποτε – καλά στό προσεχές μέλλον ἢ καί καλύτερα. Πολύ περισσότερο πού οἱ ἐκλογικές συμπεριφορές τοῦ ἀριστεροῦ κόσμου κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι σταθεροποιημένες. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ τό φαινόμενο ψηφοφόρων πού ψήφισαν ΣΥΝ σέ προηγούμενες ἐκλογές καὶ τώρα σέ ποσοστό 3% ψήφισαν Καρατζαφέρη! Πάντως, γιά μᾶς, ἐκτός ἀπό τή γενική καλή ἐμφάνιση, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὅτι σέ κάθε περίπτωση γύρω ἀπό τὰ αὐτόνομα ψηφοδέλτια μας ἢ τὰ ψηφοδέλτια συνεργασίας ἔχουν διαμορφωθεῖ ἱκανοί πυρῆνες ἀριστερῶν δημοτῶν πού τὰ στήριξαν καὶ πάλεψαν γι' αὐτά, ὑπάρχει δηλαδή, ἀλλοῦ περισσότερο κι ἀλλοῦ λιγότερο, μιὰ ἐκπεφρασμένη βούληση γιά στράτευση. Δέν εἶναι λίγο· εἶναι ὅμως τό κύριο ὄπλο μας αὐτή τήν περίοδο, τό μόνο πού, ἂν δέν πάθει ἀφλογιστία, θὰ ἀποσπάσει τήν Ἀριστερά ἀπό τήν κατάσταση μεταξύ φθορᾶς καὶ ἀφθαρσίας. Τό μέλλον περνᾷ ἀπ' αὐτούς τούς στρατευμένους πυρῆνες, πού πρέπει νὰ βροῦν τόν τρόπο νὰ διευρυνθοῦν καὶ νὰ μονιάσουν περισσότερο. Οἱ παλαιότερες ἀντιγνωμίες, συγκρούσεις καὶ διασπάσεις τῆς ἱστορικής Ἀριστερᾶς, πού εἶχαν ἀναδειξεῖ ἐδῶ καί τριάντα χρόνια ποικίλα ὀργανωτικά σχήματα, ἔχουν σέ μεγάλο βαθμό ξεπεραστεῖ· δέν μποροῦν πλέον νὰ τροφοδοτήσουν καὶ νὰ νομιμοποιήσουν ἀπομονωτισμούς καὶ χωριστικές ἐντάξεις. Μήν ξεχνᾷμε ὅτι οἱ μεγάλες ἰδεολογικές, πολιτικές καὶ ὀργανωτικές διαφορές πού χώριζαν τούς ἀριστερούς προέκυπταν,

κυρίως, ἀπό τίς διαφορετικές στάσεις καὶ ἐκτιμήσεις ἀπέναντι στόν ὀνομασθέντα ὑπαρκτό σοσιαλισμό, πού δέν ὑπάρχει πιά, πᾶνε πάνω ἀπό δέκα χρόνια. Ἐκεῖνο τό κινοῦν αἴτιο τῆς διάσπασης τῶν ἀριστερῶν οὔτε χωρίζει οὔτε ἐνώνει πιά. Ἄλλα εἶναι πλέον τὰ προβλήματα καὶ ἄλλα τὰ προζύμια.

Νά προσθέσω, ὅμως, μερικές σκέψεις γι' αὐτά πού ἔβγαλε στό φῶς ἡ δημοτική λαϊκή ἐτυμηγορία. Δέν θὰ σταθῶ στά ὑποστηριζόμενα ὅτι ἡ μέν Ν.Δ. κέρδισε σέ ψήφους καὶ αἰρετούς, τό δέ ΠΑΣΟΚ κέρδισε τίς ἐντυπώσεις, ἄρα εἶναι πάτσι καὶ τό μέλλον θὰ δείξει γιά τήν ἐκβασή τῆς μεταξύ τους σύγκρουσης. Κατά τή γνώμη μου τό βασικό εἶναι ὅτι ἡ Ν.Δ. κέρδισε μέ θεαματικό ποσοστό τίς δημαρχίες Ἀθήνας, Πειραιᾶ, Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλων σημαντικῶν πόλεων. Ἄρα νὰ ποῦμε ὅτι ὁ κόσμος τῶν μεγάλων πόλεων ἐγινε δεξιός; Δέν ξέρω. Πάντως κι αὐτή τή φορά ἐπέλεξε δεξιές προσωπικότητες (Μπακογιάννη, Ἀγραπιδής, Παπαγεωργόπουλος), ὅπως καὶ στίς προηγούμενες ἐκλογές. Οἱ μεγάλες πόλεις πού συγκεντρώνουν καὶ τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐκτεταμένων μεσοστρωμάτων, τῶν ὁποίων ἡ κοινωνική προοπτική παρακολουθεῖ τή γενικότερη καπιταλιστική πορεία τῆς κοινωνίας, στράφηκε πρὸς αὐτές τίς δεξιές προσωπικότητες, νομίζω ὄχι μέ αὐτοδιοικητικά κριτήρια. Τό ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ διαπιστώσουμε καὶ γιά τὰ ἐλίσης ἐκτεταμένα μικροαστικά στρώματα τῶν πόλεων, πράγμα πού δέν σημαίνει ὅτι τὰ λαϊκο-εργατικά στρώματα στράφηκαν πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση. Τό κύριο, λοιπόν, εἶναι ὅτι ἡ Δεξιά ἔχει ἀποκαταστήσει ἰσχυρούς πλέον δεσμούς μέ τούς κατοίκους τῆς μεγάλης πόλης καὶ ὡς ἐκ τούτου μιὰ ἰσχυρή βάση γιά γενικότερη ἰδεολογική καὶ πολιτική ἡγεμονία, πού δέν μοιάζει συγκυριακοῦ τύπου.

ΠΩΣ ΦΤΙΑΧΤΗΚΕ αὐτή ἡ δύναμη, παρόλο πού ἡ Ν.Δ. εἶναι χρόνια τώρα στήν ἀντιπολίτευση καὶ ἀπό τήν

άλλη μεριά διοικείται από μιά μέτρια ήγετική ομάδα; Η Ν.Δ., βέβαια, δέν εισπράττει κοινωνικό και πολιτικό ριζοσπαστισμό. Άν κάτι εισπράττει είναι ο κοινωνικός κομπορμισμός, πού είναι κυρίαρχος στην κοινωνία μας. Ταυτίζεται μέ την εικόνα του κόσμου πού βλέπει τον έναν του πετυχημένο, εύτυχή, μοντέρνο και όμοιον μέ τά παγκόσμια πρότυπα της εποχής, μέ τά χαμογελαστά απεικασματα της διαφήμισης, της εύταξίας και της ασφάλειας πού υπόσχεται ο νεοφιλελευθερισμός. Εισπράττει, επίσης, από τό «κόμμα της όρθοδοξίας» στο όποιο έκλινε εύλαδικά τό γόνυ, του άναψε λαμπάδες και σταυροκοπήθηκε. Άπ' αυτή την άποψη, παρόλο πού τό ΠΑΣΟΚ δέν είναι ή έκφραση του όποιου ριζοσπαστισμού υπάρχει, κάθε άλλο μάλιστα, ή Ν.Δ. έμφανίζεται πιο πειστική, πιο αυθεντική για νά προσελκύσει τον μεσοαστικό κόσμο. Τό ΠΑΣΟΚ κουβαλά άντιφάσεις από την ιστορία του και από την κακοδιαχείριση όλων των τομέων της δημόσιας ζωής. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι ή Δεξιά εγκαθίσταται σε πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως σ' όλόκληρη την Εύρώπη, εικόνα πού ή νίκη του Σρέντερ στη Γερμανία δέν άναγει.

Ένα δεύτερο στοιχείο, πολύ έντυπωσιακό στην καθρότητά του, είναι ότι ο άγροτικός κόσμος, όπως και τό δυτικό Λεκανοπέδιο, εργάτο-λαϊκής κυρίως κοινωνικής σύνθεσης, άποδοκίμασε τό ΠΑΣΟΚ. Τό κυβερνών κόμμα δυσaréστησε τον κόσμο αυτό, και λόγω της νεοφιλελεύθερης κοινωνικής του πολιτικής και λόγω διαχειριστικής άσυναρτησίας. Κι εδώ επίσης έχουμε νά κάνουμε μέ μιά ταξικής φύσης διαφοροποίηση πού έδρασε καταλυτικά.

ΑΠΟΜΕΝΟΥΝ ΒΕΒΑΙΑ τά θολά δημοτικά πολιτικά σχήματα και τά άσαφή περιγράμματα πολλών έπαρχιακών πόλεων και κωμοπόλεων όπου παίζουν ή ποιότητα των υποψηφίων, τοπικιστικά συμφέροντα, τοπικές ιστορίες και ιδιομορφίες, οι εύκαιριακές συνομαδώσεις, παράγοντες δηλαδή πού, τουλάχιστον στις εκλογές Τοπικής Αυτοδιοίκησης, παραμερίζουν τις άυστηρες κομματικές εντάξεις και τις κοινωνικές-ταξικές προελεύσεις. Χαρακτηριστικό είναι ότι ή συντριπτική πλειοψηφία των ψηφοδελτίων πού έμφανίστηκαν στους μικρότερους από τις πρωτεύουσες νομών δήμους της χώρας (πάνω από 850) ήταν ψηφοδέλτια χαρακτηρισμένα «άνεξάρτητα». Βεβαίως οι υποψήφιοι αυτοί άνήκουν σε κάποιο κόμμα – εκτός εξαρέσεων – και κάποιο κόμμα υποστήριξε τό κάθε «άνεξάρτητο» ψηφοδέλτιο. Δέν νομίζω ότι πρυτάνευσε ή αυτοδιοικητική λογική πού παραμέρισε την κομματική σφραγίδα. Έκεινο πού πραγματικά συνέβη είναι ότι, μέσα σ' αυτή την θολή κατάσταση του δημοτικού σώματος, χωρίς πολιτικές και σαφείς κομματικές εντάξεις, ή κυκλοφορία των ψηφοφόρων από κόμμα σε κόμμα είναι πολύ μεγαλύτερη και έπομένως ή «άνεξάρτητη» φυσιολογία του ψηφοδέλτιου διευκόλυνε την κυκλοφορία και την άγρα

ψηφοφόρων. Όπως και νά έχει τό πράγμα, τό φαινόμενο διάσπασης κομματικής και δημοτικής έπιλογής έχει ενδιαφέρον, πολύ περισσότερο πού είναι μονιμότερου χαρακτήρα. Όπως παρέχει τή δυνατότητα μεγαλύτερης εύελιξίας και προμοδότησης της αυτοδιοικητικής λογικής.

Και τί γίνεται μέ τό «φαινόμενο» Καρατζαφέρη, την άκροδεξιά; Ό ίδιος ο Καρατζαφέρης είναι πράγματι «φαινόμενο». Άνεφάνη, διαγράφει ως διάττων άστήρη την τροχιά του και χάνεται ως πρωταγωνιστικό στοιχείο, όπως πριν απ' αυτόν ο θορυβώδης Άβραμόπουλος, οι λίαν πολλά υποσχεθέντες Τσοδόλας και Σαμαράς. Η άκροδεξιά όμως όχι. Η άκροδεξιά, ως ιδεολογία, πού τροφοδοτεί ή θά τροφοδοτήσει στο μέλλον πολιτικές στάσεις ανάλογα μέ την συγκυρία, δέν είναι «φαινόμενο» αλλά ισχυρή όντότητα, όπως σ' όλόκληρη την Εύρώπη, παρόλο πού στη χώρα μας δέν απέκτησε και δέν θά αποκτήσει ίσως ενιαία κομματική ύπόσταση. Άλλά υπάρχει: υπάρχει ως ρατσισμός, ως αντιμεταναστευτικός λόγος, ως εθνικισμός, ως λόγος άνταρχικός, φοβικός και έκφοβιστικός, υπάρχει σε πολύ μεγάλες δόσεις ως άσυναρτητος λαϊκισμός. Δέν είναι μόνον ο Καρατζαφέρης είναι και ο Ψωμάδης, εκλεκτός του Στόχου, και ο χουντικός Εύμοιρίδης (Δράμα), ο Λιάκος στον Άσπρόπυργο, ο Παπαγιάννης (Κασσάνδρα), ο Καζάκος (Ζωγράφου), ο Κατριλιώτης (Ν. Κίος), ο Οικονομίδης (Καλαμαριά), είναι ο άκροεθνικιστής Βουνάτσος, οι βουλευτές Κηπουρός, Κρητικός, Κανέλλη, ο Ναξάκης, είναι ή «Χρυσή Αυγή» και τό «Δίκτυο 21». Σύμφωνα μέ δημοσκόπηση, 12% των ψηφοφόρων καθ' άπασαν την χώραν δήλωσαν τον περασμένο Άπρίλιο ότι θά ψήφιζαν τον Λεπέν. Πέρα από τους επανύμους ρατσιστές και εθνικιστές, συναντάμε παντού άκροδεξιούς ποικίλων τονισμών σε άφορητη ποσότητα πού κρώζει ακούγοντας τό κροτάλιμα των ΜΜΕ και τρίζει τά δόντια μπροστά σε κάθε Άλβανό, κάθε σκουρόχρωμο. Η άκροδεξιά, λοιπόν, υπάρχει και πιέζει για άντικοινωνικές λύσεις, πιέζει πάνω απ' όλα για έκκαθάριση της χώρας από τή «δρώμα των ξένων» και για ασφάλεια. Άσφάλεια όμως σημαίνει περισσότερη άστυνόμευση πού σημαίνει ότι «ή δημοκρατία ύπογείως άποσταθεροποιείται» (Ν. Παρασκευόπουλος, *Έλευθεροτυπία* 23.10.02). Βέβαια οι περισσότεροι απ' αυτούς θά πούν «εγώ δέν είμαι άκροδεξιός - δέν είμαι χουντικός» («Ζήτω τό Σύνταγμα» φώναξε ο Καρατζαφέρης στη Θεσσαλονίκη). Άλλά ή άκροδεξιά θάλλει, βρίσκεται μέσα στο ΠΑΣΟΚ, βρίσκεται μέσα στη Ν.Δ., θάλλει κυρίως ως – κοινωνική δύναμη –, ενώ ο κ. Παρασκευαΐδης δηλώνει ότι είναι καλοί χριστιανοί, παρέχοντάς τους «πιστοποιητικό χριστιανικών φρονημάτων» για νά μπορούν νά πολλαπλασιάζονται. Κι εδώ έντοπίζεται ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα πού έκφράστηκε και διά της λαϊκής έτυμηγορίας. Ποιός άλλος, εκτός από την Άριστερά, μπορεί νά τό σηκώσει στους ώμους του;

Μεταξύ 29 Ὀκτωβρίου καί 3 Νοεμβρίου τό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ ΕΙΕ ὀργάνωσε ἕνα συνέδριο γιά τήν «Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας: 1833-2002».

Σημαντικό ἀποδείχτηκε τό συνέδριο αὐτό. Κατ' ἀρχήν ἦταν ἐντυπωσιακή ἡ προσέλευση τοῦ κοινοῦ. Νέοι καί παλαιότεροι ἐρευνητές, ἱστορικοί, πολιτικοί ἐπιστήμονες, κοινωνιολόγοι παρακολούθησαν τίς ἐργασίες τοῦ συνεδρίου μέ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον. Οἱ εἰσηγήσεις πολλές, πού κάλυψαν πολλές ἱστοριογραφικές ἐνότητες δείχνοντας τά ἐπιτεύγματα μιᾶς ὁλόκληρης διαδρομῆς ἀπό τή σύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ὡς σήμερα, τίς τομές, τίς ἀνεπάρκειες, τίς στρατεύσεις, τίς συγκρούσεις, τή συνεχή διεύρυνση τῶν ἐρευνητικῶν πεδίων. Τό συνέδριο αὐτό ἔδειξε ὅτι ὑπάρχει ἕνα σημαντικό corpus παλαιότερων καί νέων ἱστορικῶν μέ ἐπάρκεια, πού εἶναι σέ θέση νά κατανοεῖ καί νά ἐρευνᾷ τήν ἱστορική πραγματικότητα. Ἀλλά καί νά ἐπικοινωνεῖ μέ τά διεθνή ἱστοριογραφικά καί θεωρητικά ρεύματα. Ἀπό τίς πολλές εἰσηγήσεις πού ἀκούστηκαν δημοσιεύουμε μόνο τέσσερις. Ἦταν ἀδύνατον γιά τίς δυνατότητες τοῦ περιοδικοῦ νά ἐπεκταθεῖ περισσότερο καί νά δημοσιεύσει κι ἄλλες εἰσηγήσεις ἀπό τίς πολλές ἀξιόλογες πού ὑπῆρξαν. Περιμένοντας τά πρακτικά, ὅπου θά δημοσιευθοῦν ὅλες, «δίνουμε τό λόγο» στόν Σπύρο Ἀσδραχᾶ πού μέ τά «προλεγόμενά» του ἔδωσε τό γενικό περίγραμμα τῶν ἐπιδιώξεων τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς, κι ἀκολουθοῦν οἱ ἀνακοινώσεις τῆς Σίας Ἀναγνωστοπούλου, τοῦ Σπύρου Καράβα καί τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΕ ΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

«Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας: 1833-2002»

τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ

Α ΠΟ ΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟ μέ ἀντικείμενο τήν ἑλληνική ἱστοριογραφία, πεδίο παρατήρησης τῆς ὁποίας εἶναι ἡ νεότερη καί σύγχρονη ἑλληνική ἱστορία, εἶναι εὐλόγο νά περιμένει κανεῖς πολλά πράγματα, ὄχι ἀπαραιτήτως συγκλίνοντα: ἡ θεματική πολλαπλότητα συνηγορεῖ ὡς πρὸς αὐτό, συγχρόνως ὅμως δείχνει καί τά ὅριά της. Αὐτά τά τελευταῖα ἐπισημαίνονται ἀρνητικά μέ τίς ἀπουσίες: ὑποδηλώνουν ἀκόμη τήν υἱοθέτηση ἀξιολογικῶν κριτηρίων ἀλλά καί τήν ἀποδοχή καταναγκασμῶν, ὀφειλομένων στήν οἰκονομία τοῦ συνεδρίου. Ὡστόσο, ἀνάγκη στήναι.

Ἀνάμεσα στοὺς καταναγκασμούς προέχουσα θέση ἔχουν οἱ χρονολογικοί: χρειάζεται πάντα μιᾶ ἀφετηρία κι ἐδῶ ἐπιλέχθηκε ἡ δεκαετία τοῦ 1830, μάλιστα τό 1833. Πρόκειται δηλαδή γιά μιᾶ ἀφετηριακή χρονολογία πού προσιδιάζει σέ μιᾶ ἐθνική ἱστοριογραφία ἐδρασμένη σέ μιᾶ ἐθνική κρατική ὄντοτητα. Αὐτό τό σύνδρομο, δηλαδή ἡ ἐθνική κρατική ὄντοτητα, ἂν ἔχει προφανή ἀναλυτική ἀξία,

δέν εἶναι ταυτοχρόνως καί μιᾶ ἀπόλυτη ἀναλυτική ἀξία: ἡ ἱστοριογραφία πού ἀφορᾷ τοὺς ἑλληνικούς τόπους εἶναι φυσικά παλαιότερη ἀπό τή συγκρότηση ἑλληνικοῦ κράτους καί ἀκόμη περισσότερο ἀπό τήν ἱστοριογραφία ἢ ἴδια ἡ ἱστορική περιέργεια. Ἡ ἀντίφαση πού ἐπισημάνει ὑπερκεράζεται μέ δύο τρόπους:

α) ἄξονας τοῦ συνεδρίου δέν εἶναι ἀποκλειστικά ἡ ἱστοριογραφική παραγωγή πού ἀρχίζει νά συγκροτεῖται τόν ἀρχόμενο 19^ο αἰώνα καί μάλιστα στό δεύτερο μισό του, ἀλλά καί ἡ στάση, ρητή ἢ ἄρρητη, τῆς παραγωγῆς αὐτῆς ἀπέναντι στήν παλαιότερη. Ἔτσι, αὐτή ἡ τελευταία δέν χάνεται ἀπό τό πεδίο τῆς παρατήρησης.

β) οἱ καταμερισμοί εἶναι θεματικοί καί, σέ ἀξιολογο βαθμό σύμπτωσης, ἐννοιολογικοί. Εὐκολύνουν, μέ τή σειρά τους, τήν υπέρβαση πρὸς τά μπρὸς ἢ πρὸς τά πίσω τοῦ ἀφετηριακοῦ χρονολογικοῦ σημείου. Συγχρόνως ὑποδεικνύουν ἄλλες χρονολογίες μέ διαφορετικό ποιοτικό περιεχόμενο πού δηλώ-

Τά Βαλκάνια, συνθήκη Βουκουρεστίου

νουν ανακατατάξεις, εντάσεις, μάλιστα διαφοροποιήσεις των ιστοριογραφικών ενδιαφερόντων.

Είναι ακόμη εύλογο νά περιμένει κανείς ότι τό συνέδριο θά ἔχει ἀπολογιστικό καί ἰσολογιστικό χαρακτήρα. Ὡς ἓνα βαθμὸ τοῦτο θά καταφανεῖ: ὠστόσο, πρόθεσή του δέν εἶναι νά καταγραφεῖ ἡ ιστοριογραφική παραγωγή τοῦ ἰθ' καί τοῦ κ' αἰώνα. Τοῦτο θά ἦταν ἀδύνατο γιά τήν οἰκονομία ἑνός συνεδρίου σάν αὐτό ἐδῶ καί θά ἀποτελοῦσε μέρημα ἑνός ἱστορικοῦ λεξικοῦ μέ πολλαπλές ἐσωτερικές δικτυώσεις. Θά ἐπρόκειτο γιά ἓνα βαρυσήμαντο ἐργαλεῖο, γιά τό ὄποιο ὑπάρχει μάλιστα ἡ πρώτη μαγιά, δηλαδή οἱ πολύμορφες διβλιογραφίες: θά μπορούσε νά ὀδηγήσει σέ μιά μέτρηση των φαινομένων μέ ἐνδεχόμενες καί εὐκταῖες ποιοτικές ἀνασηματοδοτήσεις τῶν στατιστικῶν στοιχείων. Ἀλλά τώρα δέν πρόκειται γιά μιά ἀκόμη «ἐπαρίθμηση», πρόκειται περισσότερο γιά μιά στάθμιση: ποιά εἶναι ἡ θεματική τῆς ἐλληνικῆς ιστοριογραφίας πού ἀναφέρεται στό νεότερο ἢ νέο ἐλληνισμό καί ποιά ἡ διαδικασία τῆς συντήρησης ἢ τῆς μεταβολῆς τῆς δομῆς τῆς, μέ ὅ,τι τοῦτο συνεπάγεται στό πεδίο τῶν μεθόδων, τῶν τεχνικῶν καί ἀκόμη περισσότερο στό πεδίο τῆς θεωρίας γιά τήν ἱστορία.

Λέγοντας «ἱστορία», μεταφέρουμε μιά σύγχρονη ἀντίληψη γι' αὐτή σέ χρόνους ὅπου ἡ ἀντίληψη γιά τήν ἱστορία δέν ἦταν ταυτόσημη μέ τή δική μας ἢ

μέ κάποιες ἀπό τίς δικές μας. Θά ἦταν, ἐξυπακούεται, ἀφελές καί κυρίως ἐκτός ἱστορικής λογικῆς, νά θεωρήσουμε κριτικά τήν παλαιότερη ιστοριογραφία μέσα ἀπό τό πρίσμα των δικῶν μας ἀντιλήψεων, μεθόδων καί τεχνικῶν. Θά ἦταν ἀντιθέτως πράξη κατανόησης νά ἰδοῦμε τί προαναγγέλλει ἡ ιστοριογραφία αὐτή ὡς πρός τά δικά μας ζητούμενα: νά ἰδοῦμε σέ ποιό μέτρο ἡ τελευταία «διέσωξε» καταστάσεις πού ἔχουν ἐννοιοτήθει τό δικό μας σκεπτικό, ὅτι λίγο-πολύ ἔκανε σάν τόν ἀρχοντοχωριάτη (τό σωστότερο θά ἦταν «ἀρχοντοχωραΐτης») τοῦ Μολιέρου πρός α χωρίς νά τό ξέρει. Ἐλπίζουμε ὅτι θά ἔχουμε τήν τύχη νά ἀκουστοῦν ἀνακοινώσεις πού, ἐπισημαίνοντας τό εὖρος τῶν ἐνδιαφερόντων ὀρισμένων ἀπό τούς παλαιότερους ἱστορικούς μας, θά ἀναχθοῦν στό ζήτημα τῆς διάστασης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά ἱστορούμενα καί στήν ἐννοιολόγησή τους, ἀλλά καί στό ἀδιάσπαστο ἢ στό ἀσυνεχές πού ἐνδέχεται νά ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἱστορική πραγματογνωμοσύνη καί στόν θεωρητικό λόγο γιά τήν ἱστορία.

ΟΠΩΣ ΕΧΕΤΕ ΔΕΙ, οἱ θεματικές ἐνότητες εἶναι πολλές καί κάποτε ἑτερογενεῖς. Περιττεύει ἡ ἀπαρίθμηση τους, ἀλλά δέν περιττεύει ἴσως νά ὑπενθυμίσω ὅτι οἱ θεματικές ἐνότητες καθορίζονται ἀπό τό ἴδιο τό περιεχόμενο τῆς ἐξεταζόμενης ιστοριογραφικῆς

παραγωγής; Τό ίδιο φυσικά ισχύει για τις έννοιολογικές αναγωγές. Είναι πάντως πιθανό ότι όσοι ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τό δικό τους πεδίο εξειδίκευσης θα μείνουν μάλλον μέ τήν πείνα τους, γιατί κατά κανόνα όσα πρόκειται ν' ακούσουν τά ξέρουν ήδη και ίσως και περισσότερα. Υπάρχει όμως πάντα ή δυνατότητα και ή έλπίδα ότι, είτε μέ τήν αναδιάταξη τών γνωστών είτε μέ τήν υπόδειξη ενός άλλου ερμηνευτικού σχήματος, τά γνωστά θα μεταλλαγούν σέ ζητούμενα. Μέ δύο λόγια έναπόκειται στους καθέκαστα όμιλητές νά δείξουν τά όρια τής άνασηματοδότησης τού γνωστού ανάγοντάς το σέ πρόβλημα κι αντί για πείνα νά προκαλέσουν όρεξη – ρίχνοντας κάτι από τό άλάτι τής ζωής στό συνταγολόγιο τής ιστοριογραφίας.

Ένα συνέδριο δέν είναι υποχρεωτικά συνάντηση τών ειδικών τού ειδικού. Υπάρχουν βέβαια αύτου τού είδους τά συνέδρια και είναι πολύ χρήσιμα, μέ τήν προϋπόθεση, για τίς δικές μας τουλάχιστον έπιστήμες, ότι τό ειδικό άποτελεί τό συνεκτικό επίκεντρο τού συνεδρίου και ότι τό τελευταίο δέν συστεγάσει ειδικά θέματα χωρίς νά τά διατρέχει ένα και τό ίδιο νήμα. Θέλω νά πω ότι ένα συνέδριο είναι αύτονοήτως μία δοκιμή έπικοινωνίας: όχι για νά γνωριστούμε, εδώ είμαστε όλοι μας σχεδόν παλιοί άμεσοι ή έμμεσοι γνώριμοι, για νά ανταλλάξουμε τηλεφωνα και ήλεκτρονικές διευθύνσεις, ύπολογίζοντας περισσότερο σέ μέλλουσες άτομοκεντρικού ενδιαφέροντος συναντήσεις, αλλά για νά αισθανθούμε πρόσωπα θιάσων πού ό καθένας του θέλει νά μπει στό δρώμενα τών άλλων. Συζητώντας πριν από λίγες μέρες για τό συνέδριο αύτό ό Άγγελος Έλεφάντης, ό Φίλιππος Ήλιού και ό ύποφαινόμενος κάτω από τό άγρυπνο βλέμμα τού Στρατή Μπουρνάζου και, κυρίως, κάτω από τή σιωπηλή κριτική του κατανόηση (βλέπε «Ενθέματα» *Αύγης*, 27 Νοεμ. 2002), άνέκλυψε τό θέμα πόσοι από τούς όμιλητές τού συνεδρίου θα μπορούσαν μέ τόν έναν ή τόν άλλο τρόπο νά μετέχουν σέ περισσότερες από μία ενότητες. Δέν είναι ένα άσήμαντο θέμα, και είναι αύτονόητο ότι δέν θα άποπειραθώ νά δώσω σέ επίπεδο στατιστικών αναλογιών καμιά άπάντηση: πρόκειται για τό μεγάλο θέμα τής συνολικότητας τής όπτικής τού ιστορικού.

Έδώ σταθμίζω τό ζήτημα: πόσοι από μās αισθάνονται τήν ανάγκη ως όργανωτές τού συνεδρίου, ως όμιλητές, ως παριστάμενοι και στό τέλος και ούσιαστικότερα ως άναγνώστες τών Πρακτικών, νά συμμετάσχουν στόν προβληματισμό πού διέπει καθεμιά από τίς θεματικές ενότητες και στήν έμπειρική θεμελίωση τού προβληματισμού αύτου; Δέν πρόκειται φυσικά νά δοθεί από μένα καμιά άπάντηση, πολύ περισσότερο ή εύκολη «καθώς πρέπει» ρητορική. Θα άρκεστώ νά έπισημάνω ότι οι θεματικές μερικεύσεις πού βλέπετε στό πρόγραμμα

έχουν γίνει πάνω στό ύφάδι τής ιστορικής σύνθεσης και ότι μπορούν νά όδηγήσουν σέ ένα γενικό άναστοχασμό πού ενδιαφέρει όλους μας: έναν άναστοχασμό ανταποκρινόμενο στις συνθετικές άπαιτήσεις τής ιστοριογραφίας, άπείκασμα, έστω, τής συνθετικότητας τής ιστορίας ως πράξης. Γιατί ή ιστορία είναι συνθετική, κυριολεκτικότερα ένα δίκτυο μέ σαφείς άμεσες συνοχές, μέ έμμεσότερες συνδέσεις, μέ μία λέξη ή ιστορία είναι μία σύνθεση. Μόνο λόγοι μεθοδολογικοί ή «έπιχειρησιακοί» όδηγούν στις θεματικές μερικεύσεις, ενώ ή ίδια ή ιστορία ως όντολογία ή ως διανοητική άπαιτηση είναι άμερίκευτη, συνολική.

Η ιστορία για τήν όποία γίνεται εδώ λόγος είναι έλληνοκεντρική και μάλιστα έθνοκεντρική: οι όμιλητές πού θα ακολουθήσουν θα εξηγήσουν γιατί ή νεοελληνική ιστοριογραφία, είτε άφορā όλο τό χρονικό άνάπτυγμα πού συνεπάγεται ό μεταβλητός όρος έλληνισμός είτε άφορā τήν ιστορία τών σύγχρονων ή νεότερων Έλλήνων, δέν μπορούσε παρά νά συνελκύει τούς δύο «κεντρισμούς», στους όποιους αναφέρθηκα: θα ύποδειξουν επίσης, έστω σιωπηρά, γιατί ή παραγωγή ιστορικής γνώσης δέν ταυτίστηκε μέ μία γενικότερη ανάγκη για ιστορική κατανόηση πού εύδώνεται μέσα από τούς μεθοδικούς τρόπους τής ιστοριογραφικής κατασκευής, γιατί σέ τελευταία άνάλυση ή ανάγκη για συνολική ιστορική κατανόηση, ή ανάγκη για έρμηνεία τής ιστορίας, άφέθηκε στή φιλοσοφία τής ιστορίας ή στόν έγκυκλοπαιδισμό πού, ειρήσθω εν παρόδω, δέν έχει καμιά σχέση μέ τή Μεθοδική Έγκυκλοπαίδεια τών διαφωτιστών.

Σε μία πρώτη ματιά, πρόκειται για αύτονόητα πράγματα πού δέν χρειάζεται νά ξαναγρίσουμε σ' αυτά: ώστόσο, αυτά τά αύτονόητα πράγματα παραπέμπουν σέ πραγματικές καταστάσεις, μέ μία λέξη στή συνολική εξάρτηση, έθνική, πολιτική, οικονομική, πολιτισμική, στό πλαίσιο τής όποίας και βάσει τής όποίας συγκροτήθηκε ένας διπλός ιστορικός λόγος: ό λόγος τής εξ' αντικειμένου ένωμάτωσης στις κυρίαρχες πνευματικές ήγεμονίες, αποκλειστικώς εύρωπαϊκές, και ένας λόγος πού άγωνιά νά γίνει έθνικός, χωρίς κατά κανόνα νά διαφοροποιεί τή μήτρα από τήν όποία προέκυψε, τήν ιστοριογραφική μήτρα.

Καθώς λέγαμε, ή ιστορία για τήν όποία γίνεται στή συνάντησή μας λόγος είναι έλληνοκεντρική και μάλιστα έθνοκεντρική: ή πρώτη της ιδιότητα είναι αύτονόητη, από τή στιγμή όπου άποφασίσαμε νά μιλήσουμε για μία ελληνικής προέλευσης ιστοριογραφία πού έχει ως πεδίο παρατήρησης ό,τι όνοματίστηκε νεώτερος έλληνισμός. Άλλά και αν άκόμη επιλέγαμε ως πεδίο παρατήρησης τούς νεότερους χρόνους χωρίς τοπικούς καθορισμούς, πάλι θα είχαμε νά κάμουμε μέ μία ιστοριογραφική παραγω-

γή κατά κύριο λόγο ἑλληνοκεντρική, ἰδίως στό μέτρο ὅπου σύνδρομο τῆς παραγωγῆς αὐτῆς θά ἦταν ἡ εὐρετική, ἡ παραγωγή δηλαδή γνώσεων μέσω των ἱστορικῶν πηγῶν, τῆς διεύρυνσης καί τῆς ἀνακάλυψης τους. Τό ἴδιο θά διαπιστώνουμε κι ἂν ἀναπτύσσαμε τά χρονικά ὄρια συμπεριλαμβάνοντας τήν ἀρχαιότητα καί τούς μέσους χρόνους: ἡ ἑλληνική ἱστοριογραφική παραγωγή θά βλέπαμε ὅτι ἐνσωματώνεται σέ μίαν εὐρύτερη, κατ' ἐξοχήν εὐρωπαϊκή, ἱστοριογραφία γιά τό μοναδικό λόγο ὅτι τόσο ἡ ἑλληνική ἀρχαιότητα ὅσο καί τό Βυζάντιο εἶχαν καταστεί κοινά πεδία ἀναφορᾶς αὐτῆς τῆς εὐρύτερης ἱστοριογραφικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἑλληνική συμβολή δέν θά εἶχε νά προσφέρει τίποτε τό πρωτογενές ὡς πρός τήν ἱστορία ἄλλων ἀρχαίων λαῶν ἢ ὡς πρός τήν ἱστορία τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα: παραμένει πάντοτε ἑλληνοκεντρική, μέ μέτριες, ἂν ὄχι ἀμελητέες ἐπιδόσεις ὡς πρός τά ἱστορικά πεδία πού ἐγγράφονταν στή δική της ὀπτική, γιά παράδειγμα ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἢ ἡ ρωμαϊκή ἱστορία. Ἡ ἱστορία τῶν «ἄλλων» κινητοποιοῦσε ἐρευνητικά ἢ ἱστοριογραφικά ἐνδιαφέροντα στό μέτρο ὅπου αὐτοί συναντιῶνται σέ ὅσα ἐδάφη θεωρήθηκαν ὡς ἑλληνικά. Πρόκειται συνεπῶς γιά μιά ἱστορία στό σύνολό της ἑλληνοκεντρική ἀκόμη καί ἐξελληνιστική, στό μέτρο ἰδίως ὅπου οἱ οἰκουμηνικότητες εἶχαν ὡς σύνδρομο τόν ἐξελληνισμό ἢ ἡ ἀναίρεσή τους ἔκαναν νά συνυπάρχουν οἱ ἑλληνικές ἐδαφικότητες μέ τίς συρρικνώσεις τῶν οἰκουμηνικῶν σχημάτων.

Ἡ ἑλληνοκεντρικότητα κατέληξε νά εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ἑθνοκεντρικότητα, χωρίς τοῦτο νά σημαίνει ὅτι ἡ ἑθνοκεντρική ἱστοριογραφία εἶναι υποχρεωτικά πάντα μιά ἐθνικιστική ἱστορία: δέν τίθεται ἀποκλειστικά στήν ὑπηρεσία τῶν λεγόμενων ὑψηλῶν ἢ μεγίστων ἐθνικῶν συμφερόντων, ἀλλά ὑπηρετεῖ καί ἄλλες ἀνάγκες, ἀνάγκες αὐτογνωσίας, ὅπως τίς ἔλεγε ὁ Κ. Θ. Δημαράς. Μέ τόν ὄρο «αὐτογνωσία» μποροῦν νά συνδηλωθοῦν πολλά καί διαφορετικά αἰτούμενα, μάλιστα ἀντιθετικά, κοινός παρονομαστής τῶν ὁποίων εἶναι τό ἱστοριογραφικό κατηγορήμα τῆς ἀποκατάστασης τῶν γεγονότων, κατηγορήμα πού δέν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικότητα τοῦ θετικισμοῦ. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν γεγονότων συνεπάγεται μιά δευτέρα ἀποκατάσταση: πρόκειται γιά τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἐκφέρεται μέσα στό χρόνο ἡ συνείδηση πού εἶχαν οἱ ἄνθρωποι γιά τά γεγονότα, ἀνιχνεύσιμη βέβαια μέσω τῆς ἐρμηνευτικῆς κατανόησης τῶν πηγῶν. Ἐνασχολήσεις τέτοιου εἶδους νοοῦνταν ὡς φιλολογικές, ἐνῶ γιά μᾶς εἶναι ἀναφανδόν ἱστορικές: δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στό ἐρευνητικό Κέντρο πού μᾶς ὀργανώνει αὐτή τή συνάντηση χαρακτηρίζομαστε στή δεκαετία του '60 ὡς φιλόλογοι-ἱστορικοί. Ἐλπίζω ὅτι κατά τίς ἐργα-

σίες μας θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά μιλήσουμε γιά ὅλα αὐτά.

ΛΕΓΑΜΕ ΟΤΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ πού μᾶς ἀφορᾶ εἶναι κατὰ βάση ἑθνοκεντρική, χωρίς νά εἶναι ταυτοχρόνως ἐθνικιστική: εἶναι συνάμα μιά ἱστοριογραφία ἀντιθετική καί ἀντιφατική, προσφερόμενη συνεπῶς γιά αὐτοκατανόηση. Αὐτοκατανόηση ὄχι ἀναγκαστικά ὡς ἐθνικοῦ συνόλου, ἀλλ' ὡς πολλῶν συνόλων μέ διαφορετικό βαθμό σύγκλισης καί συνοχῆς, ὡς συνόλων ἀντιθετικῶν, ἀλλά πάντα σέ ἀναφορᾶ μέ μιά γενική καί ἐνοποιητική ιδιότητα, ὄχι τελικῶς μόνο ἐθνική ἀλλά καί ταξική. Θέλω νά πῶ ὅτι μιά ἑθνοκεντρική ἱστορία εἶναι μεταλλάξιμη, στό ἱστοριογραφικό ἐπίπεδο, σέ μίαν ἄλλη ἱστορία, συνολική, καί ὄχι σέ μιά ἱστορία τῶν πολιτισμικῶν ταυτοτήτων πού παραγνωρίζει καί τήν ἱστορικότητά τους καί, ἀκόμη περισσότερο, τή μεταβλητότητά τους. Εἶμαι σίγουρος ὅτι τό συνέδριό μας θά δείξει τί εἶναι καί τί μπορεῖ νά εἶναι μιά ἐθνική ἱστορία, ὅταν δέν νοεῖται ἀποκλειστικά ὑπό τό πρίσμα μᾶς ἀπό τίς ἐκφάνσεις τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος καί ὅταν δέν ἐπιστρατεύεται σήμερα γιά νά ὑπερασπιστεῖ τίς τρέχουσες ἀεθνικές, δηλαδή ἐκτός ἱστορίας, ἐτεροβαρεῖς οἰκονομικές καί πολιτικές ἡγεμονίες.

Τό ὄντολογικό μέρος τῆς ἱστορίας πού μᾶς ἀφορᾶ δέν μπορεῖ νά ἐγκλειστεῖ, οὔτε ἔχει ἐγκλειστεῖ, στά ἐθνικά σύνορα: κάποιοι ἀπό τούς ἱστοριογραφικούς κλάδους, ἀπό τό ἴδιο μάλιστα τό περιεχόμενό τους, εἶναι περισσότερο ἀπό ἄλλους ἐξωστρεφεῖς καί ἀποτυπώνουν ἐναργῶς τήν ἐνοφήνωση τῆς ἑλληνικῆς στήν παγκόσμια ἱστορία, κατά κύριο λόγο στήν εὐρωπαϊκή: μνημονεύω ὡς τυπικό παράδειγμα ὅ,τι ἀποκαλοῦσαν Διπλωματική Ἱστορία γιά νά τήν ἀναγάγουν σέ μιά ἱστορία τῶν διεθνῶν σχέσεων. Αὐτή ἡ ἐνοσηνωμένη ἱστορία εἶναι στήν οὐσία μιά ἱστορία τῆς ἐθνικῆς ἐξάρτησης καί τῆς ἐσωτερικῆς διαχείρισης τῆς ἐξάρτησης αὐτῆς, διαχείριση πού παραπέμπει στήν κοινωνική ἱστορία πού πλέον ἔχει κατακλύσει τή Διπλωματική: ἀξίζει νά περυσινώσουμε τίς σαφεῖς ἀναφορές σέ αὐτοῦ τοῦ τύπου τήν ἐθνική ἱστορία καί νά ἰδοῦμε τή συνέχεια τῶν καλῶν παραδειγμάτων, ὅπως ἐκεῖνο του Μιχαήλ Λάσκαρι.

Ἄλλά δέν συντρέχει λόγος νά ἀναλωθοῦμε ἐπικαλούμενοι παραδείγματα: ἄς ἐπιμείνουμε λίγο στό εἶδος τῆς ἱστοριογραφικῆς συνέχειας. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἱστοριογραφική παραγωγή παρουσιάζει διακυμάνσεις, θεματικές διευρύνσεις, υἱοθέτηση νέων ἀναλυτικῶν ἐργαλείων καί ὅτι τέλος ὁ ἱστορικός ἔχει δώσει πολυμορφία στό συλλογικό πρόσωπο ἀκόμη, ὅτι οἱ ὀρθῶς νοούμενοι ἐπαγγελματίες ἱστορικοί εἶναι σήμερα ἀριθμητικά πολλαπλάσιοι τῶν παλαιότερων, μολονότι στό παρελθόν ἡ τοπική ἱστορία, ἐπιστράτευε πολλές δυνάμεις, ἐντός καί

ἐκτός τοῦ ἐπαγγέλματος, κυρίως στήν ἀρχή ἐκτός. Ἡ ιστοριογραφική ὡστόσο συνέχεια ἄλλαξε κατά καιρούς περιεχόμενο καὶ τοῦτο ὄχι γιατί ἀκολουθοῦσε ἀποκλειστικά τή μεταλλαγή της ἐσωτερικῆς της λογικῆς, ἀλλά γιατί, θετικά ἢ ἀρνητικά, μετεῖχε στά ἐνδιαφέροντα τῆς ἐποχῆς της, γιατί ἐμπνεόταν ἀπό τήν πολιτική συγκυρία, ἀπό τὰ κοινωνικά κινήματα: πολιτική, γιά παράδειγμα, καὶ κοινωνική συγκυρία καθυπαγορεύει τό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀγροτική ιστορία: πολιτική καὶ κοινωνική προβληματική ὑπαγορεύει τήν ἐφαρμογή τῶν μαρξικῶν ἐργαλείων ἀνάλυσης στήν ιστορία: πολιτικός καὶ κοινωνικός προβληματισμός ἀλλά καὶ δημιουργική ἐξοικείωση μέ τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες δίνουν τὰ ἐδράσματα τῆς ιστοριογραφικῆς στροφῆς πού μορφώνεται στή δεκαετία τοῦ '80, ὕστερα ἀπό μιὰ πρώτη ἐκκίνηση κατά τήν προηγούμενη δεκαετία. Πρόκειται λοιπόν, γιά μιὰ συνέχεια πού τή χαρακτηρίζουν τομές καὶ ρήξεις, ιστοριογραφικές ἀσυνέχειες μέσα στή συνέχεια. Ἀναντιρρήτως κάθε νέο ξεκίνημα εἶχε τίς ἀφορμές του σέ ἕνα παλαιότερο πού ἀνασηματοδοτοῦνταν ἢ ἀνατροφοδοτοῦνταν ἄν καί κάποτε, ἀδίκως, περνοῦσε στά «ἀδιάφορα».

Θά μπορούσε, ὅσα ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω, καὶ μαζί μέ αὐτά καὶ ἄλλα, νά εἶχαν ἀποτελέσει θεματικές ἐνότητες τοῦ συνεδρίου: προκρίναμε νά ἀναδειχθοῦν μέσα ἀπό ἄλλες ἀκαδημαϊκότερες διακρίσεις. Ἀπομένει νά φανεῖ σέ ποιοῦ μέτρο οἱ ιστοριογραφικές ἀνανεώσεις ἦταν ἐπίσης ἀνανεώσεις μεθοδολογικές, σέ ποιοῦ βαθμό ἀξιοποιήθηκαν νέες πηγές ἢ ἐρμηνεύθηκαν διαφορετικά οἱ γνωστές: σέ ποιοῦ μέτρο υἰοθετήθηκαν ἀπό τούς νέους ιστορικούς μας ιστορικοί κλάδοι γιά ἐντόπια παράδοση, πῶς δηλαδή, στό τέλος, ἡ ἐθνική μας ιστοριογραφία ἐνσωματώθηκε κατά τή μέθοδο καὶ τὰ πεδία παρατήρησης στά διεθνή καὶ σέ ποιές ἀπό τίς ἐκφάνσεις της καὶ μέ ποιά χρήση του ἐθνικοῦ ιστοριογραφικοῦ κεκτημένου.

Λέγαμε ὅτι ὁ τύπος τοῦ Μολιέρου ἔκανε πρόζα χωρίς νά τό ξέρει. Μιλώντας γιά ἐθνική ιστοριογραφική συνέχεια καὶ γιά ἀνανεώσεις, ἀξίζει νά ἀναρωτηθοῦμε σέ ποιοῦ βαθμό ἡ ιστοριογραφία μας εἶχε συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ καινούργια της αἰτήματα εἶχαν ἐν πολλοῖς προαναγγελθεῖ καὶ μέ ποιόν τρόπο ἐνσωμάτωσε τὰ προαναγγελλμένα. Ἡ ἀπάντηση δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀμφίσημη: θά τελειώσω, καὶ σεῖς θά συνεχίσετε, ἐπικαλούμενος ἕνα μόνο παράδειγμα. Ἡ λαογραφική ἐρευνα ἔχει δώσει ἕνα σταθερό ὑπόστρωμα γιά τήν κατανόηση, ἀνάμεσα στά ἄλλα, τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν καὶ νοοτροπιῶν: ἄν στή θέση αὐτοῦ τοῦ ὑπόδαθρου βάλουμε τίς «συνειδητές μαρτυρίες», ἄριστο ἀλλά διανοητικό ἐργαλεῖο, νομίζω ὅτι εἶναι βέβαιο ὅτι παραμορφώνεται ἡ κλίμακα τῶν φαινομένων, ἡ κλίμακα τῆς μακρᾶς διάρκειας, ὅπως

ἐκδηλώνεται σέ ὅ,τι, στήν περίπτωσή μας, ἔχει ἀποκληθεῖ λαϊκός πολιτισμός. Ἦταν καὶ εἶναι ὠριμη ἡ ιστοριογραφία μας νά θεωρητικοποιήσει τό ἐμπειρικό δεδομένο, νά διακρίνει τήν ποιότητα τοῦ χρόνου του, νά τό ἐνσωματώσει στό περιγραφικό καὶ ἐρμηνευτικό της σχῆμα, σέ τελευταία ἀνάλυση νά χρησιμοποιήσει ἀποδοτικά καὶ τὰ ἐμπειρικά δεδομένα καὶ τὰ διανοητικά ἐργαλεῖα πού ἔχει ἀποδεχθεῖ; Ἀπό ὅλα ὅσα πρόκειται νά ἐκτεθοῦν εἶναι βέβαιο ὅτι θά κερδίσουμε καὶ τίς ἀπαντήσεις σέ αὐτό τό στοιχειῶδες ἀλλά ἐπίκαιρο ἐρώτημα.

Γιατί δέν ἀρκεῖ νά διακριθῶσουμε μόνο πότε καὶ γιά ποιές αἰτίες ἀλλάζει ἡ ιστοριογραφία μας περιεχόμενο, μεθόδους ἀκόμη καὶ λόγο: πότε, ἀπό ποιούς καὶ σέ τί βαθμό συγχρονισμοῦ ἢ ἑτεροχρονισμοῦ μέ τίς διεθνεῖς ιστορικές σπουδές, διαφοροποιεῖ τὰ ὑποκείμενά της καὶ μιλά γιά τάξεις, ἀγῶνες τῶν τάξεων, τρόπους παραγωγῆς, μιλά γιά ἐντατικά φαινόμενα σέ ἀντιπαράθεση μέ τὰ ἐκτατικά, ἐνδιαφέρεται γιά τίς συλλογικότητες πού δέν εἶναι ὑποχρεωτικά ταυτόσημες μέ τίς ταξικές: δέν ἀρκεῖ μόνο νά ἰδοῦμε πῶς, σέ τί μέτρο, ἐφαρμοζόντας ποιές τεχνικές διεύρυνσης, μαζί μέ τὰ πεδία παρατήρησης, καὶ τίς πηγές της. Ὅλα αὐτά πρέπει νά τά ξέρομε καὶ ὅλα αὐτά μᾶς βοηθοῦν νά κατανοήσουμε τή μετάβαση ἀπό τήν ιστοριογραφία πού ἐξαντλεῖται στήν ἀφήγηση στήν ιστοριογραφία ἐκείνη πού γίνεται πρόβλημα. Γιατί χρειάζεται ἀκόμη νά ἰδοῦμε σέ ποιοῦ μέτρο οἱ ιστορικοί μας ἦταν καὶ εἶναι φορεῖς τῆς συνείδησης ὅτι ἡ ιστορία εἶναι ἕνα ὅλο. Τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι σέ κάθε μερικευτική πρόβαση θά πρέπει νά συνεξιστορεῖται αὐτό τό ὅλο: χωρίς ὡστόσο τή συναντίληψή του οἱ μερικευτικές προβάσεις μεταπίπτουν σέ μέσα, χρήσιμα καὶ ἀπαραίτητα, γιά μιὰ περαιτέρω ιστορία: θά ἔπρεπε νά προαναγγέλλεται ἀπό τίς συστηματικές καὶ μερικευμένες διερευνήσεις πού, ἄς μὴν τό ξεχνᾶμε, αὐτές στερέωσαν καὶ ἔδωσαν «ἐπιστημονικό καθεστῶς» στίς σπουδές μας. Ἡ συνείδηση τοῦ ὅλου ἀποκτᾶται μέ πολλές διαδρομές πού, ἄν δέν εἶναι ὅλες τους ιστορικές, ὅλες τους εἶναι ιστορικότροπες. Μιά ἀπό τίς διαδρομές αὐτές, πρῶτιστη καὶ αὐτονόητη, εἶναι ἡ κατανόηση τῶν λογικῶν μέ τίς ὁποῖες ἔχει γίνει ἡ «διάσωση» ὄσων πεπραγμένων συνιστοῦν τό σῶμα τῆς ιστορίας: πρόκειται γιά μιὰ διαδρομή πού περνᾶ ἀπό πολλά πεδία, ἀπό πολλές ἀποτυπώσεις τῆς μνήμης, ἀπό τὰ ἴδια τὰ ὄρατά ἢ ἀνιχνεύσιμα λείψανα τῶν πράξεων, πεδία πού δέν ἐνσωματώνονται πάντα στήν ὕλη τοῦ ιστορικοῦ. Ἄς εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἀπό ὅσα πρόκειται νά ἀκούσουμε θά καταφανεῖ ἡ ἀποτύπωση αὐτῶν τῶν «ἐσωτερικῶν ἐπιταγῶν» τοῦ ιστορικοῦ στά ἔργα του, στό ἔργο τοῦ συλλογικοῦ ιστορικοῦ, ὅπως κατά καιρούς αὐτός εἶχε διαμορφωθεῖ, καὶ ὅπως, πλουσιότερος, θά λέγαμε, ἔχει διαμορφωθεῖ στίς μέρες μας.

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ (1877-1885)

τοῦ Σπύρου Καράδα

ΕΑΝ ΚΑΠΟΙΟΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ θελήσει νά ἀπαντήσῃ στό ἐρώτημα ποιές ὑπῆρξαν οἱ ἐδαφικές διεκδικήσεις τῆς Ἑλλάδας, στό ἀνάπτυγμα τοῦ 19ου αἰῶνα, θά διαπιστώσει ὅτι ἡ ἀπάντηση μόνο εὐκολη δέν εἶναι. Θά παρατηρήσει μάλιστα ὅτι οἱ ὑπό διεκδίκηση περιοχές συμφύρονται μέ ὅ,τι ἀποτελεῖ συστατικό στοιχεῖο μιᾶς ἐλληνικῆς σφαιράς ἐπιρροῆς στήν Ἀνατολή.

Οἱ ἐπισημάνσεις αὐτές εἶναι ἄμεσα συνυφασμένες, εἶναι αἰτία καί ἀποτέλεσμα μαζί, τῆς ἀοριστίας τῆς Μεγάλης Ἰδέας ὡς πρός τό ἐλληνικό μέγιστο, ὡς πρός τά ὅρια τῆς ἰδανικῆς Ἑλλάδας. Ἐπακόλουθο: οἱ ἀπανωτές ἀπογοητεύσεις.

Λίγες μέρες μετά τή λήξη τοῦ Βερολίνιου Συνεδρίου, τό 1878, ὁ Ἀναστάσιος Βυζάντιος, ἀποτυπώνει ὠραία τό σφυγμό τῆς ἐποχῆς: «Πᾶσα δεκαετία παρελθοῦσα περιέκοψε καί τās ἐλπίδας καί τό γόητρόν μας. Ποῦ ἦσαν τά ὅρια τῆς ἰδανικῆς Ἑλλάδος πρό 50 ἐτῶν; Ποῦ εἶναι σήμερον; Ὁ Ρήγας ἐβλεπε μέχρι τοῦ Ἰστρου καί μέχρι τῆς Ἐρυθρᾶς. Πρό δέκα ἀκόμη ἐτῶν ἠλπίζομεν ὅτι μᾶς ἔμενεν ὁ Αἴμος. Σήμερον δυσπιστοῦμεν καί περί τοῦ Ὀλύμπου καί περί τῶν Ἀκροκεραυνίων» ... «Τά ὅρια τῆς ἰδανικῆς Ἑλλάδος πλησιάζουσι βαθμηδόν πρός τά ὅρια τῆς πραγματικῆς».

Οὕτως ἢ ἄλλως, ἀπό τήν ἰδεατή γραμμή Ὀλύμπου-Μετοόδου-Πίνδου-Κεραυνίων ὀρέων, τήν ὁποία πρότεινε ὁ Καποδίστριας τό 1828 στίς προστάτιδες δυνάμεις –γιά νά ὑποχωρήσει, ὡς γνωστόν, στήν ἐφικτή Παγασητικῶν-Ἀμβρακικῶν–, μισό αἰῶνα ἀργότερα τά χερσαῖα σύνορα τοῦ Βασιλείου ἔχουν παραμείνει ἐπὶ τά αὐτά· ἔχουν ἀλλάξει ὅμως οἱ στόχοι, ἔχουν διαφοροποιηθεῖ τά ἐπιχειρήματα καί ἔχουν ὀπλιστεῖ μέ ἐπιστημονική τεκμηρίωση. Τά ἀπώτατα ὅρια τῶν ἀρχικῶν διεκδικήσεων ἔχουν ὑπερκερασθεῖ: τόν Ὀλυμπο ἔχει ἀντι-

Ὁ Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλος φωτογραφία τοῦ 1867

καταστήσει ἡ ὄροσειρά τοῦ Αἴμου, τό Μέτσοβο τό ὄρος Σκάρδος καί τά Κεραύνια οἱ ἐκβολές τοῦ ποταμοῦ Σκούμπι. Μέ ἄλλα λόγια, ὀλόκληρη ἡ Θράκη, ὀλόκληρη ἡ Μακεδονία καί ἡ μισή σημερινή Ἀλβανία.

Ἀλλά καί ὁ χαρακτηρισμός ἀπώτατα ὅρια ὑπόχωρησε γιά νά τόν διαδεχθεῖ ὁ πιό δυναμικός καί αὐτόματα τεκμηριωτικός: τά ἀπαράγραπτα δίκαια τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἐχει μικρή σημασία γιατί εἶναι δίκαια, ἀπό ποῦ εἶναι ἀπαράγραπτα καί ποιοί ἀποτελοῦν τόν ἑλληνισμό ἀπό τοὺς πληθυσμούς πού τοὺς ἔταξε ἡ μοίρα νά κατοικοῦν τήν ἐλληνική χερσόνησο. Αὐτό πού ἔχει μεγαλύτερη σημασία εἶναι ὅτι ὁ πανδήμως ἀποδεκτός αὐτός ὀρισμός τῶν ἐδαφικῶν διεκδικήσεων τοῦ Βασιλείου διαθέτει τήν ἀπαραίτητη ἐλαστικότητα (γεωγραφική ἢ καί νοηματική), στοιχεῖο πού τόν καθιστᾷ ἐπιχειρησιακό καί σέ ἀπόλυτη ἀρμονία μέ τό εὐπροσάρμοστο καί

* Τό χειρόγραφο τῆς ἀνακοίνωσης στό Συνέδριο Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας 1833-2002 «ὑπέξαιρέθηκε» ἀπό τόν συγγραφέα, καί συνεπῶς δημοσιεύεται ἐδῶ χωρὶς τή συνήθη σκευή τῶν ὑποσημειώσεων.

πολυσήμαντο περιεχόμενο τῆς ἴδιας τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Τό πῶς ἐγίνε αὐτή ἡ ὑπέρβαση, τό πέρασμα ἀπό τόν Ὀλυμπο στόν Αἴμο, δέν εἶναι τοῦ παρόντος. Οἱ ἐμπεριστατωμένες μελέτες τοῦ Κωνσταντίνου Δημαρᾶ, τό *Πρότυπο Βασιλεῖο* τῆς Ἑλλης Σκοπετεᾶ, τό *Ἔθνος καί Ὁρθοδοξία* τοῦ Παρασκευᾶ Ματάλα, εἰδειξαν τούς δρόμους γιά νά ξεδιαλύνουν τά πράγματα. Τό βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι σέ αὐτήν ἀκριβῶς τή συνάφεια στάθηκε βαρύνουσα ἡ συμβολή τοῦ Κωνσταντίνου Παραρρηγόπουλου, στούς ἀπολύτως διαπλεκόμενους ρόλους τοῦ ιστοριογράφου, ἀλλά καί τοῦ ἐπιτελικοῦ στελέχους τῆς ἐλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ρόλοι μέ τούς ὁποίους μετέχει ἐνεργά στά τεκταινόμενα, τά χρόνια πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ.

Ἀπό τήν καίρια συμμετοχή τοῦ Παπαρρηγόπουλου στή σχετική συζήτηση, ἐπέλεξα νά ἀναφερθῶ, στόν περιορισμένο χρόνο αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης, σέ τρεῖς στιγμές:

– Τό 1877, ἕνα ἐντελῶς συμβατικό ὄριο, ἡ στιγμή πού ἐκδίδεται ὁ *Ἐπίλογος* τῆς πεντάτομης *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*: πρόκειται γιά τή σύνοψη μιᾶς πορείας πού ξεκίνησε τό 1860, γράφεται τό 1876 καί μεταφράζεται γαλλιστί, δύο χρόνια ἀργότερα, πρὸς φωτισμόν τῆς Ἑσπερίας.

– Ἡ δεύτερη στιγμή, τό 1879, συμπίπτει μέ τίς διπλωματικές διαδουλεύσεις ἐνόψει τῆς προσάρτησης τῆς Ἡπειροθεσσαλίας.

– Τέλος, τό χρονικό διάστημα 1883-85, ὅταν ὁ Παπαρρηγόπουλος, μετά ἀπό σχετική πρωτοβουλία τῆς κυβέρησης, ἐπαναπροσδιορίζει τά γεωγραφικά ὅρια τῶν ἐλληνικῶν διεκδικήσεων.

ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ, ΜΕΣΑ ΑΠΟ τούς πέντε τόμους τῆς *Ἱστορίας* του καί τόν *Ἐπίλογο*, παρακολουθοῦμε τόν ιστοριογράφο νά ἀποκρυσταλλώνει καί νά κωδικοποιεῖ τά ἐπιχειρήματα βάσει τῶν ὁποίων οἱ ἐλληνικές ἀξιώσεις φτάνουν μέχρι τόν Αἴμο. Βασικό ἐργαλεῖο-ἐφεύρημα ἀποτελεῖ ὁ καταρχήν ἀνώδυνος ὅρος *ἐλληνικαὶ χῶραι*, ὅρος πού διαπερνᾷ τό σύνολο τοῦ ἔργου, καί μάλιστα πολλές φορές ἀναχρονιστικά. Ἡ νοηματοδότηση πού προσδίδεται στόν ὄρο αὐτό δρᾷ καταλυτικά. Ὁ Παπαρρηγόπουλος συγκροτεῖ ἕνα γεωγραφικό συνεχές, πού λειτουργεῖ ὡς καμβάς πάνω στόν ὁποῖο πλέκεται τό εἰδύλλιο τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς μέ τό χρόνο, δηλαδή μέ τήν ἱστορία. Μέ ἄλλα λόγια ὁ παρονομαστής τῆς χρονικῆς συνέχειας, ἡ ὁποία ἔχει ἐπανειλημμένα σχολιασθεῖ, εἶναι ἕνα ἐνιαῖο χωρογραφικό συνεχές. Τό συνεχές αὐτό, τό ὁποῖο δέν ἔχει ἀρκούντως ἀναδειχθεῖ, λειτουργεῖ ὡς πεδίο ἀναφορᾶς τοῦ ἐλληνικοῦ. Συγκροτεῖται σταδιακά, ἀπό τούς προϊστορι-

κοὺς χρόνους μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅποτε καί παγιώνεται ἡ ραχοκοκαλιά τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου. Ἐνας κόσμος πού ἀπλώνεται ἀπό τόν Εὐξεινο μέχρι τήν Ἀδριατική καί ἀπό τό Δούναβη μέχρι τήν Κρήτη.

Οἱ χῶρες νοτίως τοῦ Δούναβη ἀποκαλοῦνται ἐξαρχῆς ἐλληνικές, παρά τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας παραδέχεται ὅτι μέχρι τή μάχη τῆς Χαιρῶνειας τό ἐλληνικόν ἔθνος θρῖσκεται νοτίως τῆς γραμμῆς Ὀλύμπου-Καμβουνίων-Κεραυνίων, ὅπου ἐκπάλαι κατείχτο ἀπό τούς Ἕλληνες. Συγκεκριμένα ὁ Παπαρρηγόπουλος σημειώνει ὅτι γιά τήν περίοδο πού ἐκτείνεται ἀπό τά μέσα τοῦ 8ου μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ἡ Οἴτη, δηλαδή τό ὄριο τῶν *ἰδίως* λεγομένων ἐλληνικῶν χωρῶν, ἀποτελοῦσε «τό ἐσωτερικόν τῆς Ἑλλάδος προπύργιον», ἐνῶ ὁ Ὀλυμπος μέ τά Καμβούνια «ἐλογίζοντο ὡς οἱ ἐξωτερικοί τῆς Ἑλλάδος προμαχώνες». Τέλος, ἡ «πρὸς βορρᾶν τῆς Θεσσαλίας κειμένη Μακεδονία κατακείτο ὑπό φυλῶν αἰτινες δέν ἦσαν μέν ἴσως καθαρῶς ἐλληνικαί, προσήγγιζον ὅμως πολύ κατά τε τήν γλῶσσαν καί τό ἦθος πρὸς τά ὀλιγώτερον πολιτισθέντα ἐλληνικά φύλα, τά τε θεσσαλικά καί τά ἠπειρωτικά».

Ὁ Δούναβης, ὡστόσο, θά παγιωθεῖ ὡς σύνορο τοῦ κράτους ἀπό τόν μεσαιωνικό ἐλληνισμό. Ἡ εἰκόνα τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν στίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰῶνα, μετά τίς βαρβαρικές ἐπιδρομές, διαμορφώνεται ὡς ἐξῆς:

1. μεταξύ Δούναβη καί Αἶμου, πλήρης ἐπικράτηση τῶν σλαβοβουλγάρων·

2. μεταξύ Αἶμου καί Ὀλύμπου, ἐγκατάσταση σλαβικῶν φύλων, ἀλλά ὄχι ἐπικράτηση·

3. νοτίως τοῦ Ὀλύμπου πλήρης συγχώνευση, προϊόντως τοῦ χρόνου, τῶν ἐπιδρομῶν μέ τήν ἀριθμητικά ὑπέρτερη ἑλληνική φυλή.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ἀρχή τῆς τριμεροῦς ταξινόμησης σφραγίζει ὄχι μόνο τή σύλληψη τοῦ χρόνου, ἀλλά καί τοῦ χώρου. Τό 1871, στόν 4ο τόμο τῆς *Ἱστορίας*, ἔχουμε τήν κατάσταση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως διαμορφώθηκε μετά τήν ὀλοκλήρωση τῶν σλαβικῶν, τῶν βλαχικῶν καί τῶν ἀλβανικῶν ἐποικήσεων, δηλαδή ὅπως παρέλαβε τίς ἑλληνικές χῶρες ὁ ὀθωμανός κατακτητής. Τό τρίσημο σχῆμα στή γεωγραφία τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν παγιώνεται καί ὡς πρός τή γλώσσα καί ὡς πρός τή σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἔτσι:

- στό βόρειο τμήμα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, δηλαδή μεταξύ Δούναβη καί Αἶμου, ἔχει πλήρως ἐπικρατήσει ἡ βουλγαρική γλώσσα καί ὁ βουλγαρικός πληθυσμός εἶναι ὑπέρτερος τοῦ ἑλληνικοῦ·

- στό ἐνδιάμεσο τμήμα, δηλαδή σέ Μακεδονία καί Θράκη, ἔχουμε ἰσορροπία βουλγαρικῆς καί ἑλληνικῆς γλώσσας, καί ἰσοψηφία τῶν δύο πολυπληθέστερων φυλῶν·

- στό νότιο τμήμα τοῦ ἀρχέγονου ἑλληνισμοῦ παρατηρεῖται πλήρης ἐπικράτηση καί τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καί τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

Ἄλλωστε, ἕνας ἀπό τοὺς λόγους ἐξαιτίας τῶν ὁποίων κατέρρευσε τό βυζαντινό κράτος, ὑπῆρξε, κατά τόν Παπαρρηγόπουλο, ἡ ἀπουσία ἐθνικῆς ἐνότητας. Κι αὐτό γιατί ὁ πληθυσμός τοῦ κράτους ἀπαρτιζόταν ἀπό τρεῖς ἑτεροεῖδεις ομάδες:

1. τόν ἀρχέγονο ἑλληνισμό, πού ἀποτελοῦσε τήν ἀσφαλεστέραν καί κυριωτέραν ἠθικήν τοῦ κράτους δύναμιν, ἀλλά ἦταν ἀριθμητικά μικρή σέ σχέση μέ τό μέγεθος τοῦ κράτους·

2. τόν ἐπίκτητο ἑλληνισμό, ὁ ὁποῖος «ἐλάλει τήν γλῶσσαν τήν ἑλληνικήν, ἔστρεψεν ὁμως τῶν παραδόσεων, τῶν ἀναμνήσεων, τῶν αἰσθημάτων, καί ἰδίως τῆς φιλοτιμίας τοῦ ἀρχέγονου ἑλληνισμοῦ». Ἔτσι ναί μέν συνέπραττε μέ τόν ἀρχέγονο ἑλληνισμό, «ἀλλά δέν ἦτο φύσει μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένος»·

3. τοὺς ἑτερογλώσσους ἀλλοφύλους, «οἵτινες ἦσαν πολλάκις ἀναφανδόν πολέμιοι» τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἐπισημαίνουμε ὅτι καθοδηγητικός μίτος καί στό χρονικό καί στό γεωγραφικό συνεχές εἶναι ἡ ἑλληνική γλώσσα καί τά παρεπόμενά της (ἦθη-ἔθιμα-πολιτισμός, συνείδηση τοῦ συνανήκειν). Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, ἐπειδή ἡ γλώσσα ἐξασφαλίζει τή συνέχεια, μαθαίνουμε ὅτι ἡ *Μοναρχία τῆς Κωνσταντινουπόλεως* ἐπέδιωσε νά ἐξελληνίσει τοὺς ἐπὶ λυδῆς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, προσπάθεια πού καρπο-

φόρησε ἀπολύτως νοτίως τῆς γραμμῆς Ὀλύμπου-Κεραυνίων, καί μερικῶς πάνω ἀπό αὐτή τήν κρισιμὴ γραμμὴ τοῦ ἐκπαλαί ἑλληνισμοῦ.

Τό ἐπιμύθιον ὁ ἀναγνώστης θά τό βρεῖ στή σελίδα τῶν διορθώσεων, στό τέλος τοῦ τόμου, πού ὅπως εἶπαμε κυκλοφόρησε τό 1871: ἂν τό ἑλληνικόν ἔθνος, ἀντὶ νά σκορπίζεται πρὸς δυσμάς πρὸς μεσημβρίαν καί πρὸς ἀνατολάς, κατελάμβανεν ὀμοθυμαδόν Μακεδονία-Ἰλλυρία, Θράκη καί τίς δύο Μοισίες, θά συγκροτοῦσε μεταξύ Ἰστρου καί Ταιναρόν ὄγκον συμπλαγῆ, πού θά καθιστοῦσε δυνατὴ τήν ἀπόκρουση τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καί τή δική του ἐπικράτηση. Ἀλλά τά γεγόμενα οὐκ ἀπογίνονται καταλήγει ὁ Παπαρρηγόπουλος.

Εἶναι προφανές ὅτι τό φριμάνι τοῦ 1870, πού ἀποτελεῖ τήν πρώτη πράξη ἐπίσημου ἀκρωτηριασμοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐντεῦθεν τοῦ Αἶμου, τοῦ ἔχει ἀφήσει πικρὴ γεύση.

Ὅταν τό 1874 κυκλοφορεῖ ὁ τελευταῖος τόμος τῆς *Ἱστορίας* του, τό Πατριαρχεῖο ἔχει ἤδη ἐπικυρώσει, ἀπὸ τό 1872, τόν ἀκρωτηριασμό, καί ὁ ἱστοριογράφος ἀποφαίνεται ὅτι σέ Μακεδονία καί Θράκη ὁ ἑλληνισμός, ναί μέν κατέχει τό ἦμισυ τῶν χωρῶν αὐτῶν, ἀλλά λόγω τῆς πολυδιάστατης ὑπεροχῆς του ἀποτελεῖ τόν ἠθικό κύριο.

Τό 1876 ὁ Παπαρρηγόπουλος ὀλοκληρώνει τόν *Ἐπίλογό* του, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα θρίσκει στή δίνη τῆς Ἀνατολικῆς κρίσης. Οἱ τρεῖς διακριτές ζώνες τῶν ἱστορικῶν ἑλληνικῶν χωρῶν παραμένουν μέ τήν ἴδια ὀροθετικὴ σήμανση. Οἱ διαφορές ἐντοπίζονται στήν ὀρολογία: στή βόρεια ζώνη ὁ ἑλληνισμός ἔχει ἀπώλεσει ὀριστικά τά ἐθνολογικά του ἐρείσματα. Στήν *ιδιάζουσα* μεσαία ζώνη, ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα δέν ἐπικρατεῖ μόνο μέχρι Σερρών καί Ζίχνης, ἀλλά καί μέχρι Στρώμνιτσας-Μελενίκου-Φιλιππουπόλεως καί Ἀδριανουπόλεως. Αὐτά γράφονται τή στιγμὴ πού ὁ ἑλληνισμός ὀλόκληρος, ὀμόθυμα καί διὰ τοῦ Παπαρρηγόπουλου καί διὰ τῶν χαρτῶν του, προσπαθεῖ νά ὑποβάλλει στήν Εὐρώπῃ τήν «ιδέαν τῆς καθιερώσεως τοῦ Αἶμου ὡς φυσικοῦ ὀρίου τοῦ χωρίζοντος τόν Σλαυισμόν ἀπὸ τόν Ἑλληνισμόν».

Αὐτό πού πρέπει νά κρατήσουμε ἐδῶ εἶναι ὁ ὑπόγειος γεωγραφικός προσδιορισμός στόν ὁποῖο προβαίνει ὁ ἱστοριογράφος. Τοὺς δύο παράλληλους ἄξονες Σερρών-Ζίχνης καί Στρώμνιτσας-Ἀδριανούπολης θά τοὺς ξαναβροῦμε ἀργότερα στήν ἐπιχειρηματολογία του.

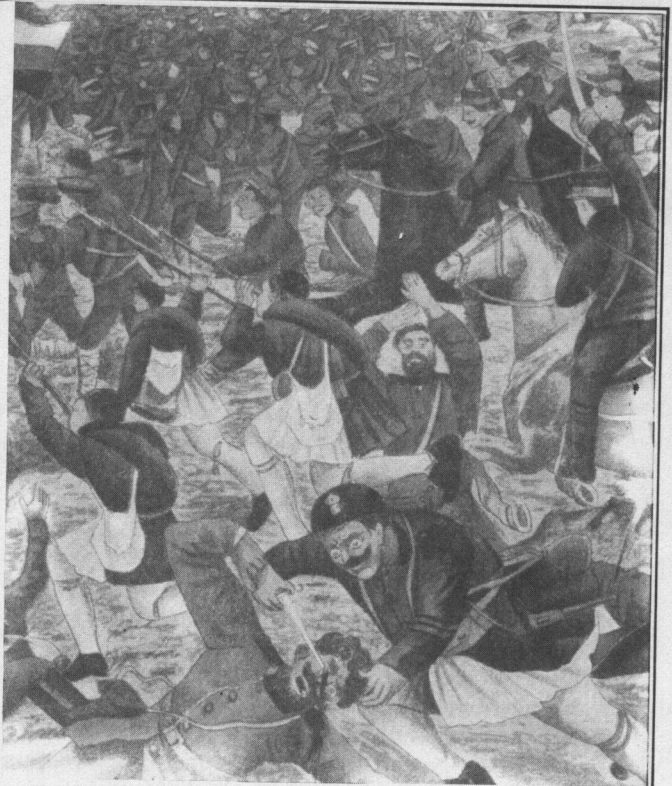
Πρὸς τό παρόν, τό γεγονός εἶναι ὅτι ὁ Εὐρώπῃ δέν πείσθηκε. Καί ἐπειδή τό 1878 τό φράγμα τοῦ Αἶμου κατέπεσε μέ τή δημιουργία τῆς νότιας Βουλγαρίας—ὅπως ἀποκαλοῦν τήν ἡμιαυτόνομη Ἀνατολικὴ Ρωμυλία, πρέσβεις καί πρόξενοι τοῦ Βασιλείου—, ἐπιβάλλεται νά ἐφευρεθεῖ μιὰ νέα ὀροθετικὴ γραμμὴ, νέο ἀνάχωμα τοῦ ἑλληνισμοῦ πρὸς τόν σλαυισμό.

Ἐξάλλου, στό Βερολίνο ἡ Ἑλλάδα δέν εἶχε ζητήσει, βεβαίως, νά τῆς ἐπιδικαστοῦν οἱ *ιστορικά ἑλληνικές* χῶρες νοτιῶς τοῦ Αἴμου. Εἶχε ζητήσει ἀπλῶς οἱ χῶρες αὐτές νά μείνουν ὑπό τήν πολιτική κατοχή τῆς Τουρκίας καί τήν πνευματική τοῦ Πατριαρχείου, γιά νά τῆς δοθεῖ ὁ χρόνος νά κάνει ὅ,τι παρμέλησαν τόσο ὁ ἀρχαῖος καί μεσαιωνικός ὅσο καί ὁ νεώτερος ἑλληνισμός. Δηλαδή νά τίς ἐξελληνίσει ὥστε νά ἀποδειχθεῖ τοῦ λόγου καί τῶν χωρῶν τό ἀληθές. Καί ὡς ἐλάχιστο ἀντάλλαγμα γιά τήν εἰρηνόφιλη στάση τῆς, ζήτησε νά τῆς ἐπιδικαστοῦν οἱ *ἐκπαλαί ἑλληνικές* χῶρες, δηλαδή Θεσσαλία καί Ἡπειρος.

ΕΡΧΟΜΑΣΤΕ ΕΤΣΙ ΣΤΗ δεύτερη στιγμή τήν ὁποία προεξαγγείλαμε. Ὄταν, τόν Ἰούλιο τοῦ 1879, ἡ Ἑλλάδα διαπραγματεύεται τήν ἐνωσμάτωση τῆς Ἡπειροθεσσαλίας, ὁ Παπαρρηγόπουλος εἶναι περισσότερο ἀνήσυχος ἀπό ποτέ. Κι αὐτό, γιατί ἡ Ρωσία ζητᾷ τήν ἄρση τοῦ σχίσματος προκειμένου νά συνεναίσει στίς ἑλληνικές ἀξιώσεις. Σέ ἰδιωτική ἐπιστολή –καί αὐτό βέβαια ἔχει τή σημασία του– πρὸς τό φίλο του διπλωμάτη Γεώργιο Ἀργυρόπουλο, γράφει πῶς μιά τέτοια ἐξέλιξη «οὐδέν ἄλλο σημαίνει εἰμή τήν εἰς τούς Βουλγάρους παραχώρησιν τοῦ ἡμίσεως τῆς Θράκης καί τοῦ ἡμίσεως τῆς Μακεδονίας». Καί δίνοντας ἕνα μάθημα πολιτικοῦ σχεδιασμοῦ μακρῶς πνοῆς, ὑπεράνω ψηφοθηρικῶν ὑπολογισμῶν, συνεχίζει: «Τό ἑλληνικόν ἔθνος ὡς πᾶν ἔθνος, ἔχει συμφέροντα ἐνεστώτα καί συμφέροντα μέλλοντα». Ἐνίοτε συμβαίνει τά συμφέροντα τοῦ μέλλοντος νά ἀντιστρατεύονται τά τοῦ ἐνεστώτος. Αὐτό ἰσχύει καί τώρα. Τό συμφέρον τοῦ μέλλοντος μᾶς ἐπιβάλλει νά *προτιμῶμεν* τήν τουρκική κατοχή τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἀπό τήν ἄρση τοῦ σχίσματος. Γιατί ἡ ἄρση τοῦ σχίσματος, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι μᾶς ἐξασφαλίζει τήν Ἡπειροθεσσαλία, συγχρόνως καταδικάζει τίς ὑπόλοιπες ἑλληνικές χῶρες, *ἐκεῖθεν* τοῦ Ὀλύμπου, *εἰς τήν σλαβικήν κυριαρχίαν*. Κυριαρχία τελεσίδικη, καί ὄχι ὑπό προθεσμία ὅπως εἶναι αὐτή τῆς Τουρκίας. Ἄν μᾶς «ἔλεγον, ἰδοῦ ὅλη ἡ Ἡπειρος καί ὅλη ἡ Θεσσαλία, ἄλλο τίποτε δέ οὐδέν θέλετε λάβη πρὸς βορρᾶν, τό ἀντάλλαγμα δέν ἤθελε συνάδη πρὸς τό ἀληθές ἐθνικόν συμφέρον, ἐν συνόλῳ θεωρούμενον». Καί πραγματιστής πάντοτε συμπληρώνει ὅτι αὐτή εἶναι ἡ *ἐδική* του γνώμη. «Εἰς τήν Ἑλλάδα ἀπεναντίας ἀπό τοῦ πρώτου μέχρι τοῦ ὑστάτου, ἐν τε τῇ Κυβερνήσει καί ἐν τῇ ἀντιπολιτεύσει, ἐπικρατεῖ ἡ ἐναντία δοξασία. *Κάλλιον*, λέγουν τό σημερινό *αὐγό* παρά ἡ *αὐριανή ὄρνιθα*».

Ἐδῶ ξεδιπλώνεται πράγματι ὁλόκληρη ἡ πολιτική εὐφυΐα τοῦ ιστοριογράφου, ἡ στρατηγική σκέ-

Λαϊκή ἀφίσσα γιά τή μάχη τοῦ Κιλκίς

ψη, τό ἀνάστημα τοῦ ἐθνικοῦ ἡγέτη, ὁ ὁποῖος ὁμως βρίσκεται ἐκτός τῆς στενῆς πολιτικῆς ἀρένας. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀγωνιᾷ, καί δικαίως. Ἀγωνιᾷ γιά τό ἔθνος του, γιά τό ἔθνος-κράτος πού ὁραματίστηκε, καί ὁ ἴδιος τό προίκισε μέ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἱστοικοῦ βίου, ἐνῶ τοῦ ἔταξε ἕναν τεράστιο χῶρο ἀπό τόν Αἴμο ὡς τήν Κρήτη. Ἀγωνιᾷ γιατί γνωρίζει ὅτι δέν μπορεῖ νά ἐλπίζει οὔτε στήν διά σιδήρου κατάκτηση οὔτε στήν διαπραγμάτευση ἐπαναστατικῶ δικαίῳ, ἀφοῦ οἱ ὁμογενεῖς *καθεύδουν*, ὅπως πικρά διαπίστωνε καί ὁ φίλος του Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς. Καί βεβαίως δέν μπορεῖ νά ἐλπίζει στήν ἀρχή τῶν ἐθνοτήτων ἂν, κατά καλή τύχη τῆς Ἑλλάδας, τῆς παραχωρηθοῦν ὁλόκληρες οἱ *ἐκπαλαί ἑλληνικές* χῶρες. Γιατί ἀπλούστατα, σέ αὐτή τήν περίπτωση, τά ἐναπομείναντα συμπαγῆ καί συνεχῆ πρὸς τό Βασίλειο ἐθνολογικά ἐρείσματα θά ἀποδεικνύονταν τόσο ἰσχνά, πού θά ἀκύρωναν ἐν τοῖς πράγμασι τήν ὁποία μελλοντική ἐλπίδα γιά αὔξηση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, πέραν τῆς φυσικῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς Ὀλύμπου-Καμβουνίων-Μετσόβου. Ὁροθεσία τήν ὁποία ἰδεαζόταν ὅπως εἶδαμε καί ὁ Καποδίστριας.

Τό μόνο λοιπόν πού ἀπέμενε ὡς λύση ἦταν ἡ διατήρηση τοῦ status quo, ἡ διατήρηση ἀφενός τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, πού λειτουργοῦσε ὡς ἀνάχωμα στόν σλαβικό ἐπεκτατισμό, καί ἡ διατήρηση

ἀφετέρου τοῦ σχίσματος, πού λειτουργοῦσε ὡς ὑποκατάστατο τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνότητων. Μόνον εἶται μποροῦσε νά συντηρηθεῖ ἡ ἐλπίδα ζωντανή, ὥσπου οἱ καιροὶ νά γίνουν εὐθετότεροι.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΟΜΩΣ, Ο ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ τῶν ἀπαραγράπτων δικαίων ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαῖος γιά τήν ἀποτελεσματική ὀργάνωση τοῦ ἐθνικοῦ ἀγώνα. Ἄλλωστε, καί τὰ πραγματικά σύνορα τοῦ κράτους ἄλλαξαν τό '81, ἴσως κατ' ἐνέργειαν.

Τό νερό βέβαια εἶχε μπεῖ στό αὐλάκι καί ἀπό ἄλλες πλευρές. Ὁ Κωνσταντῖνος Βατικιώτης, ὁ Πέτρος Λογοθέτης, ὁ Ἀθανάσιος Εὐταξίας, μέ διαφορετικές εὐκαιρίες, εἶχαν καταθέσει, ἀπό τό 1876 μέχρι τό 1884, στό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τίς ἀπόψεις τους γιά τό ἴδιο ζήτημα: τήν ἀνάγκη δηλαδή νά περιοριστοῦν οἱ ἐθνικές βλέψεις καί νά ἐπικεντρωθοῦν οἱ ἐθνικές ἐνέργειες σέ λιγότερο μακρινές καί ἐχθρικά διακείμενες γιά τόν ἑλληνισμό χῶρες. Ἄν διαφωνοῦσαν κάπου, ἦταν στή γραμμῆ πού θά προσδιόριζε τὰ ἀπώτατα ὅρια τῶν ἀπαραγράπτων δικαίων.

Πάντως, grosso modo, ἡ νοτιή γραμμῆ Ἀχρίδας-Στρώμνιτσας-Νευροκόπου, τήν ὁποία συναντήσαμε πιό πάνω, ἦταν γενικά ἀποδεκτή. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ὅτι ἡ συγκεκριμένη ὀροθεσία ὑπαγορευθῆκε ἀπό τὰ ὅρια τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, εἶται ὅπως προσδιορίστηκαν ἀπό τό Φιρμάνι τοῦ 1870.

Φτάνουμε λοιπόν στήν τρίτη στιγμή πού ἐπέλεξε νά ἀναφερθῶ. Ἀρχές τοῦ 1884, ὁ Ὑπουργός Ἐξωτερικῶν, Ἀλέξανδρος Κοντόσταυλος, ὑποβάλλει στόν Παπαρρηγόπουλο, πρόεδρο πλέον τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, τό ἐρώτημα: «ποία εἶναι τὰ ἐν Μακεδονία ὅρια ἐντός τῶν ὁποίων δύνανται νά ὑποστηριχθῶσιν ἀποτελεσματικῶς αἱ ἡμέτεροι ἀξιώσεις». Τό ἀπαντητικό ἐπίσημο καί ἀπόρρητο ὑπόμνημα τοῦ ιστοριογράφου εἶναι βέβαιο ὅτι θά τό ζήτησαν πολλοί ἀνώτατοι ἐπιτελικοὶ ἀξιωματικοὶ οἰουδήποτε στρατοῦ. Ἐχει λάβει γνώση ὄλων τῶν ἐκθέσεων πού εἶχαν κατά καιρούς κατατεθεῖ στήν πολιτική ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου, ὅπου καί ὁ ἴδιος εἶχε γνωμοδοτήσει γιά τό ζήτημα ἤδη ἀπό τό 1883. Τώρα, ἔχοντας μπροστά του τό τελευταῖο ὑπόμνημα τοῦ Γενικοῦ Προξένου Θεσσαλονίκης, συντάσσει τήν ἀπάντησή του. Ἡ Μακεδονία—πού ἐξακολουθεῖ μαζί μέ τή Θράκη, νά ἀποτελεῖ στήν Ἱστορία του τήν ἐνδιάμεση ζώνη τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν— τέμνεται, μέ τή σειρά της, σέ 3 παράλληλες ζώνες (πάντοτε τό τριμερές): στή νότια, τήν ἀναμφισβητήτως ἐλληνική, στή μέση, ἀμφισβητούμενην ὑπό Ἑλλήνων καί Βουλγάρων καί στή βόρεια, ἀναμφισβητήτως ἀλλοτρίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ λογική πού διέπει τήν ὀροθεσία τῆς νότιας ζώνης ὑπακούει στόν συνδυασμό τριῶν παραμέτρων:

- στό ὄριο ἐλληνοφωνίας,
- στίς γεωγραφικά ὁμορες τουρκόφωνες καί βλαχόφωνες νησίδες καί

• κυρίως στίς γεωπολιτικές ἐπιταγές ὥστε νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ Θεσσαλονίκη καί τὰ νῶτα της ἀφενός, καί νά διαφυλαχθοῦν ἀφετέρου οἱ ἐπέκεινα βλέψεις.

Ἡ βασική, ὅμως, προτεραιότητα παραμένει ἡ Θεσσαλονίκη, καθὼς εἰάν «ἦτο μᾶλλον Ἑλληνική καί ὀλιγώτερον ἐβραϊκή», «εἰάν φερ' εἰπεῖν ἦτο ὅ,τι ἡ Σμύρνη», «τό Μακεδονικόν ζήτημα θά ἦτο δι' ἡμᾶς κατά τό ἦμισυ λελυμένον».

Πρῶτος στόχος, λοιπόν, ἡ πάση θυσία ἐπικράτηση μέχρι τή νοτιή γραμμῆ Καστοριάς-Σερρών, πού ἀποτελεῖ τό ὄριο τῆς νότιας ζώνης. Δεύτερος στόχος νά διατηρηθεῖ καί νά κραταιωθεῖ ἐν οἰκειότητι πρὸς τόν Ἑλληνισμόν ἡ μεσαία ζώνη. Ζώνη ὅπου «οὐδαμοῦ ὀμιλεῖται ἡ ἐλληνική γλῶσσα ὡς μητρική πλὴν τοῦ Μελενίκου καί ἐν μέρει τοῦ Νευροκόπου». Συνεπῶς ὁ ἐχθρός, ἔχοντας «σύμμαχον τό ὀμόγλωσσον καί τό ὀμότροπον ἐν τῇ μέσῃ ζώνῃ, εἰσορμᾶ καί ὅπου δύναται εἰς τήν νοτίαν, εἰς Θεσσαλονίκην εἰς Σέρρας, εἰς Καστορίαν». Ὁ σημαντικότερος σύμμαχος, τό βασικότερο ἐθνολογικὸ ἐρεῖσμα στή μεσαία ζώνη, εἶναι οἱ βλαχόφωνοι, πού ἀποτελοῦν «τό πιστότατον στοιχεῖον τοῦ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ».

«Τήν Μακεδονίαν ταύτην, νοτίαν καί μέσην ἀξιό ὁ ἑλληνισμός εὐλόγως», καταλήγει ὁ Παπαρρηγόπουλος. Στόν προσδιορισμό, ὡστόσο, τῆς μεσαίας ζώνης δέν ἐμφανίζεται ἀτεγκτος. Ἀντίθετα προτείνει δύο γραμμές ὑποχώρησης: ἡ τελευταία πρέπει νά περιλαμβάνει ὀπωσδήποτε τὰ Βιτώλια, τή Γευγελή, τή Στρώμνιτσα καί τό Μελένικο. Γιατί, ὅπως ὑποστηρίζει: «ἐν τῷ καθήκοντι, χρόνῳ πρέπει νά ἔχωμεν καί ἡμεῖς τί νά θυσιάσωμεν» ... «διότι καί ὁ πολέμιος θά θυσιάσῃ εἰάν ἡμεῖς προσλάβωμεν» ὅσα ἀξιοῦμεν.

Οἱ προτεινόμενες θυσίες, ἀφοροῦν τήν Ἀχρίδα, τό Κρούσοβο, μέρος τοῦ Μοριχόβου, τόν Περλεπέ καί τό Νευροκόπι. Ὁ Παπαρρηγόπουλος, διαθέτοντας δεινή γεωπολιτική σκέψη, ἔχοντας τή σφόδρα ἠγέτη-καθοδηγητῆ, ξεδιπλώνει ἐδῶ τό ἐπιχειρησιακό του σχέδιο· σχέδιο κατάκτησης μᾶς ἐν πολλοῖς ἀφιλόξενης γιά τόν ἑλληνισμό χῶρας, πού ὅμως εἶναι ἀναγκαῖα, προκειμένου νά συγκροτηθεῖ κράτος, μέ εὖρος τέτοιο ὥστε νά δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά οἰκονομική ἀνάπτυξη καί γιά συγκρότηση εὐνυπόληπτου στρατοῦ, ὅπως ὁ ἴδιος τονίζει. Κι αὐτά, τὰ ἐγγυῶνται μᾶλλον οἱ εὐφορες πεδιάδες καί τὰ ὀροπέδια τῆς Μακεδονίας, παρά οἱ ὀρεινοὶ ὄγκοι τῆς Ἡπείρου-Ἀλβανίας ἢ ὁ εὐκόλα προσβαλλόμενος καί συνάμα ἄγονος νησιωτικὸς χῶρος. Ἐπιπλέον, συνεχίζει, ἡ Μακεδονία εἶναι ἐκ τῆς θέσεώς της, ὁ μόνος δυνατός χερσαῖος δρόμος πού νά ἐξασφαλίζει τήν πρόσβαση πρὸς τόν ἐπέκει-

να ἑλληνισμὸν τουτέστι, τὴν ἐπίσης εὐφορὴ νότια Ἑράκη μαζί καί τόν προαιώνιο πόθο τοῦ ἔθνους, τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ στρατηγική τὴν ὁποία προτείνει ἐδῶ ὁ Παπαρρηγόπουλος στὴν πολιτική ἡγεσία θά γίνει γρήγορα ἀποδεκτή καί θά ἀποτελέσει παρακαταθήκη γιὰ τὴν ἀκολουθητέα ἐξωτερική πολιτική μέχρι τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους.

Πρῶτος, ὁ ἐπιστήθιος φίλος του Χαρίλαος Τρικούπης τὴν κάνει πράξη. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1885, ἀμέσως μετὰ τὴν προσάρτηση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, δηλώνει δημοσίως, στό Λονδίνο ὅπου βρίσκεται, ὅτι ἀπώτερος στόχος τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἡ διασφάλιση τῆς μεσαίας ζώνης τῆς Μακεδονίας: ὅπωςδήποτε τῆς Θεσσαλονίκης καί τῶν Σερρῶν καί εἰ δυνατόν τῶν Βιτωλίων.

Ταυτοχρόνως ὁ Παπαρρηγόπουλος, ἀρχῆς τοῦ 1885, διευκρινίζει μὲ νέο ὑπόμνημά του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο ὅτι ὁ ἐν λόγω διαχωρισμὸς σέ διεκδικούμενες ζῶνες δέν ἔχει οὐδεμίαν ἱστορικήν βάση, καί συνεπῶς δέν μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε στὴ διεθνή κοινότητα νέαν ἱστορικήν τάχα ὁροθέτηση τῆς Μακεδονίας, προσαρμοσμένη στὶς τρέχουσες πολιτικὲς ἀνάγκες. Τὸ ὑπόμνημα συμπληρώνεται μὲ Σημειώσεις διὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν δημοσιογραφίαν, ὅπου χαράσσει ὁ ἴδιος καί τὴν ἐπίσημη γραμμὴ πλεύσης στὸ πεδίο τῆς προπαγάνδας. Ὑπαγορεύει στὴν Κυβέρνηση τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ, μὲ τὴ σειρά της, στὴ διαδουκόληση τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης, οὕτως ὥστε ἀφενὸς νὰ καταγγελθοῦν οἱ ραδιοργάνσεις τῶν Βουλγάρων καί ἀφετέρου νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ καί ἠθικὴ κυριαρχία στὶς διεκδικούμενες χῶρες.

ΑΣΦΑΛΩΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ τῆς δικαίωσης τῶν ἐθνικῶν πόθων, τὴν ἴδια ἐποχὴ, συμπορεύεται καί συστρατεύεται ἡ πλειοψηφία τῶν διανοουμένων. Ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του, μὲ τὰ ὄπλα πού διαθέτει, συνεισφέρει τὸν ὀβολό του στὸν βωμὸ τοῦ ἀλυτρωτισμοῦ. Ξεχωριστὴ ὅμως εἶναι ἡ παρουσία καί ἡ συνεισφορὰ τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Συνεισφορὰ πολυδιάστατη: ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τῶν δικαίων τοῦ ἑλληνισμοῦ μέσα ἀπὸ τίς 4.800 σελίδες τῆς Ἱστορίας του, ἐκλαϊκευση τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου καί διαπαιδαγώγηση τοῦ λαοῦ ὁμιλίης καί διαδηλώσεις στό ἐσωτερικόν, προπαγάνδα στό ἐξωτερικόν ἀνάληψη ἐθνικῶν ἀποστολῶν σέ Δύση καί Ἀνατολή προορισμὸς καί ἐπαναπροορισμὸς τῶν στρατηγικῶν στόχων.

Ὁ Παπαρρηγόπουλος δέν σκηνοθέτησε μόνο τὸ ἱστορικὸ καί γεωγραφικὸ παρελθόν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους δέν σφράγισε ἀνεξίτηλα μόνο τὴν ἱστορικὴ παιδεία τοῦ τόπου του σχεδίασε ἐπιπλέον καί τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἱστορία οὔτε δικαίανει οὔτε καταδικάζει πρόσωπα καί πράγματα. Ἄν κάποιος συμβάλλει, καί νομίζω ὅτι ὄντως συμβάλλει, εἶναι στὴν κατανόηση τοῦ παρελθόντος στὴ θέαση ἀνθρώπων καί πραγμάτων στὶς φυσικὲς τους διαστάσεις. Μέσα σέ αὐτὴ τὴν ὀπτική, θά μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς, ὅτι ὁ Παπαρρηγόπουλος στάθηκε συγχρόνως ὁ Γκιζώ καί ὁ Ματσίνη, ἀλλὰ καί —γιὰ νὰ δανειστῶ ἕναν ὄρο ἀπὸ ἄλλα συμφραζόμενα— ὁ ἀγκιτάτορας-προπαγανδιστῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

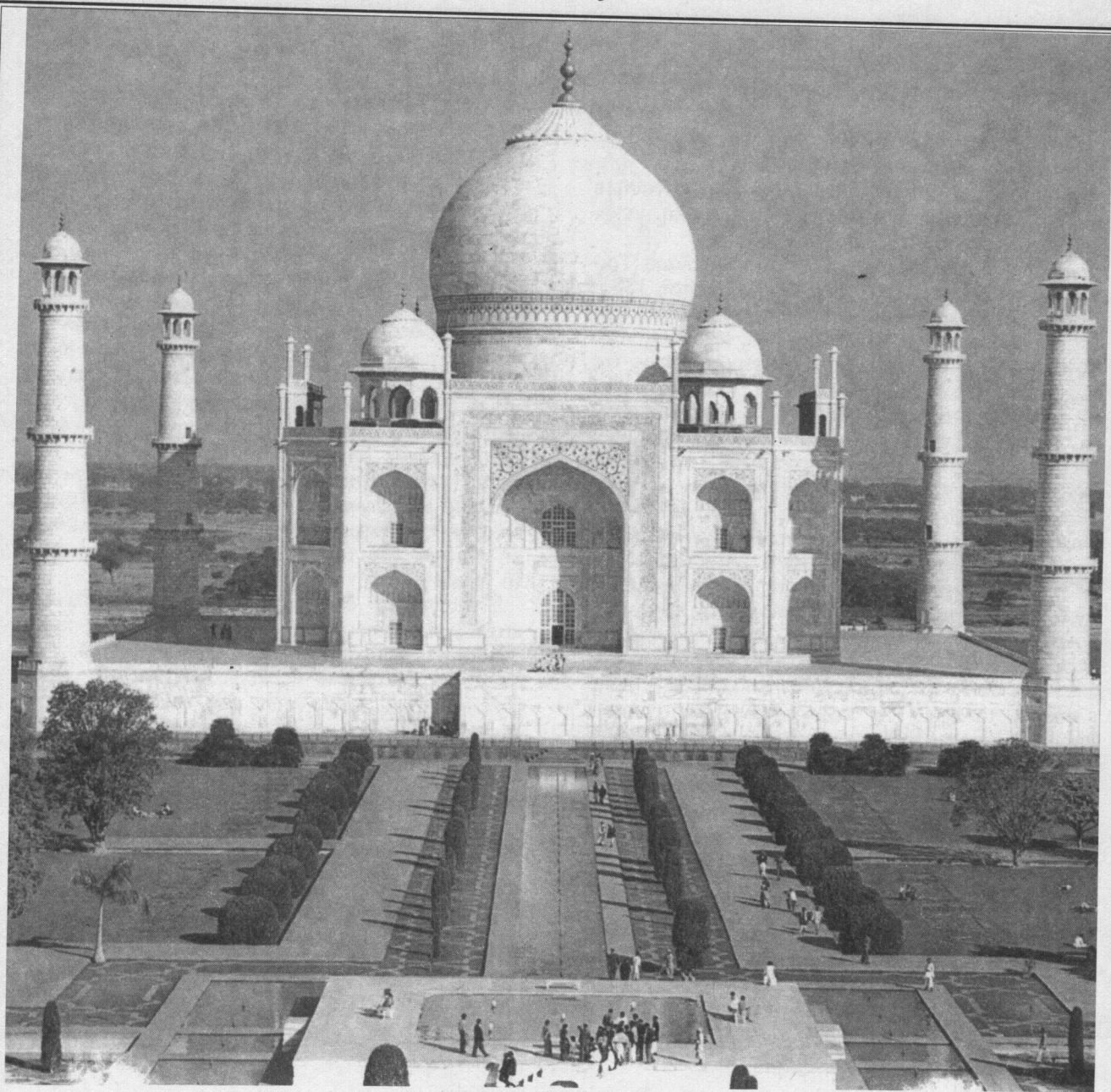
ΜΙΛΛΕΤ, ΟΡΘΟΔΟΞΟ ΓΕΝΟΣ, ΕΘΝΟΣ

τῆς Σίας Ἀναγνωστοπούλου

ΟΙ ΟΡΟΙ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΓΕΝΟΣ, ὅπως καί μιλλέτ, ἂν καί πιό σπάνιος, θεωροῦνται ὄροι-κλειδιά στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία. Σχεδὸν πάντα συναντῶνται μὲ τοὺς ἐπιθετικούς προσδιορισμούς, ἑλληνικό, ἀλύτρωτο, ὀρθόδοξο, ἀκόμα καί πανελλήνιο ἔθνος καί γένος. Ἐξίσου σημαντικοὶ εἶναι καί κάποιοι ἄλλοι, ὅπως οἰκουμενικότητα, ἀλυτρωτισμὸς, κλπ. Οἱ ἀναγνώσεις καί οἱ ἐρμηνεῖες τῶν παραπάνω ὄρων στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία εἶναι πολλὲς καί ποικίλες καί ἔχουν ὀδηγήσει σέ

διαφορετικὲς ἱστοριογραφικὲς προσεγγίσεις τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους σέ διαφορετικὲς ἐπίσης ἀποτιμήσεις τοῦ ρόλου τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ἀλυτρωτικοῦ ρόλου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καθὼς καί τῶν σχέσεων ἔθνους-ἐκκλησίας.

Μὲ τὴν σημερινὴ μου εἰσήγηση θά προσπαθῆσω νὰ ἐντοπίσω αὐτοὺς τοὺς ὄρους στὴν ἱστοριογραφία, καί ὄχι μόνο, μιᾶς πολὺ συγκεκριμένης περιόδου, αὐτῆς τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. καί τῶν ἀρχῶν

τοῦ 20οῦ. Ὁ χρονικός περιορισμός δικαιολογεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι: α) ἡ ἱστορική πραγματικότητα τῆς περιόδου παρουσιάζει κάποια σημαντικά χαρακτηριστικά: κάμψη τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Τανζιμάτ καί ἀπολυταρχική, πανισλαμιστική πολιτική τοῦ σουλτάνου Ἀμπντούλ Χαμίτ· ἔνταση καί ἐνίσχυση τῆς πολιτικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ὡς κέντρου τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ· ἔνταση καί ἐνίσχυση τῆς πολιτικῆς τοῦ Πατριαρχείου ὡς οἰκουμενικοῦ κέντρου τῶν Ὀρθόδοξων· β) οἱ λόγιοι-ιστορικοί τῆς ἐποχῆς, σέ στενή ἐπαφή μέ τοὺς πρωταγωνιστές, ἀποτυπώνουν μέσα ἀπό τὴν χρῆση τῶν ὄρων αὐτῶν στά ἔργα τους τὰ προβλήματα τῆς

ἐποχῆς, ἐνῶ συγχρόνως, ὑπέμαχοι τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης πλευρᾶς (Ἑλληνικό κράτος/Πατριαρχεῖο), ἐκφράζουν ἕναν λόγο στρατευμένο. Τό ἐνδιαφέρον μου ἐπικεντρώνεται στήν ἐποχή τοῦ Πατριάρχη Ἰωακείμ Γ', κυρίως στή δεύτερη πατριαρχία του, μέ κάποιες ἀναφορές σέ ἕνα ἀπό τὰ σημαντικά γεγονότα πού συνδέονται μέ τὴν πατριαρχία του – τό ἀρχιεπισκοπικό ζήτημα Κύπρου. Ἐπέλεξα δύο κατηγορίες ἱστορικῶν: ἱστορικούς τοῦ οἰκουμενικοῦ κέντρου (Κωνσταντινούπολη: Μανουήλ Γεδεών, Κωνσταντῖνος Σπανοῦδης, ἀλλὰ καί Γεώργιος Μισσηλίδης καί Βλαδίμηρος Μιχαηλίδης), καί ἱστορικούς τῆς διεκδικούμενης ὡς ἀλύτρωτης περιφέρειας

(κυρίως Κύπρο: Γεώργιος Φραγκοῦδης, Νικόλαος Καταλάνος, κλπ.). Ἄρθρα, κυρίως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας, ἀλλά καί ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωακείμ Γ' μέ τό ἑλληνικό κράτος ἢ ἄλλους ιεράρχεις μέ βοήθησαν πολύ στήν κατανόηση τῆς ἐποχῆς.

Ἡ πρώτη σημαντική διαπίστωση πού προκύπτει ἀπό τή μελέτη τῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ ἐξῆς: ἐνῶ ἀμέσως ἐντοπίζεται ἡ ὑπαρξη ἀντιπαλότητας σέ πολλαπλά ἐπίπεδα, κυρίως ἀνάμεσα σέ πατριαρχικούς καί ἑλληνοκεντρικούς, αὐτή δύσκολα ἀποτυπώνεται στούς ὅρους: οἱ ἴδιοι ἀκριβῶς ὅροι χρησιμοποιοῦνται ἀδιαφοροποίητα ἀπό ὅλους – ἔθνος καί γένος, ἑλληνικό ἔθνος ἢ γένος καί ὀρθόδοξο γένος ἢ ἔθνος τῶν Ρωμιῶν ὑπάρχουν παντοῦ. Οἱ ὅροι, λοιπόν, ἀπό μόνοι τους δέν ὑποδεικνύουν τήν ὑπαρξη δύο διαφορετικῶν ἰδεολογιῶν: ἄς ποῦμε μιά ἐθνικῆς/ἀλτρωτικῆς καί μιάς οἰκουμενικῆς. Ὡστόσο, ἡ διαφορετική λειτουργικότητα πού ἔχουν στό πλαίσιο τοῦ κάθε κειμένου μᾶς ὑποδεικνύει τή διεκδίκηση νομιμοποίησης δύο ἀντίπαλων νομιμοτήτων, μιάς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς νομιμότητας καί μιάς ὀρθόδοξης οἰκουμενικῆς.

Ἄς δοῦμε καταρχήν σέ τί παραπέμπουν οἱ ὅροι γένος/ἔθνος στό πατριαρχικό πλαίσιο ἀναφορᾶς τους, τί εἶδους νομιμότητα οἰκοδομεῖται πάνω σέ αὐτούς καί ποιά ἀκριβῶς εἶναι τό περιεχομένο τῆς ἰδεολογίας σέ αὐτό τό πατριαρχικό πλαίσιο ἀναφορᾶς: σέ τί παραπέμπει τέλος καί πῶς ὀρίζεται ἡ οἰκουμενικότητα.

ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΑΜΕ ΝΑ ΠΟΥΜΕ ὅτι οἱ ὅροι γένος/ἔθνος, στό πατριαρχικό πλαίσιο ἀναφορᾶς, παραπέμπουν στό μιλλέτ τῶν Ρωμιῶν, ἔτσι ὅπως αὐτό ὀρίζεται ἀπό τήν Αὐτοκρατορία. Τά ὅρια τῆς οἰκουμενικότητας τοῦ Πατριάρχου σέ αὐτή τήν περίπτωση προσδιορίζονται ἀπό τά ὅρια τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Πρόκειται λοιπόν γιά ἓνα ὀθωμανορθόδοξο γένος/ἔθνος καί μιά ὀρθόδοξη οἰκουμενικότητα ὑπό συνεχή διαπραγμάτευση τῶν ὁρίων τῆς. Τό ὀθωμανορθόδοξο, ρωμέικο γένος/ἔθνος μέ κέντρο τό Πατριαρχεῖο, ἀπειλεῖται ἀπό τό ἑλληνικό ἀλτρωτικό ἔθνος/γένος μέ κέντρο τό ἑλληνικό κράτος. Στό πατριαρχικό πλαίσιο λοιπόν οἱ ὅροι γένος/ἔθνος ταυτίζονται μέ τό μιλλέτ, στό ἑλληνικό ἀλτρωτικό πλαίσιο, οἱ ἴδιοι ὅροι ἐμπεριέχουν καί τό μιλλέτ.

Στήν Αὐτοκρατορία τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Τανζιμάτ, τῆς ἐκκοσμίκευσης καί τῆς ἀνάγκης νομιμοποίησης τῆς ἐξουσίας, ὁ ἐθναρχικός καί οἰκουμενικός ρόλος τοῦ Πατριάρχου εἶναι ρόλος πολιτικός, ἐπομένως ὑπόκειται στήν ἀνάγκη νομιμοποίησης ἀρχῆς. Οἱ σύγχρονοι καί ὑπέρμαχοι ἱστορικοί τοῦ Ἰωακείμ, ὅπως καί ὁ ἴδιος, ἔχουν νά διαχειριστοῦν μιά πραγματικότητα δύσκολη ἢ ὅποια, ἐκτός ἀπό τούς ἀλτρωτισμούς, κυριαρχεῖται ἀπό τήν ἐξελληνισμό τοῦ μιλλέτ, καί λόγω τῶν μεταρρυθμί-

σεων ἀλλά καί τῆς ἀπόσχισης τῶν ἄλλων ὀρθόδοξων, καί ἀπό τήν ἀπονομιμοποίηση τῆς, ἐλέω πολιτικῆς ἐξουσίας, τῆς οἰκουμενικότητας τοῦ Πατριαρχείου. Ἡ υἱοθέτηση ἐθνικῶν προσδιορισμῶν (ἑλληνικό, πανελλήνιο, κλπ.) τῶν ὄρων γένος/ἔθνος ἀπό τήν ἰστοριογραφία τῆς ἐποχῆς ἀποτυπώνει ἀκριβῶς τήν ἀνάγκη νομιμοποίησης μέ πολιτικούς ὅρους τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας. Σέ αὐτή τήν περίπτωση ἡ πατριαρχική ἰστοριογραφία καί οἱ πρωταγωνιστές υἱοθετοῦν τήν ἑλληνική ἐθνική ἰδεολογία. Τό πατριαρχικό ἔθνος/γένος ταυτίζεται μέ ἓνα ἑλληνορθόδοξο μιλλέτ πού σαφέστατα ξεπερνᾶ τό ὀθωμανορθόδοξο, καί τοῦ ὁποίου τά ὅρια εἶναι διεκδικούμενα. Πράγματι, ἡ ταυτόχρονη, καί μᾶλλον πιό συχνή, χρήση τοῦ προσδιορισμοῦ ὀρθόδοξο στό γένος/ἔθνος, ἀλλά καί ἡ συνεχῆς ἐνεργοποίηση τοῦ παραδοσιακοῦ/θρησκευτικοῦ πλαισίου – οἰκουμενικότητα – μέ ἐθνικούς ὅρους – πανελλήνιο – καταδεικνύει ὅτι τό Πατριαρχεῖο διεκδικεῖ τά ὅρια τῆς οἰκουμενικότητάς του. Τό Πατριαρχεῖο ὡς ἐθνικό κέντρο τῶν ὀρθόδοξων διεκδικεῖ τήν οἰκουμενικότητά του. Αὐτή ἡ ἀλληλοὑπονομιμοποιητική λειτουργία τῶν ἐκφράσεων – ἐθνικό κέντρο ὀρθόδοξων, οἰκουμενικότητα – πού συνήθως δημιουργεῖ ἀμηχανία ἢ ἔστω μᾶς ὠθεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι οἱ ἰστοριογράφοι τῆς ἐποχῆς μεταγράφουν τόν ἑλληνικό, καί ὄχι μόνο, ἀλτρωτισμό στά πατριαρχικά συμφραζόμενα, μέ ὑποχρέωση νά κάνω μιά ἄλλη ὑπόθεση: μήπως οἱ πατριαρχικοί δέν μεταγράφουν τόν ἑλληνικό ἐθνικισμό στά πατριαρχικά συμφραζόμενα, ἀλλά ἀντιθέτως μεταγράφουν καταρχήν μιά ὀθωμανική/αὐτοκρατορική ἰδεολογία στά ὀρθόδοξα καί στή συνέχεια στά ἑλληνικά συμφραζόμενα.

Ἄς δοῦμε λοιπόν τήν ἑλληνορθόδοξη οἰκουμενικότητα στό πλαίσιο τῆς ὀθωμανικῆς πανισλαμικότητας, τοῦ Ἀμπντούλ Χαμίτ καί τῶν Ὄθωμανῶν λογίων. Τό χαρακτηριστικότερο στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀμπντούλ Χαμίτ εἶναι ἡ προσπάθεια συγκρότησης ἐνός αὐτοκρατορικοῦ ἐθνικοῦ λόγου, νομιμοποιημένου ὡστόσο ἀπό τήν ὑπαρξη τῆς θρησκευτικῆς ἰσλαμικῆς κοινότητας. Εἶναι ἡ ἐποχή κατὰ τήν ὅποια ἀναπτύσσεται ἓνας ὀθωμανικός ἱερός ἐθνικός λόγος, ἓνας αὐτοκρατορικός ἐθνικισμός, πού στήν πράξη ἀντιστοιχεῖ μέ τήν ἐθνικοποίηση τῆς ἱερῆς κοινότητας, μέ τήν ὀθωμανοποίηση τῆς Οὐμμά, ἡ ὅποια πρέπει νά ὀριοθετηθεῖ κάτω ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ Χαλίφη, δηλαδή τοῦ Ὄθωμανοῦ Σουλτάνου. Τό σὺμμετί Ὄσμανιγέ τῶν Νεοθωμανῶν λογίων καί τοῦ Ἀμπντούλ Χαμίτ πού σημαίνει ὀθωμανική Οὐμμά θεωρῶ ὅτι βρῖσκει τίς ἀναλογίες του στό πανελλήνιο ἔθνος ἢ γένος τῶν πατριαρχικῶν. Οἱ ὅροι πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τούς Ὄθωμανούς γιά τήν ἀπόδοση αὐτοῦ τοῦ ἐθνικοῦ θρησκευτικοῦ σώματος εἶναι οἱ ὅροι μιλλέτ καί

Ούμμά, αδιαφοροποίητα. Ο όθωμανικός οικουμενισμός γίνεται ή βάση για την συγκρότηση μιᾶς ἐθνικῆς ισλαμικῆς ἀλληλεγγύης μεταξύ τῶν μουσουλμάνων, ή βάση για τήν ἀνάπτυξη ἐνός όθωμανικοῦ ισλαμικοῦ πατριωτισμοῦ.

Ἡ όθωμανοποίηση τῆς Ούμμά στό πλαίσιο μιᾶς αὐτοκρατορικῆς ἐθνικιστικῆς ἀντίληψης περί ἔθνους μιᾶς ἐπιτρέπει νά δοῦμε τήν ἐθνικοποίηση τῆς οικουμενικότητας τοῦ Πατριάρχου ὡς τήν ὀρθόδοξη ἐκδοχή τοῦ αὐτοκρατορικοῦ όθωμανικοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἡ ἐνεργοποίηση στόν 19ο αἰ. κλασικῶν παραδοσιακῶν ὄρων – Ούμμά, οἰκουμένη – ἀνταρκρίζεται καταρχήν στήν ἀνάγκη μιᾶς πολυεθνικῆς, παραδοσιακῆς ἐξουσίας νά ὀριοθετηθεῖ καί νά διασφαλίσει τή συνοχή καί τήν ὁμοιογένεια ἐνός σώματος, μέ ὄρους ὡστόσο ἐθνικούς. Ἡ ἐνεργοποίηση τῆς Ούμμά ἢ τῆς οικουμενικότητας στό ἐθνικό πλαίσιο, ἢ ἐθνικοποίηση μέ λίγα λόγια τῆς θρησκείας, ἐπιτρέπει τή συγκρότηση ἐνός ἐθνικοῦ ἱεροῦ σώματος, τό ὅποιο λειτουργεῖ καταρχήν νομιμοποιητικά γιά τήν ἱερότητα τῆς ἐξουσίας: τοῦ Χαλίφου ἢ τοῦ Πατριάρχου. Διατυπώσεις ὅπως: «ἀσεβῆς ἀνταρσία κατά τοῦ Κέντρου τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐνότητας, τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως», καταδείχνουν τήν ἱερότητα ἐνός ὅμως ἐθνικοῦ κέντρου.

ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΥΤΗΣ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀντίληψης περί ἱεροῦ ἔθνους ἀρχίζει καί διαμορφώνεται ἡ ἰδιότυπη ἀντίληψη τοῦ «θρησκευτικοῦ πολίτη», τοῦ μουσουλμάνου ἢ ὀρθόδοξου πολίτη, ἢ ἀντίληψη ἐνός λαοῦ, μέ τήν ἐννοια τοῦ ἐθνικοποιημένου καί ἐκκοσμικεμένου ποιμνίου, ἐνός ἐκθρησκευμένου ἔθνους. Αὐτή ἡ ἀντίληψη τοῦ ἐθνικοποιημένου ποιμνίου συμπυκνώνει τή διαδικασία διαμόρφωσης μιᾶς ἐκλογικεύμενης νομιμότητας, μιᾶς μουσουλμανικῆς ἢ ὀρθόδοξης ἐθνικῆς νομιμότητας. Ἡ ἀφοσίωση τοῦ λαοῦ/ποιμνίου εἶναι αὐτή πάνω στήν ὁποία οἰκοδομεῖται ἡ όθωμανομουσουλμανική ἢ ἡ ἑλληνορθόδοξη νομιμότητα, μιᾶ νομιμότητα ἱερή ἀλλά λαϊκή καί ἐθνική. Ὁ Γεδεών, στήν ἀπάντησή του τό 1904 στόν Ἀγγιᾶλου, ὅταν ὁ τελευταῖος πού εἶναι ἐναντίον τοῦ Ἰωακείμ τοῦ ἀναφέρει ὅτι «ἔχομεν 57 ἀρχιερεῖς ὁμοφρονούντας», ἀναφέρει: «Γέροντα μου κρατήσατε τοὺς ἀρχιερεῖς ἀλλά εἶναι σήμερον ὅλοι χωρίς σημασίαν διότι ἡμεῖς κρατοῦμεν τόν λαόν τόν ὑπό τῶν 57 διοικουμένων».

Οἱ λέξεις κλειδιά, τόσο στήν πατριαρχική περίπτωση ὅσο καί στήν όθωμανική πού μονίμως ἐπανερχονται στά γραπτά τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς εἶναι: ἐνότητα καί ἐπιβίωση. «Τό μεγαλεῖον τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἐγκείται ἐν τῇ ἐνώσει ... ὁ εὐκλεῶς ἀναβάς ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου σοφός Πατριάρχης Κύριος Ἰωακείμ, θέλει ἐπαναφέρει τήν ἀρμονίαν καί τήν ἐνωσιν μεταξύ ἀδελφῶν». Ἀν

ὁ Ὄθωμανός Σουλτάνος προκρίνει τόν ρόλο τοῦ Χαλίφου ὡς σύμβολο όθωμανικῆς ὅμως ἐνότητας τῶν μουσουλμάνων, ὁ Πατριάρχης προκρίνει τόν οικουμενικό του ρόλο ὡς σύμβολο ἑλληνικῆς ὅμως ἐνότητας ὄλων τῶν Ὀρθοδόξων: «ἐν τῇ ἐνότητι καί τήν εὐθύνην τοῦ Προκαθημένου της ὡς διεκδικητοῦ πάντων τῶν ἐπὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀξιώσεων καί δικαίων τῶν πρό τῆς ἀλώσεως Ἑλλήνων» ἀναφέρει καί πάλι ὁ Γεδεών. Αὐτή ἡ ἐθνικοποιημένη ἐνότητα ὅμως παραπέμπει στήν ἐκλογίκευση τῶν οικουμενικῶν ἀρχῶν, στήν ἐκκοσμίκευσή τους καί συνεπῶς τήν ἐθνικοποίησή τους. Μέσα ἀπό τήν ἐθνικοποιημένη ἐνότητα τῶν ὀρθοδόξων διεκδικεῖται ἕνας ὀρθόδοξος, πανελλήνιος πατριωτισμός, πού διεκδικεῖται στό πρόσωπο τοῦ Πατριάρχου. Δέν εἶναι λίγες οἱ ἀναφορές σέ ἀντεθνικόν ἀγῶνα, ὅταν πρόκειται γιά πολέμους τοῦ Ἰωακείμ, ἢ ἡ χρήση τῆς λέξης πατριῶτες, εἰρωνικά ἀναφερόμενη σέ αὐτούς πού δέν ἀναγνωρίζουν τήν πρωτοκαθεδρία στά ἐθνικά θέματα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

Αὐτός ὡστόσο ὁ ἑλληνορθόδοξος πατριωτισμός, μέσα ἀπό τόν ὅποιο γίνεται ἀπόπειρα ὀριοθέτησης καί συνοχῆς ἐνός ἐνιαίου καί μεγάλου Γένους ἢ ἔθνους, τό ὅποιο ἀνεξαρτήτως πολιτικῆς ἐξουσίας ἔχει ὡς ἐθνικό κέντρο ἀναφορᾶς τό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἀποτελεῖ τή βάση νομιμοποίησης ἐνός ἰδιότυπου ἀλυτρωτισμοῦ, ἐνός ἱεροῦ ἀλυτρωτισμοῦ: μιᾶς ἱερῆς πανελληνίας ἀποστολῆς. Στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἰδιότυπου οικουμενικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ τό ἔθνος/γένος ξεπερνᾶ κατά πολύ τό μιλλέτ. Διεκδικεῖται ἕνα οικουμενικό ἔθνος στό ὅποιο ἐμπερικλείεται καί τό ἑλληνικό ἔθνος – λυτρωμένο καί ἀλύτρωτο.

ΜΕ ΤΟΝ ΙΩΑΚΕΙΜ ΚΟΡΥΦΩΝΕΤΑΙ ἡ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στόν ἑλληνικό ἀλυτρωτισμό καί τόν οικουμενικό ἀλυτρωτισμό, ἀντιπαράθεση πού ἀποτυπώνεται, μεταξύ ἄλλων, στήν ἱστοριογραφία τῆς ἐποχῆς πού ἀναφέρεται στό ἀρχιεπισκοπικό ζήτημα τῆς Κύπρου (1900-1910). Ἐπέλεξα ἱστοριογράφους μέ προφανή ἢ ὑπαινικτική ἐχθρότητα κατά τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰωακείμ σέ σχέση μέ τήν Κύπρο, κάποιους πού δροῦν στό πλαίσιο τοῦ ἀλύτρωτου ἢ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ – ὁ Φραγκοῦδης στήν Ἀλεξάνδρεια, ὁ Καταλάνος στήν Κύπρο. Αὐτοί καταδεικνύουν ὅτι ἡ πανελλήνια ὀρθόδοξη οικουμενικότητα, μέ τό Πατριαρχεῖο ὡς ἐθνικό κέντρο εἶναι ὀριστικά πρὸς τό τέλος της, ἀδύναμη ἀπέναντι στόν ἑλληνικό ἀλυτρωτισμό, μέ κέντρο τό ἑλληνικό κράτος. Ὡστόσο, στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς περιφερειακῆς, ἀλυτρωτικῆς ἱστοριογραφίας ἐνισχύεται μιᾶ ἄλλη διαδικασία: αὐτή τῆς ἀφομοίωσης ἀπό τόν ἑλληνικό ἀλυτρωτισμό στοιχείων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀντίληψης περί ἔθνους.

Ἡ Κύπρος, ἤδη στήν κυριαρχία τῶν Ἄγγλων, δέν ἀνήκει στόν ὀθωμανικό χῶρο οὔτε οἱ ὀρθόδοξοι τοῦ νησιοῦ στό μιλλέτ τῶν Ρωμιῶν. Εἶναι ἕνας οἰονεὶ διεκδικούμενος χῶρος, τόσο ἀπό τόν οἰκουμενικό ἀλυτρωτισμό τοῦ Πατριαρχείου, ὅσο καί ἀπό τόν ἑλληνικό ἀλυτρωτισμό. Ἡ ἀφορμή γιά τό ξέσπασμα τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ ζητήματος εἶναι ἡ χήρευση τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου καί ἡ ἀδυναμία ἐκλογῆς, γιά διάφορους λόγους, νέου ἀρχιεπισκόπου, γεγονός πού ὀδηγεῖ στήν ἀνάμιξη στό ζήτημα σέ διαιτητικό ρόλο τῶν Πατριαρχείων Κωνσταντινούπολης, Ἀλεξάνδρειας καί Ἱεροσολύμων, ἐνῶ ἡ ὅλη ὑπόθεση βρίσκεται ὑπό τήν ἄμεση ἐπίβλεψη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Γιά τόν Ἰωακείμ Γ΄ ἡ Κύπρος προσφέρει τήν τελευταία εὐκαιρία γιά τήν νομιμοποίηση τῆς ἑλληνορθόδοξης ἐνότητας ὑπό τήν ἐξουσία του, γιά τήν συγκρότηση μιᾶς πανελληνίας ὀρθόδοξης νομιμότητας, τῆ νομιμοποίηση αὐτοῦ τοῦ ιδότυπου οἰκουμενικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ: «Κατά τὰς παρούσας δεινάς περιστάσεις, ἅς διέρχεται τό Γένος καί ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν ἔδει ἵνα ἡ ἀδιάρρηκτος ἡ ἐνότις τῶν τεσσάρων Πατριαρχείων, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἑλλάδος καί τῆς Κύπρου. – Καί συνεχίζει- Ἀτυχῶς, [...], ἕκαστος κατά τήν ἰδίαν ἀντίληψιν ἐρμηνεύει τό πολίτευμα τῆς ἐκκλησίας καί τήν ἐκτίμησιν τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων».

Αὐτό πού ἀποκαλῶ «οἰκουμενικό ἀλυτρωτισμό» δέν εἶναι ἐντέλει παρά ἡ προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς ἐνότητας τῶν ὀρθοδόξων ὡς ἐνός ἐθνοθησκευτικοῦ σώματος, στό ὄνομα μιᾶς παράδοσης ἐνότητας. Ὁ Ἰωακείμ, ἐργαλειοποιώντας αὐτή τήν παράδοση στό πλαίσιο τῆς νεωτερικότητας, προσπαθεῖ ἀπό τήν μιά μεριά νά θεμελιώσῃ μιά πανελλήνια ἱερή νομιμότητα, μέσα ἀπό τήν ὁποία ὡστόσο θά ἀπονομιμοποιεῖται ἡ λαϊκή μὴ ἱερή θέληση. Συγκρότηση, λοιπόν, μιᾶς ἱερῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς θέλησης ἐναντίον τῆς λαϊκῆς θέλησης. Ἔτσι, ὁ Ἰωακείμ Γ΄ ἀντιμετωπίζει τό πρόβλημα τῆς Κύπρου ὡς ἐξῆς: «Ἄλλ' ἐάν ὑποχωρήσωμεν εἰς τόν Κυπριακόν λαόν, πῶς θά λύσωμεν τό Ἀντιοχικόν ζήτημα; Ἐν ὀνόματι τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ οἱ Ἀραβες ἐξέλεξαν Ἀραβὰ Πατριάρχην καί ἐξεδίωξαν τόν Ἕλληνα. Τί θά κάμωμεν αὐριον, ἐάν οἱ Ἀραβες τῆς Παλιστίνης ἀποδιώξουν τόν Ἕλληνα Πατριάρχην;» Μόνο πού στήν περίπτωση τῆς Κύπρου καί οἱ δύο διεκδικητές τοῦ θρόνου εἶναι Ἕλληνες: ὁ Κιτίου, ὁ ὁποῖος ὡστόσο διεκδικεῖ μιά ἑλληνική ἐθνική νομιμότητα ἡ ὁποία στό ὄνομα τοῦ ἀλύτρωτου ἔθνους τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου, διεκδικεῖ τήν ἐνότητα μέ τόν ἐνιαῖο ἑλληνικό χῶρο, μέ κέντρο τήν Ἀθήνα: καί ὁ Κερύνειας – ὁ ὁποῖος διεκδικεῖ μιά ἑλληνορθόδοξη νομιμότητα ἡ ὁποία στό ὄνομα τοῦ ἑλληνορθόδοξου λαοῦ/ποιμνίου διεκ-

δικεῖ τήν ἐνότητα μέ ἕναν ἐνιαῖο ἑλληνορθόδοξο χῶρο, μέ κέντρο τήν Κωνσταντινούπολη καί τό Φανάρι. Γιά τόν Ἰωακείμ, ἀλλά καί γιά τήν ιστοριογραφία τῆς ἐποχῆς ὑπάρχουν δύο ἑλληνικότητες, ἡ μιά ἱερή καί ἡ ἄλλη ὄχι.

Γιά τοὺς ιστοριογράφους ὡστόσο τῆς ἀλυτρωτικῆς περιφέρειας, ἡ πολιτική τοῦ Ἰωακείμ συνιστᾷ αὐθαρεσία ἐναντίον τῆς λαϊκῆς θέλησης: «Ἐδῶ ἦτο ἡ μεγάλη πλάνη τοῦ Ἰωακείμ, – σημειώνει ὁ Φραγκοῦδης – Νά νομίξῃ ὅτι εἶναι δυνατόν σήμερα νά ὑπάρξῃ Ἐκκλησία ἄνευ τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ. Ἐπρεπε νά γνωρίζῃ ὁ Ἰωακείμ, ὁ ὁποῖος ἦλθε διά τοῦ λαοῦ εἰς τόν θρόνον, ὅτι ἀφοῦ τὰ Ἐκκλησιαστικά ἡμῶν πράγματα συνδέονται πρός τὰ Ἐθνικά καί ἐπομένως πρός τὰ πολιτικά, δέν ἦτο δυνατόν παρά νά ἐπικρατήσῃ ἡ θέλησις τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ».

Πέρα ὅμως ἀπό τὰ παραπάνω, ἡ ιστοριογραφία τῆς ἐποχῆς ἀποτυπώνει τήν σταδιακή υἱοθέτηση ἀπό τόν ἑλληνικό ἀλυτρωτισμό στοιχείων τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐθνικισμοῦ. Ὁ ἑλληνικός ἀλυτρωτισμός νομιμοποιεῖται μέσα ἀπό τήν οἰκουμενική ἐνότητα ἔτσι ὅπως αὐτή διεκδικεῖται ἀπό τό Πατριαρχεῖο. Οἱ ιστορικοί τῆς ἐποχῆς – Φραγκοῦδης, Καταλάνος, κλπ. – ὑπέρμαχοι τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ, ἀλλά καί οἱ πρωταγωνιστές τῆς ἐποχῆς ὅπως ὁ Ἀλεξανδρείας Φώτιος ἢ ὁ Κιτίου Κύριλλος καί βεβαίως τό ἑλληνικό κράτος, μέ τόν ἴδιο τρόπο τῶν ἀντιπάλων διεκδικοῦν καί αὐτοὶ τό Γένος ἢ Ἔθνος, τό ὁποῖο ὡστόσο ὀρίζεται καταρχήν καί κατεξοχήν μέσα ἀπό τήν οἰκουμενική παράδοση ἐνότητας. Ἡ διεκδίκηση τῆς πανελληνίας οἰκουμενικότητας νομιμοποίησε ἐντέλει τή διαχρονικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ: «[...] ὁ περὶ τό ἀρχιεπισκοπικόν ζήτημα ἄγων, – γράφει ὁ Καταλάνος – ὅστις ἦτο καί ἄγων περὶ ἐπικρατήσεως πεπαρορησιασμένης καί θαρραλέας ἐθνικῆς πολιτικῆς ἐξῆρε τό ἐθνικόν φρόνημα καί προσέδωκεν εἰς τήν χώραν σφριγηλὴν ζωὴν ἐθνικὴν. Οἱ μεγάλοι Ἐθνομάρτυρες τῆς Κύπρου [ἀναφέρεται στόν Ἀρχιεπ. Κυπριανό], οἱ διὰ τοῦ τιμίου αἵματος αὐτῶν καθαγιάσαντες τόν ἱερόν ὑπὲρ ἀναξερτησίας ἄγωνα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους καί [...] διὰ τοῦ μαρτυρίου τους σφυρηλατήσαντες τοὺς δεσμούς τῆς μεμακρυσμένης Κύπρου μετὰ τοῦ ἐθνικοῦ κορμοῦ εἶχον λησμονηθῆν».

Ἡ Κύπρος τό 1910, μέ τήν ἐκλογή τοῦ Κιτίου στόν ἀρχιεπισκοπικό θρόνο, ἐνσωματώνεται στό ἑλληνικό ἀλύτρωτο ἔθνος, ὀλοκληρώνοντας μιά διαδικασία πολὺ σύνθετη: τῆ σταδιακή ταύτιση τοῦ ἀλύτρωτου ἔθνους μέ ἕναν πανελλήνιο οἰκουμενικό λαό, ὁ ὁποῖος ἀνήκει στό ἀλύτρωτο ἔθνος ἐπειδὴ καταρχήν ἀνήκει στόν πανελλήνιο οἰκουμενικό λαό. Ἡ διατύπωση τοῦ Γεδεῶν γιά τόν Ἰωακείμ «Ἦτο Πατριάρχης Οἰκουμενικός ἦτο Πατριάρχης Ἕλληνας» εἶναι τόσο σύνθετη ὅσο ἦταν ὅλη ἐκεῖνη ἡ ἐποχὴ.

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940-1950: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

Ἡ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940-1950, τῆς Κατοχῆς καί τοῦ Ἐμφυλίου, ὅπως τήν ὀνομάζουμε στή χώρα μας, εἶναι, – ιδιαίτερα ἂν τό δοῦμε συγκριτικά – ἐξαιρετικά προικισμένη στήν ἐλληνική ιστοριογραφία. Μετά τό 1974, ὅταν ἡ ἐπιστημονική ἐνασχόληση μέ τήν περίοδο ἔγινε δυνατή – ὅταν ἔπαψε νά εἶναι ποινικῶς κολάσιμη ἡ ἀναφορά εἴτε στά φαινόμενα τῆς περιόδου (λ.χ. στήν Ἀντίσταση), εἴτε στούς πρωταγωνιστές τῆς ἐποχῆς, (λ.χ. στό ΚΚΕ) – ἕνας σημαντικός ἀριθμός ἐρευνητῶν ἀνέδειξε πλῆθος στοιχείων καί ἀπέδωσε ἕνα σημαντικό σέ ὄγκο καί ποιότητα ἔργο.

Ἡ παράθεση ἑνός ἐκτεταμένου καταλόγου ὅσων ἔχουν ἐρευνήσει, δημοσιεύσει, ἀνακοινώσει ἢ συνδράμει τήν ιστοριογραφία τῆς περιόδου δέν θά ἦταν δυνατή ἀπό πλευρᾶς χρόνου καί δέν θά συνέβαλε στούς στόχους αὐτῆς ἐδῶ τῆς ἀνακοίνωσης. Ὑπάρχουν ἐξἄλλου μεθοδικοί βιβλιογραφικοί ὀδηγοί πού δίνουν συνολική εἰκόνα τῆς πλούσιας παραγωγῆς. Θά εἶχε ἀντίθετα μεγάλο ἐνδιαφέρον νά σταθοῦμε σέ ὀρισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά τῆς σχετικῆς ιστοριογραφίας.

Μία πρώτη παρατήρηση ἀφορᾶ τό γεγονός ὅτι, ἀπό τά πρώτα κίβλας δῆματα, ὑπάρχει ἐντονη ἡ τάση ἐπεξεργασίας καί κατάθεσης συνθετικῶν ἔργων, μονογραφιῶν πού ἐπιχειροῦν νά συγκροτήσουν μία ὀλοκληρωμένη ἀφήγηση τῶν συμβάντων καί νά ἀναδείξουν – στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ καί μέ τά ἐφόδια πού ἡ δική τους ἐποχή παρέχει – ἐρμηνευτικά σχήματα. Ἡ δίψα τοῦ κοινωνικοῦ χώρου γιά συνολικές εἰκόνες μιᾶς ἐποχῆς πού δέν ἦταν καί τόσο μακρινή, ἔχει τή σημασία της στό πεδίο αὐτό. Σημαντική ὅμως εἶναι καί ἡ ἐπίδραση τῆς εὐρωπαϊκῆς ιστοριογραφίας τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου πού ἐπέμεινε ιδιαίτερα στήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων πρὶν «ἐξειδικευτεῖ» σέ πῶς εἰδικές μελέτες. Τό γεγονός δέ ὅτι ἡ περίοδος δέν εἶναι ἀποκλειστικά «ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος» καί ὅτι ἀποτελεῖ τμήμα γενικότερων πλαισίων μέσα στά ὁποῖα τά ἐδῶ συμβάντα κατέχουν ἐξέχουσα θέση, δημιούργησε ἕνα σῶμα ιστορικῶν, ὄχι ἀποκλειστικά

ἐλληνικό, πού μετέφερε φυσικά αὐτούσιες τίς τάσεις πού ἐπικρατοῦσαν διεθνῶς στόν ιστοριογραφικό αὐτό χώρο.

Σέ αὐτό τό πεδίο πολύ σημαντική ὑπήρξε ἡ παρουσία τοῦ Χάγκεν Φλάϊσερ (τόν συγκαταλέγω φυσικά στούς δικούς μας, τοὺς Ἕλληνες). Τό ἔργο του *Στέμμα καί Σβάστικα*, ἀποτελεῖ μία μεθοδική ταξινομήση τῶν γεγονότων τῆς Κατοχῆς, μέ τήν ὁποία μπορεῖ κανεῖς νά διαφανεῖ, ἀλλά ἀπό τήν ὁποία ὀφείλει νά ἀρχίσει. Ἀκολούθησε μία σειρά λαμπρῶν ἐρευνητῶν, ἀνάμεσα στούς ὁποίους ξεχωρίζουν οἱ Μάρκ Μαζάουερ, Νταϊήβιντ Κλόουζ (πού ἀνέδειξε τόν ἐλληνικό Ἐμφύλιο Πόλεμο καί τήν ἐποχή του στή σειρά *The Origins of Modern Wars*, ἀξιόλογο ἐγχειρίδιο ὅμως δέν ἔχει μεταφραστεῖ ἀκόμα στά ἐλληνικά), Χάνς Ρίχτερ καί ἄλλοι. Ἡ κάθε μία ἀπό τίς συνθέσεις αὐτές πρόσθεσε νέες ὀπτικές καί στοιχεῖα, πάντοτε ὅμως ἐμμένοντας στό σφαιρικό, στήν ἀφήγηση ὀλόκληρου τοῦ «μεγάλου γεγονότος», τῆς «περιόδου», ἂν προτιμᾶτε.

Ἡ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ Corpus, ἐγίνε δυνατή χάρις σέ, καί πλαισιώθηκε ἀπό, μεγάλο ἀριθμό ἐπιμέρους μελετῶν πού, ἂν καί ἀσχολήθηκαν μέ πῶς ἐξειδικευμένα θέματα, στόχευαν στήν ἀνάδειξη γενικότερων σχημάτων. Ἀνάμεσα σέ πολλούς νά σταθῶ στόν Προκόπη Παλαστράτη, τόν Λάρος Μπέρεντζεν, τόν ἀξέχαστο Ὅλε Σμίθ, τόν Χόνδρο, τόν Ἰατρίδη, τόν Σταυριανό.

Γύρω ἀπό τόν χώρο «ἐδρασαν» – ἂν μποροῦμε νά τό θέσουμε ἔτσι – ἀξιόλογοι ἐρευνητές καί διανοούμενοι, ἀπό τοὺς κορυφαίους τῆς χώρας, πού, μέ τίς παρεμβάσεις καί τίς συμβολές τους, μέ τήν «ὑψηλή ἐποπτεία» τους καλύτερα, ἔδωσαν πρόσθετο βάρος καί ποιότητα στό ιστοριογραφικό διάβημα. Ὁ Φίλιππος Ἡλιού καί ὁ Ἄγγελος Ἐλεφάντης βρίσκονται στήν πρώτη σειρά ἑνός μεγάλου καταλόγου.

Νομίζω ὅτι στίς τελευταῖες δεκαετίες, καμία ἄλλη περίοδος τῆς ἐλληνικῆς ιστορίας δέν εἶχε τήν τύχη νά συγκεντρώσει τόσοσους ἀξιόλογους ιστορικούς καί νά γίνε ἀντικείμενο τόσο μεθοδικῆς ἐρευνας.

Ἡ τελευταία εὐνοήθηκε ἀπὸ τὴ συνέργια τῆς κοινωνίας – ἃς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ ἔκφραση – ἀπὸ τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον μὲ τὸ ὅποιο ὑποδέχθηκε και παρακολούθησε τὸ κοινὸ αὐτὲς τίς προσπάθειες. Ὑπῆρξε ἐδῶ – σ' ἓνα βαθμὸ ὑπάρχει ἀκόμα – μία σπάνια σὲ ἄλλα ἐρευνητικὰ πεδία ἐπικοινωνία τῶν ἐρευνητῶν μὲ τὴν «κοινὴ γνώμη», γεγονός πού ποι- κιλότροπα τοὺς ἐνίσχυσε καὶ τοὺς βοήθησε. Τοὺς ἐπέτρεψε, γιὰ παράδειγμα, νὰ λειτουργήσουν ἔξω καὶ παράλληλα ἀπὸ τὸ ἀκαδημαϊκὸ, πανεπιστημια- κὸ πλαίσιο, πού, σὲ μερικές ἀπὸ τίς ἐκδοχές του, εἶναι ικανὸ νὰ συνθλίψει ὁποιαδήποτε προσπάθεια. Ὁ διάλογος τοῦ ἐπιστήμονα ἱστορικοῦ μὲ τὴν κοι- νωνία πού τὸν περιβάλλει ἀποτελεῖ, νομίζω ὅτι θὰ συμφωνήσουμε σὲ αὐτό, μία ἐξαιρετικὴ πρόκληση, μὲ κινδύνους φυσικά, μὲ πολλές ὅμως εὐνοϊκὲς πα- ραμέτρους ἀντίστοιχα. Ἦταν ἓνα προνόμιο πού οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν περίοδο ἱστορικοί, σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἀξιοποίησαν.

Ἄναλογιζόμενος τὰ προηγούμενα, ἔχω τὴν αἴσθησι- ὅτι βρισκόμαστε στὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Οἱ ἐρευνη-

τικὲς προτάσεις καὶ ἀπόπειρες τῶν ἱστορικῶν πού προανέφερα εἶχαν βασικὸ προσανατολισμὸ τους, τὴν ἀνάδειξη τοῦ ὅλου, τὴν σύνθεση καὶ τὴν ἀνά- δειξη ἐρμηνευτικῶν σχημάτων. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα πού μᾶς ἔδωσαν εἶναι συνθετικὰ ἐνῶ καὶ οἱ ἐπιμέ- ρους ἐργασίες τους δέν παραλείπουν νὰ τοποθε- τοῦνται, νὰ προσδιορίζονται καὶ νὰ κινοῦνται μέσα στὸ εὐρύτερο πλαίσιο, στὴν μεγάλη ἱστορία. Ἀντί- θετα, ἰδιαίτερα στοὺς νέους ἀνθρώπους πού σήμε- ρα καλοῦνται νὰ πάρουν τὴ σκυτάλη, οἱ προσανα- τολισμοὶ τῶν ἐρευνητῶν τους συχνὰ ἀκολουθοῦν τὴν ἀντίστροφη πορεία. Προσανατολίζονται πρὸς τὸ με- ρικὸ, τὸ εἰδικό, πολλές φορές τὸ ἐπουσιῶδες. Συρ- ρικνάνουν τὴν ἐρευνά τους θεματικά, γεωγραφικά, μεθοδολογικά, θεωρητικά. Μὲ βασικὸ ἄλλοθι δῆθεν μεθοδολογικὲς ἢ θεωρητικὲς κατασκευές – ἢ λεγόμε- νη «προφορικὴ ἱστορία», γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ πολὺτιμο βοηθητικὸ ἐργαλεῖο τείνει νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ μάλιστα σὲ αὐτὸν τὸν τομέα – μετατρέπουν, γιὰ νὰ δανειστῶ τὴν ἔκφραση, «τὴν ἱστορία σὲ ψίχουλα», ἢ, μὲ ἄλλα λόγια τὴν ἀκυρώνουν. Πάνω δὲ σὲ αὐτὰ τὰ ἀσύνδετα σπαράγματα πού ἀπομένουν, μπορεῖ νὰ κτισθεῖ καὶ κτίζεται τὸ ὀ,τιδήποτε.

Ἐπιτρέψτε μου νά σταθῶ στίς αἰτίες αὐτῆς τῆς μεταστροφῆς.

Ὁ τρόπος ὀργάνωσης τῆς ἔρευνας στόν ἀκαδημαϊκό χῶρο, δίνει ἴσως μιά πρώτη ἐξήγηση γι' αὐτήν τή μεταστροφή. Ὁ «βιομηχανικός» τρόπος παραγωγῆς τῶν ἐργασιῶν στό μεταπτυχιακό επίπεδο – ἡ διαδικασία τῶν «papers», προερχόμενη ἀπό τόν ἀγγλοσαξωνικό ἐκπαιδευτικό χῶρο ἀλλά καί πιστά ἀναπαραγόμενη στά καθ' ἡμᾶς, εὐνοεῖ τόν πολυτεμαχισμό τῶν θεμάτων καί τήν μηχανιστική διαπραγμάτευσή τους. Κάτι ἀνάλογο γίνεται ἀκόμη καί στό ἐπίπεδο τῆς διαιρητικῆς.

Τά παραπάνω ὅμως εἶναι περισσότερο ἀποτελεσματικά παρά αἰτία. Ἡ ἐπικράτηση παρόμοιων πρακτικῶν στήν ἀκαδημαϊκή ἔρευνα προϋποθέτει μεταβολές καί ἐπιλογές στίς ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες, μέ τή σειρά τους ἐκπορεύονται ἀπό τόν χῶρο τοῦ πολιτικοῦ. Στόν τελευταῖον αὐτόν χῶρο μᾶλλον πρέπει νά στραφοῦμε γιά νά κατανοήσουμε τά τεκταινόμενα.

Ἡ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940-1950 εἶναι μία «ἐξαιρετική» ἱστορική περίοδος. Μέ τόν ὄρο αὐτό ἐπιχειρῶ νά ἀποδώσω κάτι πού ὅλοι αἰσθανόμαστε, καταλαβαίνουμε, ἀλλά ταυτόχρονα δυσκολευόμαστε νά ὀρίσουμε, νά τό ἀποδώσουμε ὡς μαθηματικό κανόνα. Ὅποσοδήποτε δεχόμαστε ὅτι σέ ὀρισμένες περιόδους ἡ ἱστορία γίνεται πιά πυκνή, κινεῖται μέ ρυθμούς ταχύτερους ἀπό τοὺς συνηθισμένους, τά καταλυτικά γεγονότα πολλαπλασιάζονται καί ἐρχονται πιά κοντά τό ἓνα στό ἄλλο, ὅλα ὅσα σωρευτήκαν μεθοδικά σέ προηγούμενες ἐποχές εἰσβάλλουν ἐπιθετικά στό προσκήνιο, τό ὑπόστρωμα τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ἐρχεται στόν ἀφρό ἀλλάζοντας μέ τήν ἰσχύ τῆς θύελλας ὅλα τά δεδομένα. Νομίζω δέ ὅτι τό καλύτερο παράδειγμα «ἐξαιρετικῆς» ἱστορικῆς περιόδου, αὐτό πού ἀδιάστατα ἀποδεικνύει τήν ἀλήθεια τῶν παραπάνω εἶναι ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, ἡ δεκαετία τοῦ σαράντα δηλαδή.

Γιά τοὺς ἱστορικούς, αὐτές οἱ περίοδοι εἶναι χρυσοφόροι. Δέν πρόκειται μόνο γιά τόν πλοῦτο τῶν γεγονότων πού πάντα γοήτευε τήν ταξινομική δεινότητα τῶν ἱστορικῶν, συμβαντολόγων ἢ μή. Καθώς οἱ ἀλλεπάλληλες τομές καί ρήξεις ἀνοίγουν τόν φλοιό τῶν οικονομικῶν, τῶν κοινωνικῶν, τῶν πολιτικῶν λειτουργιῶν, τῶν ἀνθρώπινων ἐνοτήτων, ἀποκαλύπτονται τά περιγράμματα ὁλόκληρης τῆς ἐποχῆς, ὅλα ὅσα προηγήθηκαν καί, φυσικά, ὅλα ὅσα ἀκολούθησαν. Γιατί ὅλα ὅσα συνέβησαν ἐκεῖνα τά χρόνια δέν ἐφανίστηκαν ἀπό τό πούθενά – τίποτε ἐξἄλλου δέν γεννιέται ἀπό τό τίποτα στόν δικό μας τόν ἱστορικό χῶρο. Τά γεγονότα ἔχουν πάντα βαθιές ρίζες καί ἐξίσου ἐκτεταμένη οὐρά.

Γιά τό λόγο αὐτό ἡ μελέτη τῶν «εἰδικῶν» αὐτῶν περιόδων – τυχαῖα ν' ἀναφέρω τόν Τριακονταετή Πόλεμο, τή Γαλλική Ἐπανάσταση, τό δικό μας 1821, τόν Πρῶτο Παγκόσμιο – ἀποτελεῖ πρόκληση γιά τόν ἱστορικό πού ἀποπειροῦται ν' ἀναμετρηθεῖ, μέ τά ὄπλα τῆς τέχνης καί τῆς ἐπιστήμης του, μαζί τους.

Οἱ τομές

Ὁ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, πραγματικά, ἔφερε μέ ὀρμή στό προσκήνιο στοιχεῖα πού συσσωρεύτηκαν σέ κάθε ἐπίπεδο στά προηγούμενα χρόνια. Ἄς σταθοῦμε λίγο στίς τομές, σέ μερικῆς τουλάχιστο ἀπό αὐτές, γιά νά ἀποδώσουμε τό εὖρος τῶν ἀλλαγῶν πού συνέβησαν μέσα σέ λίγα χρόνια. Στό ἐπίπεδο τῶν διεθνῶν ἰσορροπιῶν ἐπιταχύνθηκε καί ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐκθρόνιση τῆς Εὐρώπης, τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων δηλαδή, ἀπό τήν κυριαρχία πάνω στόν ὑπόλοιπο πλανήτη. Ἦταν μία βιαιότατη ἀνατροπή. Στά 1913 ἀκόμα τό εὐρωπαϊκό κεφάλαιο μεσουρανοῦσε σέ αὐτό πού μπορούμε νά ὀνομάσουμε καπιταλιστικό στερέωμα, οἱ εὐρωπαϊκοί στόλοι καί στρατοὶ ἦσαν πρακτικά οἱ μόνες ἀξίες λόγου στρατιωτικές δυνάμεις στή γῆ, ἡ ἀποικιοκρατία ὀργάνωνε κάτω ἀπό εὐρωπαϊκή διοίκηση τήν πλειοψηφία τῶν ἐπί τῆς γῆς ἀνθρώπων, οἱ δέ ἀξίες, οἱ ἰδέες, οἱ τέχνες, οἱ τεχνικές καί οἱ δεξιότητες ἦσαν συνυφασμένες μέ τόν πολιτισμό τῆς γῆς ἡπείρου. Ἐξυπακούεται ὅτι οἱ πολιτικές, στρατιωτικές, κοινωνικές ἀποφάσεις, οἱ θεσμοί καί οἱ κανόνες πού ἀναδεικνύονταν στό παγκόσμιο προσκήνιο ἐξυφαίνονταν, σχεδόν ἀποκλειστικά στήν ἴδια ἡπειρο. Στά 1945, ἢ μᾶλλον στά 1947-1948, ὅταν οἱ σχηματισμοὶ πού ὁ πόλεμος εἶχε ἐπιβάλλει παρὰχώρησαν τή θέση τους σέ ἐκείνους πού θά δέσποζαν στόν μεταπολεμικό κόσμο, ἡ Εὐρώπη ἦταν, πρακτικά, ἡ μαύρη τρύπα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ὁ μέγας ἀσθενής, τοῦ ὁποῦ ἡ πλούσια κληρονομία ἦταν πλέον ἀντικείμενο διεκδίκησης ἀπό δυνάμεις, πού ἂν καί γεννήθηκαν κάποτε ἀπό τά σπλάχνα της, εἶχαν πρό πολλοῦ πάψει, μέσα στήν οἰκουμηνικότητά τους, νά ἀνήκουν σέ αὐτήν. Πρόκειται γιά μία «πρωτοφανή» (ὅ,τι καί ἂν μπορεῖ στήν ἱστορία νά σημαίνει αὐτή ἡ λέξη) σέ εὖρος καί σέ βάθος ἀνατροπή, ἡ ὁποία μάλιστα, καθὼς συντελέστηκε σέ ἐλάχιστο χρόνο, προκάλεσε ἰσχυρότατους κλυδωνισμούς σέ κάθε ἐπίπεδο.

Ὁ πλέον χειροπιαστός ἀπό τοὺς κλυδωνισμούς ἦταν ὁ ἴδιος ὁ πόλεμος. Μερικά χρόνια νωρίτερα, μόλις εἴκοσι, στόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο σκοτώθηκαν 8.500.000 ἄνθρωποι – τά 95% ἀπό αὐτούς στρατιῶτες καί μόλις τό 5% «ἄμαχοι» – στή συντριπτική πλειοψηφία τους Εὐρωπαῖοι καί τό μακελιό, ἡ τρομερή ἐμπειρία ὅσων τό ἐξῆσαν, χα-

ρακτηρίστηκε προθάλαμος τῆς ἴδιας τῆς κόλασης, μία κατάσταση ἀπό τὴν ὁποία χειρότερη δέν θά μπορούσε νά υπάρξει. Ἀνάμεσα στά 1939 καί στά 1945, σκοτώθηκαν περισσότεροι ἀπό πενήντα ἑκατομμύρια Εὐρωπαῖοι – ἀπό τοὺς ὁποίους μόλις τό 33% ἦσαν στρατιωτικοί – οἱ ὑπόλοιποι, τό 67% «ἄμαχοι». Ἄν προσθέσουμε τίς ἀπώλειες τῆς Ἰαπωνίας καί τῆς Κίνας, ἢ τίς λιγότερες τῶν ΗΠΑ

φθάνουμε ἴσως τά 60 ὡς 70.000.000 ἄτομα, ἀριθμός πού ἀπό ἄλλος ἀρκεῖ γιά νά καταδείξει τό μέγεθος τῶν πραγμάτων. Ἴσως ἀξίζει δέ νά συνυπολογίσουμε ὅτι ὁ τρομερός αὐτός κύκλος τοῦ αἵματος εἶχε ἀνάλογες ρίζες (τοὺς πολέμους τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, τόν Σινοϊαπωνικό, τόν πόλεμο τῆς Αἰθιοπίας, τόν ἰσπανικό Ἐμφύλιο κλπ.) καί ἀνάλογη οὐρά, τόν ἑλληνικό ἐμφύλιο, τὴν Κορέα,

τό Βιετνάμ ἢ τούς αιματηρούς πολέμους τῆς ἀποικιοποίησης.

Ὁ ἀριθμός τῶν νεκρῶν, ἡ ἔκταση τῶν καταστροφῶν, ἀποκαλύπτουν μέ τόν πλέον ἀπόλυτο τρόπο τήν ποιότητα τῶν προθέσεων. Ἡ ἔννοια «ὀλοκληρωτικός πόλεμος» καί οἱ τεχνικές πού κλήθηκαν νά τήν ὑπηρετήσουν κατέστησαν τό μέτωπο τῶν συγκρούσεων ἐξίσου ἐπικίνδυνο μέ τά μετόπισθεν. Στήν οὐσία ὁ στόχος ἦταν ἡ καταστροφή τῆς ἀντίπαλης κοινωνίας, ἡ ἀπόλυτη ἐξάρθρωσή της, εἴτε μέ τήν ἐξόντωση τῶν μελῶν της, εἴτε μέ τήν καταστροφή τῶν μηχανισμῶν της, εἴτε – διατυπώθηκε καί αὐτό – μέ τήν διά τοῦ πυρός καί τοῦ σιδήρου ἀναγκαστική ἐπιστροφή της σέ προηγούμενα στάδια τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ: τό φεουδαρχικό, τό γεωργικό, ἐκεῖνο τῆς ἀπόλυτης δουλείας καί ἐξαθλίωσης.

ΣΤΑ ΔΙΑΔΟΧΙΚΑ ΣΤΑΔΙΑ ἐκβαρβαρισμοῦ τοῦ πολέμου, κυρίαρχη θέση κατέχει ὁ Ἰούνιος τοῦ 1941, ἡ ἐπίθεση τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας ἐναντία στήν Σοβιετική Ἐνωση. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό καί πέρα ἡ λογική τῆς ἐξόντωσης ὑπερετεροῦσε ἀκόμα καί ἀπό τήν ἴδια τή λογική τοῦ πολέμου. Τότε ἐφανίστηκαν τά Einsatzgruppe, τά ἀποσπάσματα θανάτου πού σκότωναν ἀδιάκριτα ὅποιον τούς φαινόταν κομμουνιστής, Ἑβραῖος, Τσιγγάνος ἢ «ὑπάνθρωπος» – ὑπονομεύοντας ταυτόχρονα κάθε δυνατότητα συνεργασίας μέ τούς Οὐκρανοῦς ἐθνικιστές ἢ ἄλλους ἀντιπάλους τοῦ Σοβιετικοῦ καθεστώτος. Τότε ἐπιλέχθηκε ἡ μεθοδική ἐξόντωση πολλῶν ἑκατομμυρίων Σοβιετικῶν αἰχμαλώτων – ἀκριβῶς τήν ἐποχή πού ἡ γερμανική οἰκονομία βρισκόταν σέ ἀδιέξοδο ἐξαιτίας τῆς τρομερῆς ἔλλειψης ἐργατικῶν χεριῶν. Στό ἐπιστέγασμα ἡ «Τελική Λύση», τό «Ὀλοκαύτωμα», πού ἐγκαινιάστηκε τόν χειμῶνα τοῦ '41-'42, ἡ σέ βιομηχανική κλίμακα μεθόδευση τῆς ἐξόντωσης πολλῶν ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων – διαδικασία πού ἀποσάρθρωσε τήν κοινωνική λειτουργία καί τήν οἰκονομία τῶν χωρῶν τῆς Κεντρικῆς κυρίως Εὐρώπης, συρρικνώνοντας τήν ἐμβέλεια τῶν ἐκεῖ φιλογερμανικῶν καθεστώτων καί ἐξουδετερώνοντας τά κράτη αὐτά ὡς ἐν δυνάμει ἀντισοβιετικούς συμμάχους τοῦ Ράιχ. Ὅλα αὐτά ἀποτελέσαν τήν εἰσαγωγή σέ ἕνα νέο εἶδος «πολέμου». «Πολέμου» σέ εἰσαγωγικά, καθώς ἡ ἔννοια αὐτή, καθαρᾶ πολιτική, δύσκολα μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τό μεταφυσικό ἀπόλυτο. Κατά κάποιον τρόπο ὁ ναζισμός κατήργησε τόν πόλεμο μέ τήν παραδοσιακή μορφή του, ἀφαίρεσε τήν πολιτική καί τό μέτρο ἀπό αὐτόν καί τόν κατέστησε ἀπόλυτη μεταφυσική δύναμη καταστροφῆς.

Φυσικά ἡ ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἀπαίτησε ἀνάλογα μέτρα. Οἱ πόλεις τοῦ Ἄξονα κἀκταν καί ἰσοπεδώθηκαν μεθοδικά μαζί μέ τούς κατοίκους τους, μέ ἀτομική βόμβα ὅταν χρειάστηκε ἢ μᾶλλον, γιά νά εἴμαστε ἀκριβεῖς, ὅταν δέν χρειάζοταν πλέον. Τό «γερμανικό πρόβλημα» στήν Κεντρική καί Ἀνατολική Εὐρώπη λύθηκε συνοπτικά μέ κόστος λίγα ἑκατομμύρια πρόσθετων νεκρῶν. Σέ ὀλοκληρο τόν κόσμο θεωρήθηκε νόμιμη καί θεμιτή ἡ ἐξόντωση ὅποιου φοροῦσε στολή τοῦ Ἄξονα, τοῦ φασίστα, τοῦ Ναζί, τοῦ «συνεργάτη», μέσα ἢ ἔξω ἀπό τούς κανόνες τοῦ πολέμου. Στή δεκαετία τοῦ 1940 ὁ ναζισμός ἀνοῖξε τήν πόρτα τοῦ φρενοκομείου. Ἀναγκαστικά ἡ μάχη δόθηκε μέσα σέ αὐτό.

Αὐτό ἦταν τό γενικό πλαίσιο τῆς δεκαετίας τοῦ 1940, ὁ ἐφιάλης ἄν θέλετε, πάνω στό ὅποιο χτίστηκαν οἱ ἐπιμέρους ἱστορίες, ὁ παρονομαστής πάνω στόν ὅποιο ἀθροίστηκαν τά μερικά καί εἰδικά ὥστε νά ὑφάνουν τό γενικό πλέγμα τῆς τότε ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ἱστορική πραγματικότητα ἢ ὅποια προβλήθηκε ἔντονα στά ἐπόμενα χρόνια καί κάτω ἀπό τή σκιά τῆς ὁποίας ἐξακολουθεῖ νά κινεῖται, νά ἀρθρώνεται ὁ κόσμος μέσα στόν ὅποιο ἐμεῖς σήμερα ζοῦμε. Θέλω νά πῶ ὅτι οἱ δυνάμεις, τά κράτη πού συναποτέλεσαν τήν «Μεγάλη Συμμαχία», τά «Ἠνωμένα Ἔθνη» ὅπως ἀργότερα ὀνομάστηκαν, ἐπεξεργάστηκαν στή διάρκεια τοῦ πολέμου ἕνα πολύ σημαντικό πλαίσιο, μέσα στό ὅποιο ἐξήση καί ζεῖ γιά πολλές δεκαετίες ὀλοκληρῆ ἢ ἀνθρωπότητα. Συνοπτικά – καθώς τά ζητήματα εἶναι μεγάλη καί ὁ χρόνος λίγος – τό πλαίσιο αὐτό εἶχε ἕναν οὐσιαστικά παρονομαστή. Νά ἐπαναφέρει τίς συγκρούσεις, τόν Πόλεμο, στίς πολιτικές του διαστάσεις, νά τοῦ ἀφαιρέσει τό περίβλημα τοῦ μεταφυσικοῦ φανατισμοῦ, νά ἐπαναφέρει κανόνες στίς σχέσεις μεταξύ τῶν κρατῶν καί μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Στήν ἱστορία, ὅλοι τό γνωρίζουμε ἐδῶ μέσα, ὅλα αὐτά εἶναι πολύ σχετικές ἔννοιες καί ἡ ὑψηλή ρητορεία μᾶς καθιστᾶ ἀμέσως καχύποπτους. Ὁπωσδήποτε ὅμως, γιά νά τό θέσουμε πιό ἀπλά, ὑπῆρξαν ὀρισμένες κοινές παραδοχές πού τροφοδότησαν τίς ἀτελείωτες συσκέψεις πού ἔγιναν τότε γιά τόν προσδιορισμό τῆς μορφῆς τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου.

Ἡ πρώτη καί βασική παραδοχή ἦταν ὅτι ὁ ναζισμός, ὡς πολιτικό ἢ μεταφυσικό μόρφωμα, ἔπρεπε νά συνθλιβεῖ μέ κάθε μέσο καί ὅτι ὑπέρτατο καθήκον ἐθνῶν, λαῶν καί ἀνθρώπων ἦταν ἡ συντριβή τοῦ φαινομένου αὐτοῦ, ἄνευ ὀρίων καί ὄρων. Ἡ δεύτερη καί ἐξίσου σημαντική ἦταν ὅτι πόλεμος μέ ἀνοικτή τήν πόρτα τοῦ φρενοκομείου δέν ἔπρεπε ποτέ νά ξαναγίνει. Καί οἱ δύο αὐτές παραδοχές λειτουργήσαν χονδρικά ὡς τίς μέρες μας καί, σέ γενικές γραμμές, φαίνεται ὅτι λειτουργοῦν ἀκόμα. Βλέ-

πετε αὐτή ἡ «μεγάλη ἱστορία» εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου μέσα στόν ὅποιο καί ἐμεῖς μεγαλώσαμε. Εὐτυχῶς!

Ἡ Ἱστορία εἶναι καταδικασμένη νά ὑπάρχει καί νά λειτουργεῖ ὡς «πολιτική ἐπιστήμη». Μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι κάθε στιγμή ἐκθετη στήν τρέχουσα κοινωνική καί πολιτική πραγματικότητα, ἐκεῖνη τῶν καιρῶν μέσα στούς ὁποίους γράφεται. Τά ἐρωτήματα τῶν τελευταίων καλεῖται νά ἀπαντήσῃ καί τά συμφέροντα τῶν συνισταμένων τῆς κάθε ἐποχῆς νά προβάλλῃ, νά νομιμοποιήσῃ καί νά υπερασπιστεῖ ἢ ἀντίθετα νά πολεμήσῃ. Ἡ παραπάνω διαπίστωση, ὅταν ἐφαρμόζεται στή ἱστοριογραφική ἀντιμετώπιση τῆς δεκαετίας τοῦ 1940, καί μάλιστα ἀπό τῆ σκοπιὰ μᾶς περιφερειακῆς χώρας πού πρωταγωνίστησε στά γεγονότα μὴ μετέχοντας ὅμως στό μεγάλο, τό κεντρικό παιχνίδι, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Δύο συναντήσεις, δύο διασταυρώσεις καθορίζουν ἐδῶ τό τελικό ἀποτέλεσμα.

Ἡ πρώτη – δέν ἐνδιαφέρει μόνο ἐμᾶς, τούς Ἕλληνες ἱστορικούς – ἀφορᾷ τό γενικό ἱστορικό πλαίσιο μέσα ἀπό τό ὅποιο ἐμεῖς σήμερα καλούμαστε νά ἀναμετρηθοῦμε ἱστοριογραφικά μέ τήν τότε περίοδο. Πολλά χρόνια ἔχουν περάσει ἤδη ἀπό τήν τελευταία καί τά ὅσα αὐτή κληροδότησε καί οἱ γενικές παραδοχές τίς ὁποῖες πρωτύτερα ἐπικαλεστήκαμε, ἔχουν ἀρχίσει νά ξεθωιάζουν. Οἱ ἰσορροπίες στίς σχέσεις τῶν ἰσχυρῶν ἀνατράπηκαν μέ κύριο χαρακτηριστικό τήν ὑπερβολική συγκέντρωση οικονομικῆς, στρατιωτικῆς, τεχνολογικῆς ἰσχύος σέ ἓνα καί μόνο κράτος. Ἡ ἀνάδειξη δέ τοῦ ἐνός, συνοδεύεται, στό πλαίσιο τῆς ἱστορικῆς «νομιμοποίησης» ἀπό τήν ἀπαξίωση τῶν ἄλλων. Ἀπό αὐτούς τούς ἄλλους ἰδιαίτερη σημασία ἀποκτᾷ ἡ ἀπαξίωση τῆς ἀντιφασιστικῆς ἀντίστασης καί τῶν κομμουνιστῶν πού ἀποτελέσαν βασικό παρονομαστή στόν ἀγῶνα κατά τοῦ ναζισμού καί στήν συγκρότηση τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου. Ἡ ἐπιλογή αὐτή – ὑπάρχουν κι ἄλλες, σέ δάρος τῆς Εὐρώπης λόγου χάρι – δέν ὀφείλεται στήν πολιτική ἀπειλή πού ἀντιπροσωπεύουν σήμερα οἱ ἀνύπαρκτοι ἐξἄλλου κομμουνιστές, ἀλλά στήν ταξικότητα τῶν ἀλλαγῶν πού συμβαίνουν. Οἱ γενικοί τριγμοί πού προκαλεῖ αὐτή ἡ ἐξέλιξη, ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα, προκαλοῦν μία ἀναθεώρηση τῶν ὁρίων, τῶν ἀξιῶν ἃν προτιμᾶτε κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἀντικρύζουμε τήν ἱστορία τῆς περιόδου τοῦ 1940. Ἡ συνάντηση τῆς ἱστοριογραφίας μέ ἓνα γενικό πολιτικό – καί ὡς ἐκ τούτου ἰδεολογικό – πλαίσιο ὑπό διαμόρφωση, ρευστό ἀκόμα, ἀποτελεῖ τήν πρώτη τομῆ πού καλεῖται ὁ ἱστορικός νά συνυπολογίσῃ.

Ἡ δευτέρα συνάντηση ἀφορᾷ τή σχέση τῆς «με-

γάλης ἱστορίας» μέ τή «μικρή» μέ ἓνα ἐπιμέρους κομμάτι τῆς. Μέ ὅσα δηλαδή συνέδησαν στόν περιορισμένο γεωγραφικά χῶρο τῆς Ἑλλάδας ἐκεῖνου τοῦ καιροῦ καί μέ ὅσα συνέδησαν στόν περιορισμένων διαστάσεων ἑλληνικό κοινωνικό χῶρο. Εἶναι μία συνάντηση πού ὅλοι δέχονται ὡς καθοριστική γιά τήν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων ἀλλά πού ὅμως ἀντιμετωπιζόταν μέ ἀμηχανία, ἴσως μέ δέος, μέ ἀπαξίωτικό συχνά γιά τή «μικρή ἱστορία» τρόπο. Στήν ἀπλοϊκή ἐκδοχή αὐτῆς τῆς ἀποτυχημένης σύζευξης συναντοῦμε τίς γνωστές σέ ὅλους μας καί ἀκρωτικές γιά τό διάδημα τῶν ἱστορικῶν διαπιστώσεις γιά τή μικρή Ἑλλάδα πού οἱ «Μεγάλοι» τήν ἔσυραν στήν περιπέτεια, πού τήν ἀνάγκασαν νά ταλαιπωρηθεῖ, νά ματώσει, νά διχαστεῖ, νά ἀλληλοσπαραχθεῖ. Τό γνωστό δέος τῶν μικρῶν ὅταν ἀντιμετωπίζουν τήν ἱστορία στή μεγάλη κλίμακα, τήν ἀπόμακρη καί μὴ χειροπιαστή, αὐτή πού σχεδόν κρατᾷ τίς ἀποστάσεις τοῦ θεϊκοῦ ἀπό τό ἀνθρώπινο.

Οἱ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΙ Ἱστορικοί, στή χώρα μας ὅπως καί παντοῦ ἄλλοῦ, κινοῦνταν μέσα σ' ἓνα πλαίσιο διαφορετικό ἀπό αὐτό μέσα στό ὅποιο κινοῦνται οἱ νεότεροι. Οἱ διαφορές εἶναι μεγάλες. Ὁ Φλάϊσερ, ὁ Κλόουζ, ὁ Μαζάουερ, ὁ Παπαστράτης, ὁ Ρίχτερ, γνωρίζουν ὅτι ὅλα ὅσα ἐδῶ συμβαίνουν, εἶναι τμήμα ἐνός γενικότερου πλαισίου πού ὀρίζει ὁ Β' παγκόσμιος πόλεμος. Πουθενά δέν παραλείπουν νά τό τονίσουν, νά ἐντάξουν τά ἐπιμέρους ἑλληνικά στά γενικότερα τοῦ τότε κόσμου. Ἐχῶ τήν αἴσθησι ὅτι πολλοί ἀπό τούς νεότερους κινοῦνται πρὸς τήν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἐχουν τήν τάση νά παραλείπουν τό γενικό πλαίσιο καί νά ἀπομονώνουν τό ἐπιμέρους. Ἄς σταθῶ σέ ἓνα πολύ γνωστό στούς κύκλους μας παράδειγμα, παρμένο ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. Καλύβα στόν συλλογικό τόμο *After the war was over*, ἄρθρο πού τείνει νά γίνῃ σημεῖο ἀναφοράς τῶν νέων τάσεων.¹ Τό γεγονός ὅτι σέ δύο ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας τό ΕΑΜ καί ὁ

1. Kalyvas Stathis, «Red Terror; Leftist Violence during the Occupation», in Mazower Mark (editor), *After the war was over. Reconstructing the family, nation and State in Greece, 1943-1960*, Princeton University Press, Princeton, 2000, p. 142-183.

Στό ἴδιο ἄρθρο ἐνοχλοῦν ὀπωσδήποτε ὀρισμένες προσαρμογές καί «τυχαῖες» ἀσάφειες. Ἡ διαπίστωση ὅτι τό ΕΑΜ καί ὁ ΕΛΑΣ, πρῶτοι καί ἀπρόκλητα ἐξαπέλυσαν κύμα βίας κατά τῶν ἀντιπάλων τους, αἰφνιδιαστικά καί χωρὶς νά προηγηθεῖ πίεση ἀπό τούς τελευταίους

ΕΛΑΣ εὐθύνονται γιά τό 55% τῶν θανάτων ἔναντι τοῦ 45% γιά τοὺς ἀντιπάλους τους, τά Τάγματα Ἀσφαλείας καί τήν Δεξιά, ὅταν ἀπομονωθεῖ – γεωγραφικά καί ἱστορικά – ἀπό τό γενικό πλαίσιο, μπορεῖ φυσιολογικά νά ὀδηγήσει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ «ἀριστερή βία» προκάλεσε τά ὅσα προκλήθηκαν στήν αἱματηρή γιά τή χώρα μας περίοδο. Ἡ διαπίστωση, στό ἴδιο ἄρθρο, ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν θυμάτων προκλήθηκαν ἀπό τήν ἀπελπισμένη προσπάθεια τῆς Ἀντίστασης νά περιορίσει τήν πρόοδο τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας καί τήν ἐνίσχυση τῶν θέσεων τοῦ Ἄξονα στήν περιοχή, ὡς προερχόμενη ἀπό τήν «ἀδιάφορη» «μεγάλη ἱστορία», δέν φαίνεται νά ἐντυπωσιάζει. Στή θέση αὐτῆς τῆς μεγάλης ἱστορίας, τοῦ τί συνέβαινε ἐκεῖνο τόν καιρό, ποῖο ἦταν τό γενικό διακύβευμα, ἀναδεικνύεται μία ἀποκλειστικά «κοινωνιολογική» ἐξήγηση τῶν φαινομένων: τά τοπικά συμφέροντα, τά ἀνθρωπολογικοῦ χαρακτήρα μίση, καί στό βάθος, ὑπονοούμενη, ἡ ἐγκληματική φύση τῶν κομμουνιστῶν, στό γενικό καί τοπικό ἐπίπεδο. Αὐτή ἡ ἀνάλυση πιστοποιεῖ τήν ἀνάγκη ἐπέμβασης Εἰσαγγελέα καί ματαιώνει τήν ἀνάγκη ἀνάμιξης ἱστορικοῦ. Προφανῶς οἱ αἰτίες πού καθιστοῦν τοὺς μὲν «ἀντιστασιακοὺς» καί τοὺς δέ «γερμανοντυμένους ταγματασφαλίτες» δέν βρίσκονται στή σφαῖρα ἀρμοδιότητας τῶν ἱστορικῶν. Στούς τελευταίους ἐπιτρέπεται ἴσως νά ὑποθέσουν ὅτι ἡ παραπάνω ἀνάλυση, ἐκμεταλλεζόμενη καί τό δέος ἀνάμεσα στό γενικό καί τό εἰδικό πού προαναφέραμε, θεωρεῖ περιττή τήν ἐπίγνωση τῆς παρουσίας ἐνός μεγάλου πολέμου μέ σημαντικές ἐπιπτώσεις σέ ὅλα αὐτά.

Αὐτός ὁ τρόπος πραγμάτευσης τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου προκύπτει ἀπό τίς γενικότερες ἐξελιξεις πού περιγράψαμε. Ἐκπορεύεται ἀπό τήν ἀναπροσαρμογή τοῦ γενικοῦ πλαισίου καί ἀπό τήν συνεπακόλουθη μεθοδολογική ἀνάγκη ἀποκοπῆς τοῦ γενικοῦ ἀπό τό εἰδικό, τοῦ σφαιρικοῦ ἀπό τό ἐπιμέρους. Ἐπιγραμματικά, οἱ καταστάσεις πού ἐκκολάπτονται – ἢ, γιά νά εἶμαστε αἰσιόδοξοι ἀπειλοῦν νά ἐκκολαφθοῦν – στόν χώρο τῆς ἱστοριογραφίας τῆς περιόδου, μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ἀπό δύο διαθῆματα. Πρῶτον, τήν ἀναθεώρηση τῶν σταθερῶν μέσα στίς ὁποῖες ἡ ὡς τώρα ἱστοριογραφία λειτουργοῦσε. Τήν ἀναθεώρηση δηλαδή τῶν ἐκτιμήσεων γιά τόν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο ὅπου στή θέση τῆς μεγάλης ἀντιφασιστικῆς συμμαχίας, πρέπει νά ἀναδειχθεῖ ὁ μονάδικός ἄσπιλος – ἐξυπακούεται, οἱ ΗΠΑ. Δεύτερον, συνεπακόλουθο τοῦ πρώτου, ἡ καλλιέργεια τοῦ ἱστορικοῦ ἀναλφαθητισμοῦ. Ἡ ἀποκοπή τῶν ἐπιμέρους ἀπό τά γενικά διακυβεύματα σέ τρόπο ὥστε τό μερικό νά χρησιμεύσει ὡς μοχλός ἀνατροπῆς τῆς ἀνεπιθύμητης «μεγάλης

ἱστορίας». Σέ τελευταία ἀνάλυση γιά νά γίνουν ὅλα αὐτά, ἡ ἐπιστημονική ἐνασχόληση μέ τήν ἱστορία δέν εἶναι ἐπιθυμητή, ἐξέλιξη πού δικαιολογεῖ καί τόν πολλαπλασιασμό τῶν ἐνασχολήσεων μέ τό παρελθόν κάτω ἀπό ἄλλους ψευδώνυμους μανδύες: «ἀνθρωπολογικούς», «ψυχολογικούς», «κοινωνιολογικούς», κλπ. κλπ. - σέ εἰσαγωγικά φυσικά ὅλα ἐτούτα.

Ἔτσι λοιπόν ἡ ἱστορία τῆς δεκαετίας τοῦ '40, ἱστορία πού σφραγίζεται ἀπό τόν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο καί τόν ἀγῶνα κατά τοῦ ναζισμοῦ, ἀπό ἱστοριογραφική πρόκληση τείνει νά ἐξελιχθεῖ σέ πρόκληση κατά τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης – καί ὄχι μόνο.

– οἱ ὁποῖοι ὅμως τήν ἴδια ἐποχή, ὅπως ἀναφέρεται στό ἴδιο ἄρθρο, ἔκαναν προσπάθειες νά ὀργανώσουν βάσεις γιά τή δημιουργία Ταγμάτων Ἀσφαλείας στήν περιοχή – θεμελιώνει τά περὶ «ἐρυθρᾶς βίας» ἐπιχειρήματα καθῶς μάλιστα συνδέεται μέ ἐντολές τοῦ ΚΚΕ καί μέ ἐνεργοποίηση τῆς ΟΠΛΑ. Ἡ «ἐκστρατεία» αὐτή, ἀπό τόν Νοέμβριο τοῦ 1943 ὡς τόν Μάρτιο τοῦ 1944 προκάλεσε 29 θύματα καί ὁποσοδήποτε ἦταν ἀπλό «πταίσμα» σέ σχέση μέ τίς ἐκατόμβες πού συνόδεψαν τίς τότε γερμανικές ἐκκαθαριστικές ἐπιχειρήσεις λόγου χάρι. Ἡ πολιτική τῶν μαζικῶν «ἀντιποίνων» εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1943 μέ ἐξέχουσα τήν περίπτωση τοῦ Κομμένου Ἄρτας ἐνῶ, στήν περιοχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ θανάτωση ἐκατοντάδων κατοίκων τῶν Καλαβρύτων καί τῶν γύρω χωριῶν, σά μέσα Δεκεμβρίου τοῦ 1943, σίγουρα δέν ἦταν «μακρυνή» ὑπόθεση... Ἀπό τόν Ἰανουάριο τοῦ 1944 ἐξάλλου τά Τάγματα Ἀσφαλείας δροῦσαν – μέ τόν «εἰδικό» τρόπο δράσης τους – στήν Κορινθία, γεγονός πού συμπλήρωνε τό ὅλο σκηνικό. Τό συμπέρασμα λοιπόν περὶ εἰσαγωγῆς τῆς βίας ἀπό τό ΕΑΜ καί τόν ΕΛΑΣ στήν περιοχή μοιάζει τουλάχιστον ἀφύσικο.

Ο ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ

του Ν.Ε. Καραπιδάκη

ΘΑ ΘΕΛΑΜΕ
Ν' ΑΡΧΙΣΟΥ-
ΜΕ μέ μιιά
κατάσταση από
αυτές πού ἄρεσαν
στό τιμώμενο πρό-
σωπο· από εκείνες
πού τοῦ χρησί-
μευαν ὡς ἀφετηρία
γιά νά ξεκινήσει
τίς ἀναπτύξεις του,
προφορικές, μα-
κρές καί ἀπολύτως
ἐμπνευσμένες, πού
συχνά κατέληγαν
σέ θέματα πανεπι-
στημιακῶν παρα-
δόσεων καί στή
συνέχεια σέ ἀντι-
κείμενα ἐπιστημο-
νικῆς μελέτης.

Μεταφερόμαστε
στήν Κέρκυρα, λί-
γα χρόνια μετά τή
λήξη τοῦ πολέμου
τῆς Κριμαίας, στό ἀναγνωστήριο τῆς Ἀναγνωστικῆς
Ἑταιρίας (sic) Κερκύρας, ὅπου τά μέλη, διακεκριμένα
στοιχεῖα τῆς τοπικῆς κοινωνίας, προσέρχονται καθημε-
ρινά νά διαβάσουν τίς ἐφημερίδες ἀπό τήν Εὐρώπη,
ἐκείνες πού ἄφηναν στό νησί, τά πλοῖα τοῦ αὐστρια-
κοῦ Lloyd, πού ἔκαναν σκάλα. Ὁ βιβλιοθηκᾶριος αὐτή
τή μέρα κάνει μιιά «πλάκα». Βάζει στό μεγάλο τραπέ-

ζι, ὅπου καθημερινά συνήθιζε νά ἀπλώνει τά νέα φύ-
λα, τίς ἐφημερίδες πού χρονολογοῦνταν ἀπό τόν πό-
λεμο τῆς Κριμαίας, πού εἶχε ὅπως εἶπαμε τελειώσει
μερικά χρόνια πρίν. Πολλά μέλη φθάνουν, τό παρατη-
ροῦν ἀλλά δέν τό σχολιάζουν. Ἐνας ἀργοπορημένος
ἀναγνώστης θά ἀναφωνήσει ὡστόσο: Ma! da capo la
Guerra in Crimea?!

Τό τί ἀκολούθησε μποροῦμε νά τό φανταστοῦμε, τό
ἐπεισόδιο ἔμεινε ἄλλωστε θρυλικό νά τό διηγοῦνται
ἀκόμα στήν Κέρκυρα, ἰδίως μάλιστα στούς ἴδιους δια-
δρόμους καί τό ἴδιο ἀναγνωστήριο ὅπου πρωτοσυνέβη.

Τά ἐρωτήματα γιά τόν ἱστορικό καί φιλόλογο πού
ἦταν ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου θά ἦταν, ἀκούγοντας αὐτήν

* Τό παραπάνω κείμενο διαβάστηκε στή Θεσσαλονίκη,
κατά τήν πρωινή συνεδρία (6 Ὀκτωβρίου τοῦ 2002), τοῦ
Διεθνούς Συμποσίου «Ζητήσεις τῆς Πολιτισμικῆς Ἱστορίας
καί τῆς Θεωρίας τῆς Λογοτεχνίας», τοῦ ἀφιερωμένου στήν
μνήμη τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου.

τήν ιστορία, πολλά. Αν δανειστούμε από την προβληματική που αναπτύσσει στο άρθρο του για το λαϊκό έντυπο (*Τά Ιστορικά*, 1984), μεταξύ άλλων τα πρώτα ερωτήματα που θα του έρχονταν στο μυαλό είναι τα παρακάτω:

Τί ήταν η 'Αναγνωστική Έταιρία και γιατί γραφόταν με γιώτα;

Ποιά ήταν η διανοητική αρχαιολογία της συλλήψεως αυτού του αναγνωστικού θεσμού;

Πώς και πότε ήρθαν τα πράγματα ώστε να ιδρυθεί ένας ειδικός χώρος ανάγνωσης;

Ποιοί είχαν το δικαίωμα να έρθουν να διαβάσουν;

Διάβαζαν μόνον έφημερίδες ή οι ανάγνώσεις τους επεκτείνονταν και σε άλλα ένδιαφέροντα;

Πώς διάβαζαν, όρθιοι; Καθιστοί; Διαβαζόταν στην ίδια στάση μιά έφημερίδα, μιά γκαζέττα, ένα βιβλίο; Ένα βιβλίο μικρού 16ου σχήματος με ένα in folio;

Ποιοί ήταν μέλη και ποιές κατηγορίες μελών υπήρχαν;

Οι πηγές που θα αναζητούσε, για να απαντήσει στα ερωτήματά του, θα ήταν πολλές και τίς φανταζόμαστε: αρχαικές όπως τα καταστατικά της εταιρείας και οι λίστες των μελών της. Τά βιβλία του αναγνωστήριου της, αν τηρούνταν. Και τέλος βέβαια, αν όχι πρώτα απ' όλα, τά ίδια τά βιβλία, οι γκαζέττες, οι έφημερίδες, χωρίς να παραλείπει τους καταλόγους της βιβλιοθήκης για να δει αν τά περιεχόμενα αντιστοιχοῦσαν σ' ότι υπήρχε στά ράφια - τά βιβλία και στίς πιο αξιοπρεπείς λέσχες, βλέπετε, κλέβονται. Θ' άρχιζε στή συνέχεια τήν άτελείωτη έρευνα τής προσωπografίας των αναγνωστών, κατατάσσοντάς τους κατά κοινωνική ομάδα, κατηγορία ενδιαφερόντων κ.ο.κ.

Άρκετά τά παραπάνω για να πούμε ότι με αυτά τά ερωτήματα έχουμε ήδη απομακρυνθεί από τήν ιστορία τής λογοτεχνίας. Άλλά ακόμα και από εκείνη του βιβλίου και όλων των παρεμφερών κλάδων της, όπως τήν ιστορία τής τυπογραφίας, των εκδοτών, των εκδόσεων, των συνδρομητών, για να τά αντιμετωπίσουμε σφαιρικά υπό τό πρίσμα ενός πλήρους φαινομένου, όπως αυτό τής ανάγνωσης. Πλήρες φαινόμενο, αφού προϋποθέτει μιά ή πολλές φυσικές στάσεις και διανοητικές έπιλογές που προκαθορίζουν και προκαθορίζονται από τήν κοινωνική καταγωγή προϋποθέτει αισθητικές προτιμήσεις και αναγνωστικές έπάρκειες που δεν είναι κοινές για όλους - όπως π.χ. για τόν αφηρημένο ανάγνώστη που προαναφέραμε - ενώ υποβάλλει συμπεριφορές μίμησης και μόδας, αλλά καταργεί, από τήν άλλη μεριά, σε πολλές περιπτώσεις τίς ταξικές διαφορές. Προϋποθέτει τήν ιστορία ή τίς ιστορίες του άλφαθητισμού ή τήν άρνητική μορφή αυτού του τελευταίου, του άναλφαθητισμού. Τό σύνολο των παραπάνω ερωτημάτων δεν έχει νόημα χωρίς τήν ιστορική του διάσταση, δηλαδή από πότε και γιατί, διαπιστώνεται αυτή ή εκείνη ή συμπεριφορά.

Ο Άλκης Άγγελου, συνήθιζε να συγκεντρώνει τά διάσπαρτα δημοσιεύματά του σε τόμους και όπως εί-

ναι γνωστό μās έδωσε δύο τόμους των *Φώτων*. Ο πρώτος δεν έφερε τήν ένδειξη Α', σημείο ότι όταν συγκεντρωνόταν τό υλικό του, τίποτα στον συγγραφέα δεν προμήνυε ότι χρόνια άργότερα θα ακολουθούσε ο τόμος που τελικά έφερε τόν τίτλο των *Φώτων Β'*. Τά περιεχόμενα των πρώτων *Φώτων*, ανήκουν στην παραδοσιακή, θα ισχυριζόμαστε, ύλη τής ιστορίας του Διαφωτισμού που ακολουθεί τούς δρόμους του Δημαρά τής περιόδου, που κι αυτός μελετούσε τήν ιστορία του: πρόσληψη ξένων κειμένων· μελέτη θεσμών που συνδέονται με τό φαινόμενο· άξιοποίηση των μεταξύ διαφορετικών ομάδων συγκρούσεων για τήν ανάδειξη των διαχωριστικών γραμμών και του περιγράμματος των νεωτερικών ιδεών οι περιηγητές, ή βιβλιογραφία (αναφερόμαστε σε μιά έποχή που ή βιβλιογραφία είχε έντελώς περιθωριακό ρόλο στίς επιστημονικές έρευνες)· ή έμβληματική φυσιογνωμία του Κοραή. Τά θέματα που διέβη ο Άγγελου, μέσω των προβληματισμών αυτών, είναι γνωστά: τό *Δοκίμιο* του Τζών Λόκ και ή νεοελληνική σκέψη (1954), ή δίκη του Άνθρακίτη (1955), οι διενέξεις του Λεσβίου στή σχολή των Κυδωνιών (1956), τό χρονικό τής Άθωνιάδας (1963), διάφορα κείμενα για τούς περιηγητές που αρχίζουν να δημοσιεύονται από τό 1967, ή καθίδρυση του τεκτονισμού (1978) και τό ύφος και ήθος στον Κοραή (1983), για να αναφέρουμε μόνο όρισμένα και να συνοψίσουμε έτσι μιά παραγωγή μεταξύ του 1954 και του 1983. Στο σύνολό της αυτή έναπόκειται στην προβληματική που σκιαγραφείται στο άρθρο του «Δοκίμες για άπογραφή και άποτίμηση τής Νεοελληνικής Γραμματείας στην Εύρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», δημοσιευμένο τό 1974, που άλλου, στο άφιέρωμα του *Έρασιση* για τόν Κ.Θ. Δημαρά. Βρισκόμαστε ακόμα υπό τή σκέπη και τήν έπιρροή του φαινομένου *Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, στίς προβληματικές τής όποιας ο Άγγελου φαίνεται στρατευμένος. Η λογοτεχνία, κατά τήν έννοια που τήν είχε όρίσει ο Δημαράς, έχει ακόμα τόν πρώτο λόγο στα ενδιαφέροντά του, ή φιλολογία είναι ακόμα ή επιστήμη που υπηρετεί. Ένδιαφέρεται περισσότερο για τόν δημιουργό ή τόν μεταφραστή του έργου, και λιγότερο για τήν κοινωνική ομάδα που τό προσλαμβάνει ή τό παραγγέλλει. Τά δίκτυα, οι ομάδες, τά μέσα διοχέτευσης των κειμένων δεν τόν άπασχολούν ακόμα. Άκόμα λιγότερο οι λαϊκές εύαισθησίες ή ή ιστορία του συναισθήματος, αυτές οι σχεδόν άπιαστες πραγματικότητες που ώστόσο κυριαρχούν στή ζωή των ανθρώπων, τήν πραγματική δηλαδή ιστορία. Αν ή έννοια του μέσου όρου είχε ήδη διοχετευθεί από τόν Δημαρά, τόν Άγγελου όλη αυτήν τήν περίοδο τόν άπασχολεί ακόμα λίγο.

Το *ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ Β'* ΔΗΜΟΣΙΕΥΕΤΑΙ τό 1999 και περιλαμβάνει έπιμέρους δημοσιεύσεις του από τό 1984 έως τό 1998, με μιά εξαίρεση, τήν άναδημοσίευση ενός παλιού κειμένου του 1974, εκείνου του κεφαλαίου τής εκπαίδευσης από τήν *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*. Η άλλαγή τής προσέγγισης σε σχέση με τήν προη-

γούμενη περίοδο είναι θεαματική. Εκείνο πού τή διαφοροποιεί είναι ότι τώρα ο συγγραφέας δεν ξεκινά από ένα συγκεκριμένο παράδειγμα για να φτάσει σε μία γενίκευση ή τήν ιχνηλάτηση μιάς τάσης, ενός ρεύματος, αλλά προχωρά θέτοντας γενικά ερωτήματα για τά όποια θά αναζητήσει στή συνέχεια παραδείγματα. Άνεξαρτήτως τού τρόπου γραφής πού κάνει να φαίνεται ότι τά ερωτήματα πού διατυπώνει τού έρχονται καθώς διαβάσει, είναι εμφανές ότι πρώτα έχει συλλάβει τά ερωτήματα και στή συνέχεια έχει επιλέξει τά παραδείγματα στά όποια τά άπευθύνει. Άλλες φορές μάλιστα, χωρίς ένδοιασμό, όπως στίς «Ιχνηλάτησεις τής πολιτικής οικονομίας» ή στήν «Άβιαστη και άκαλλώπιση έρμηνεία τού Νεοελληνικού Διαφωτισμού», ξεκινά κατευθείαν θέτοντας ερωτήματα.

Σ' όλη τήν παραγωγή πού περιλαμβάνεται στά άρθρα τών *Φώτων Β'* τó ερώτημα πού φαίνεται να κυριαρχεί είναι ή ανάγνωση. Η ανάγνωση σε μία συγκεκριμένη άτμόσφαιρα, ένα ταξίδι π.χ., ή ανάγνωση ως φαγητό (τό σχήμα είναι παλιό, αν θυμηθούμε και μόνο τήν έκφραση «θά στά θράσω να πιεις τό ζουμί για να τά καταλάβεις», ή ανάγνωση στίς «λαϊκές» τάξεις, ή ανάγνωση πού προϋποθέτει ένα φιλολογικό σαλόνι – είμαστε ήδη κοντά στό παράδειγμα τής Άναγνωστικής Έταιρίας πού προαναφέραμε – ή ανάγνωση βιβλίων πού δέν έγιναν, όπως στό «Διαφυγόν μυθιστόρημα», ή ανάγνωση έπιστολών πού από αυτές ξεκινάνε όλα, όπως στούς «Δονκιχωτιμούς» και «Καραγκιοζιλίκια», ή έστω ή κυκλοφορία τών έπιστολών, δηλαδή πάλι ή ανάγνωσή τους, όπως στό «Λαμπηδών πνευματικής ζωής στίς παραμονές τού άγώνα».

Τά παραπάνω σημαίνουν ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μία μετατόπιση τού έργου του, τόσο ως προς τή μεθοδολογία, όσο και ως προς τό αντικείμενο τών έρευνών του. Κατά τήν περίοδο 1984-1999, δέν ξεκινά από κείμενα ή βιογραφίες. Ίσως δέν έχει πιά ως αντικείμενο αυτό πού φέρει ως τίτλο ή ίδια ή συλλογή τών άρθρων του, δηλαδή τά Φώτα, έννοια πού τώρα με τήν εν λόγω συλλογή διευρύνεται κατά πολύ, περιλαμβάνοντας αντικείμενα πού τήν ξεπερνούν κατά πολύ ή τή σχετικοποιούν. Στίς ύποσημειώσεις του φαίνεται να έχει συναντηθεί δημιουργικά με τόν Λυσιέν Φέβρ, όταν έπιμένει ότι τόν άπασχολούν «πραγματικά οί άνθρωποι» όπως ήταν, «μέσα στήν πραγματική τους ζωή».

Η μετατόπιση έχει ολοκληρωθεί, τό αντικείμενο δέν είναι πιά ή νεοελληνική φιλολογία – αντικείμενο πού είχε διδάξει στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και στό όνομα τού όποιου θά όρκιζόταν ή θά μαχόταν άκόμα στά τέλη τής δεκαετίας τού '70. Τίς δεκαετίες τού '80 και τού '90, έπιμένει στήν προσπάθεια κατανόησης τού διανοητικού κόσμου εκείνων πού πρωταγωνιστούσαν με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο γύρω από τήν παραγωγή και τήν άναμετάδοση τών ιδεών γενικώς, από τίς άρχές τού 18ου αιώνα έως τά τέλη τού 19ου, τού δικού του δηλαδή μακρού αιώνα.

Η προβληματική τής ιστορίας τής λογοτεχνίας, όπως

νοούταν έως τότε, άπουσιάζει έντελώς από τά γραπτά τής περιόδου '84-'98. Άπουσιάζει έντελώς ή μελέτη τού συγκεκριμένου έργου και άντικαθίσταται από τήν παρουσία τών κοινωνικών ομάδων, τών τάσεων. Είναι οί μέσοι όροι τού Δημαρά. Τά σχετικά άποδεικνύει και ή εμφάνιση στίς ύποσημειώσεις, έργων τής διεθνούς, γαλλικής κυρίως, παραγωγής, πού τοποθετούν τή φιλολογική δημιουργία είτε στό γενικότερο πλαίσιο τής νοστοροπίας, είτε στό πίο συγκεκριμένο τής κοινωνικής πρακτικής. Τά θεωρητικά άναγνώσματα πληθαίνουν εκ μέρους του αυτήν τήν περίοδο, πού άντιστοιχεί επιπλέον και σε μία ουσιαστική γνωριμία με τίς εργασίες τού Λέ Γκόφ για τούς διανοούμενους τού Μεσαίωνα, τίς εργασίες τού Ανρί-Ζάν Μαρτέν και τού Φέβρ για τήν ιστορία τού βιβλίου και τών δικτύων κυκλοφορίας του ή με τίς εργασίες τού Μαντρού για τή λαϊκή κουλτούρα. Θά ήταν περιττό να έπιμένουμε λέγοντας πόσο ή γνωριμία με τό έργο τών παραπάνω συναντήθηκε με τίς έρευνες για τήν βιβλιογραφία και τήν ιστορία τού βιβλίου μέσω τών τραβηγμάτων και τών συνδρομητών πού εκείνη τήν περίοδο παρουσίαζε ο Φίλιππος Ήλιού, αλλά και με τίς προόδους τής ιστορίας τού Διαφωτισμού πού είχε επιτύχει τό περιοδικό *Έραμιστής*.

Το ΣΥΝΟΛΟ ΑΥΤΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΩΝ, άποτελοΰσε για τόν Άγγέλου και έναν προσωπικό έπαναπροσδιορισμό άπέναντι στό έργο τού ίδιου τού Κ. Θ. Δημαρά. Ο τελευταίος είχε καταγραφεί μέσα από τήν *Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του ως ο μείζων ιστορικός της. Ποιός χΰρος έμενε για έναν από τούς βασικούς, νεότερους συνεργάτες του; Η ιστορία τού βιβλίου, πού μόλις προαναφέραμε, έγγραφόταν στίς δραστηριότητες τού Φίλιππου Ήλιού και τής ομάδας του πού εκτός από τίς εργασίες έπανασύνταξης τής Έλληνικής Βιβλιογραφίας, κάλυπταν και συμπληρωματικούς τομείς της όπως τή «φυσική» βιβλιογραφία και τά δίκτυα κυκλοφορίας τών βιβλίων.

Ο Άγγέλου διεΐδε ακριβώς εκείνη τήν περίοδο τήν μεγάλη έλλειψη στά πράγματα τών νεοελληνικών ερευνών. Είχε, όπως είδαμε, περάσει από τή μελέτη τής πρόσληψης τών κειμένων' άλλωστε κατά κάποιο τρόπο από εκεί είχε ξεκινήσει, χάρη στή διατριβή του. Είχε διαπιστώσει και εξαιτίας τής θεωρητικής του προετοιμασίας, τό έπιχειρησιακό άδιέξοδο έννοιών όπως Διαφωτισμός, Λογοτεχνία, κτλ. όσο αυτές περιορίζονται μόνο στό πλαίσιο τού δημιουργού τους ή τής φιλολογικής τους παράδοσης, και δέν άνάγονται στήν ιστορικότητα τής χρήσης τους – άπ' αυτήν τήν άποψη ένα πρωτοποριακό κείμενο ήταν τό «Η σπασμωδική έπιστήμη και τό πρότυπο τού Έρωτόκριτου» – καθώς και σ' εκείνο τό σύνολο άντικειμένων, μορφών και τελετουργικών πού οί συμβάσεις τους και οί συνδυασμοί τους οδηγούν στήν κατασκευή ενός νοήματος.

Άποχώρησε λοιπόν από τή μελέτη τών κειμένων καθ'αυτά, αφαιρώντας τήν άποκλειστικότητα τής συγγραφής ενός κειμένου από τόν συγγραφέα της και διανέμοντάς την μεταξύ αυτού και τού άναγνώστη. Άναζη-

τησε τις κοινότητες αναγνωστών, με την έννοια των κοινωνιών ενός νοήματος, δηλαδή των αποδεκτών κοινωνικών κωδίκων, ξεκινώντας από την ταύτιση πρακτικών που από μόνες τους επαναπροσδιορίζουν τη σημασία της κοινωνικής ομάδας ή της κοινωνικής τάξης όσον αφορά την ανάγνωση. Σ' αυτή την αναζήτηση, που απομάκρυνε τον Άγγελο τόσο από την ιστορία της λογοτεχνίας όσο και από την ιστορία του βιβλίου – με την παραδοσιακή έννοια – μπορούμε να θεωρήσουμε ως κείμενο όροσημο, την εισαγωγή του, διακοσίων σελίδων, στον Μπερτόλδο και Μπερτολδίνο, που βγαίνει φυσικά στις εκδόσεις Έρμη το 1988, δηλαδή μόλις τέσσερα χρόνια μετά το άρθρο για το λαϊκό έντυπο στα *Ιστορικά* (1984). Αυτή η εισαγωγή είχε ξενίσει και ίσως γι' αυτόν το λόγο να αποσιωπήθηκε τότε. Αν με αυτό το είδος κειμένων είμαστε έκτοτε εξοικειωμένοι, άλλωστε ο ίδιος επανήλθε σε άλλα του άρθρα σ' αυτή τη γραφή, τίποτα δεν θύμιζε ή μέθοδος διαπραγμάτευσης του θέματος άλλες εισαγωγές σε έργα της ίδιας σειράς του Έρμη, όπως άλλωστε δεν θύμιζε μία φιλολογική ιστορία της λογοτεχνίας όπως την έννοιασσε ακόμα τότε. Η εισαγωγή αυτή άρχισε ακριβώς με μία αναγνωστική σκηνή, παρμένη από ένα ταξίδι του Δημητρίου Αινιάν, το 1851, από τη Λαμία στην Αθήνα.

Η εισαγωγή της ιστορίας της ανάγνωσης στην ελληνική διάνοηση είχε συντελεσθεί. Δινόταν μέσα από την ανάλυση αυτής της ίσως ασήμαντης πηγής, ενός αναγνώστη σε ταξίδι, το πλαίσιο που θα μπορούσε να κινηθεί ένας νέος κλάδος, ακολουθώντας τα ερωτήματα που έθετε ασταμάτητα ο Άγγελο. Ερωτήματα σαν αυτά που αναφέραμε παραδείγματος χάρη στην αρχή της εισήγησής μας: τα πρόσωπα, οι ηλικίες, ή ατμόσφαιρα, τα κείμενα, οι εικόνες.

Αν δεν προσέφερε μία νέα Ιστορία της Λογοτεχνίας, ο Άλκης Άγγελο είχε συντελέσει σε μία απίστευτη διεύρυνση αυτής της έννοιας, οδηγώντας στην πεποίθηση ότι ιστορία της Λογοτεχνίας χωρίς τους αναγνώστες των κειμένων της και τους τρόπους ανάγνωσης τους δεν υπάρχει. Η μετακίνηση ήταν μεγάλη, αφού οι έρευνητικές προοπτικές που ανοίχθηκαν, οδηγούν σε νέες δυνατότητες κατανόησης των υποκειμένων της ιστορίας, πολλαπλασιάζοντας ξαφνικά τους μάρτυρες που μπορούν να καταθέσουν, αφαιρώντας αυτή τη δυνατότητα από την αποκλειστικότητα των – ενσυνείδητων ιδεολογικά – παραγωγών των τεκμηρίων που ήταν οι συντάκτες των κειμένων που διαβάζονταν.

Κλείνοντας θα θέλαμε να στρέψουμε τη μέθοδο του Άγγελο λίγο «έναντίον του» ξέροντας πως αν μās άκουγε θα του άρεσε πολύ το σόφισμα: μήπως η απομυθοποίηση του Κρυφού Σχολείου που έπιχειρησε, στηρίχθηκε σε μία λάθος ανάγνωση του πίνακα του Γύζη, που ακριβώς αναπαριστά μία κοινότητα αναγνωστών, το «Κρυφό σχολείο» που δεν ήταν πια κατανοητή ως προς τον αναγνωστικό της τρόπο, από τους ανθρώπους της εποχής του Γύζη;

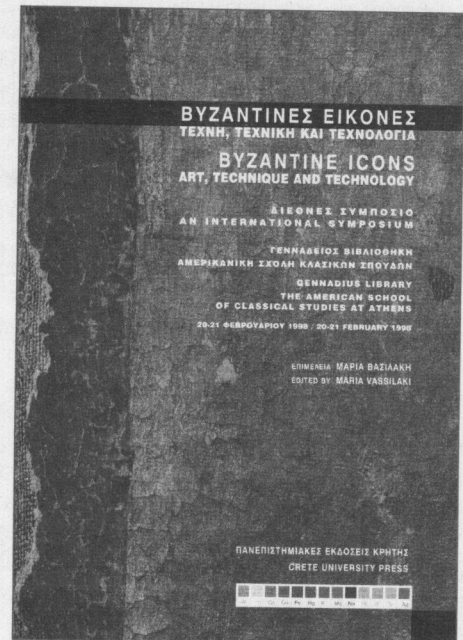
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

Μάνης 5, 106 81, Αθήνα.

Τηλ. 010 3818372, Fax. 010 3301583

e-mail: pek@physics.uoc.gr http://www.cup.gr

ΒΑΣΙΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ (επιμ.)

Βυζαντινές Εικόνες:
Τέχνη, τεχνική και τεχνολογία
Byzantine Icons:
Art, technique and technology

Οι δημοσιεύσεις των πορισμάτων των ερευνών πάνω στην τεχνική ανάλυση των βυζαντινών εικόνων αυξάνονται τα τελευταία χρόνια και έχουν προσφέρει ένα πολύ σημαντικό εργαλείο δουλειάς στους μελετητές της βυζαντινής τέχνης. Συντηρητές, χημικοί, φυσικοί, αρχαιολόγοι, μεταλλειολόγοι, δασολόγοι, γεωπόνοι, πυρηνικοί φυσικοί, τεκμηριώτες, προγραμματιστές κ.ά. σε συνεργασία με τους ιστορικούς της βυζαντινής τέχνης εισχωρούν μέσα και κάτω από τη ζωγραφική επιφάνεια της εικόνας για να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν τον τρόπο και τα στάδια κατασκευής της.

Η έκδοση αυτή φέρνει κοντά όλους όσοι ασχολούνται με τις βυζαντινές εικόνες και την τέχνη τους, καθώς και με ζητήματα τεχνικής και τεχνολογίας των εικόνων.

[19 x 28 cm, σελ 392]

ISBN 960-524-154-4

Τιμή: 35,00 €

ΟΙ ΛΟΓΙΟΙ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΝΩΣΗ

του Διονύση Καψάλη

ΠΟΛΩΝΙΟΣ: Τί διαβάσετε εκεί, Κύριέ μου;

ΑΜΛΕΤ: Λέξεις, λέξεις, λέξεις.

ΠΟΛΩΝΙΟΣ: Ποιό είναι τό ζήτημα, Κύριέ μου;

ΑΜΛΕΤ: Μεταξύ ποιών;

ΠΟΛΩΝΙΟΣ: Θέλω νά πῶ, τό ζήτημα περί του
ὁποίου διαβάσετε, Κύριέ μου.

Η ΔΙΑΒΟΗΤΗ ΑΥΤΗ ΣΤΙΧΟΜΥΘΙΑ από τό πιό «λόγιο» ἔργο του Σαίξπηρ ἀνοίγει πανηγυρικά τήν αὐλαία του θέματός μας in medias res: Βρισκόμαστε στό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἐλισαβετιανῆς ἀναγέννησης, κάπου στό 1600· ἀλλά ὁ μύθος του Ἄμλετ, ὅπως καί τό ἰδεολογικό του βάθος, ὁ μεταφυσικός προβληματισμός του ἢ – ἂν προτιμᾶτε – ἡ φιλοσοφική του ἐμβέλεια, κοιτάζουν πίσω καί ἀγκαλιάζουν ἕνα πολύ εὐρύτερο πολιτισμικό φάσμα, ἀπό τόν ὕστερο Μεσαίωνα ὡς τήν Ἀναγέννηση. Τό δραστικό βεληνεκές αὐτοῦ του κατεξοχῆν ἐλισαβετιανοῦ ἔργου σαράναι τούς τέσσερις αἰῶνες μέσα στους ὁποίους ὁ πολιτισμός τῆς ἀνάγνωσης ἀλλάζει ριζικά. Πρώτη βεβαιωμένη ἀλλαγῆ ἡ σταδιακή ὑποχώρησι τῆς συνεχοῦς γραφῆς καί, μετά τόν 13ο αἰῶνα, ὁ ὀριστικός χωρισμός τῶν λέξεων, ὅπως μαρτυρεῖται στά λατινικά χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς. Καί δίπλα σ' αὐτήν τήν ἐξέλιξη, αἰτιό τῆς καί ἀποτελέσμα τῆς συνάμα, ἡ ἐξάπλωσι τῆς σιωπηρῆς, κατά μόναν ἀνάγνωσης.¹ Ἡ δεύτερη ἐξέλιξη εἶναι βεβαίως ἡ ἐφεύρεσι τῆς τυπογραφίας – καί δέν νομίζω ὅτι χρειάζεται νά ἐπιμεινουμε στή σημασία τῆς. Ὁ λόγιος τῆς Ἀναγέννησης προϋποθέτει καί τίς δύο αὐτές ἐξελίξεις εἶναι ἡ ἐνσάρκωσή τους.

Ὁ μελαγχολικός πρίγκιπ τῆς Δανιμαρκίας – ἀπό πολλές ἀπόψεις ὁ πιό ἐνδιαφέρων καί ὁ πιό προβληματικός χαρακτήρας πού ἔπλασε ὁ δημιουργός του – εἶναι ἕνας ὀλοκληρωμένος ἄνθρωπος τῆς Ἀναγέννησης, μέ πολυτεῖς σπουδές στό Πανεπιστήμιο τῆς Βιτεμβέργης, μέ ὄλη τή διανοητική περιέργεια καί τή θεολογική ἀνησυχία πού διακρίνουν τούς στοχαστές τῆς ἐποχῆς του· εἶναι λοιπόν, καί δηλώνεται μέ κάθε τρόπο μέσα στό ἔργο, ἕνας λόγιος – ἕνας scholar. Ἕνας τρόπος μέ τόν ὁποῖον δηλώνεται ἡ ιδιότητα αὐτή εἶναι βεβαίως ἡ ἀνάγνωση. Ὁ Πολώνιος πληροφορεῖ τούς ἐργοδότες του ὅτι ὁ Ἄμλετ σινηθίζει νά διαβάσει μιά ὀρισμένη ὥρα τῆς ἡμέρας· καί ἡ σκηνακή ὁδηγία πού

τόν καλεῖ σ' αὐτήν τήν ἐπιδιωκόμενη ἀπό τόν Πολώνιο συνάντησι ἐπαναλαμβάνει τήν πληροφορία: «Μπαίνει ὁ Ἄμλετ διαβάζοντας». Ἀλλά καί χωρίς τή σκηνακή ὁδηγία, θά ἔφτανε ἡ παρατήρησι τῆς Γεοτροῦδης γιά νά ἐγκαταστήσει μόνιμα στή συνείδησή μας τόν μελαγχολικό πρίγκιπα μ' ἕνα βιβλίο στό χέρι (B', 2):

But look where sadly the poor wretch comes reading.

Μά δέστε πόσο θλιμμένος ἔρχεται ὁ δυστυχῆς διαβάζοντας ἕνα βιβλίο.

Δέν διευκρινίζει ἐάν ὁ Ἄμλετ διαβάσει σιωπηρά ἢ ψιθυρίζοντας τίς λέξεις· ἀνήκει καί αὐτό στήν εὐχέρεια του σκηνοθέτη, πῶς ἐκεῖνος ἀντιλαμβάνεται καί πῶς θέλει νά παραστήσει τόν ἥρωα. Βεβαίως, θά ἦταν ἀδιανόητο ἕνας λόγιος τῆς Ἀναγέννησης νά συλλαβίζει. Ἀκολουθεῖ ἡ στιχομυθία πού σᾶς διάβασα, ὅπου ὁ ἐξακολουθητικά μηχανορραφῶν ἀλλά ἀφελέστατος καί οὐδόλως λόγιος Πολώνιος ἐπιχειρεῖ νά πιάσει τό μεγάλο ψάρι – τή συνείδησι του Ἄμλετ, τό «μυστικό» του, καί γιά πολλοστή φορά ρεζιλεύεται. Ὁ λόγιος Ἄμλετ, ὁ φιλόσοφος Ἄμλετ, ὁ ἀναγνώστης Ἄμλετ περιέχει τόν αὐλικό Πολώνιο κατά ἕναν τρόπο πού μήτε ὁ Πολώνιος μήτε κανεῖς ἄλλος μέσα στό ἔργο εἶναι σέ θέση νά κατανοήσουν. Καί ὁ λόγος αὐτῆς τῆς καθολικῆς ὑπεροχῆς ἔχει βεβαίως νά κάνει ὄχι μόνο μέ τόν ψυχισμό του Ἄμλετ ἀλλά καί μέ τό διανοητικό του εὖρος.

Ὁ Ἄμλετ εἶναι ἀπό τίς ἰδρυτικές καί τίς ἰσχυρότερες εἰκόνες πού διαθέτουμε του λογίου ἀνθρώπου· μιά προσωπογραφία λογίου τόσο ἰσχυρή, πού θά ἦταν πιστεύω ἀδύνατο νά παραστήσουμε ἀκόμη καί σήμερα τόν λόγιο – σέ ὁποιαδήποτε περίοδο, ἀκόμη καί σέ συνθήκες ριζικά διαφορετικές ἀπό τίς ἐλισαβετιανές – χωρίς νά στηριχτοῦμε ἀνεπίγνωστα στό πρότυπο πού ἔπλασε ὁ Σαίξπηρ. Ἀκόμη καί τό ἰλιγγιῶδες θυμικό

1. Γιά τό ζήτημα αὐτό βλ. τή μελέτη του Paul Saenger, *Space Between Words: The Origins of Silent Reading*, Stanford University Press, California 1997.

φάσμα του ήρωα, τό χιοῦμορ καί ἡ εὐφυΐα του μαζί μέ τήν ἀνεξιχνίαστη μελαγχολία του, ἀκόμη καί αὐτά ἀνήκουν στίς πάγιες ἀποσκευές τοῦ λογίου. Ὁ Ἄμλετ λοιπόν ἀποτελεῖ μιά ἰδιαίτερα προνομιακή στιγμή στήν ἱστορία (ἂν ὑπάρχει τέτοια ἱστορία) τῆς ἀνθρώπινης αὐτογνωσίας. Εἶναι ἀφενός τό δραματικό πρόσωπο πού, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον σαιξπηρικό ἥρωα, πραγματοποιεῖ τόν «έσωτερικό ἄνθρωπο» κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ λόγου καί αὐτός, ὁ τόσο ἐμφατικά ἐσωτερικός ἄνθρωπος, εἶναι λόγιος: διαβάζει, σκέπτεται, ἀμφιβάλλει καί ἀμφισβητεῖ. Αὐτή ἡ συγκυριακή ἔστω ἀλλά ἀφάνταστα ὑποβλητική ταυτοπροσωπία τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ λογίου ἐπόμενο ἦταν νά μὴν ἀφήσει ἀδιάφορη τή λογοτεχνία. Στό πρόσωπο τοῦ Ἄμλετ, ὁ λόγιος καί ἡ ἀνάγνωση, ὁ λόγιος μέσα στήν ἀνάγνωση, διαστέλλονται ἤδη πρὸς τήν καθολικότητα καί διεκδικοῦν τήν ὁλότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Τό πρότυπο αὐτό ἄλλωστε τό ἔχουμε ἤδη δεῖ νά ἐνσαρκώνεται ἐξίσου πειστικά, δύο δεκαετίες πρὶν ἀπό τόν Ἄμλετ, στά δοκίμια τοῦ Μονταίν – πού οἱ συγγενεῖς του μέ τό σαιξπηρικό ἔργο, συμπτωματικές ἢ μὴ, ἔχουν ἀπασχολήσει οὐκ ὀλίγο τούς μελετητές.

Ἐντούτοις, ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό πρότυπο λογίου, ὅσοδήποτε ἰσχυρό, καί τόν λόγο τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου αἰώνα εἶναι τεράστια: ὅπως τεράστια εἶναι ἀσφαλῶς καί ἡ ἀπόσταση (κι ἄς εἶναι μόλις κάτι περισσότερο ἀπό ἕνα αἰώνας) ἀνάμεσα στόν Λόγιο Ἐρμῆ καί στοῦ σκάμμα τοῦ Καρυωτάκη – τό θυμάστε κι αὐτό:

*Ἄλλά μέ τή δύση τοῦ ἰγίου,
θά πηγαίνω στοῦ Βασιλείου.*

*Ἐκεῖ θά βρῶσκω ὅλους τούς ἄλλους
λογίους καί τούς διδασκάλους.*

Ἐχει μεσολαβήσει, συντριπτικά εἰρωνικός γιά τή δική μας συνείδηση, ὁ υπερθετικός βαθμός, ὁ *λογιώτατος* κι ἔχει ἤδη σταδιοδρομήσει στήν ἱστορία τῆς παιδείας μας τό παράγωγό του: ὁ *λογιωτατισμός*. Ἀφήστε τά ἄλλα σκαπτικά καί τούς ὑποκορισμούς, ὅσους κατέγραψε ὁ Κουμανούδης: *λογιωτατίδιον, λογιωτατίσκος*, καί ἀπό κοντά τό ἀναπόφευκτο θηλυκό: *λογιωτατίνα*. Ὀλόκληρη ἱστορία λοιπόν, καί πίσω ἀπό αὐτήν ἡ ἱστορία τῶν θεσμῶν πού συγκροτοῦν τή μορφή τοῦ λογίου καί τοῦ ἀναγνώστη ὁλόκληρη ἱστορία, μέ πολλές ἀνατροπές καί περιπέτειες. Τό ἀνοιγμα εἶναι ἤδη δυσθεώρητο, καί τά ἐρευνητικά ἀντικείμενα, ὅσα γεννῶνται ὅταν κοιτάζουμε τό θέμα ἐκ τοῦ σύννεγγυς, πολλαπλασιαζόνται καί συνωθοῦνται ὅπως περίπου οἱ μικροοργανισμοί στό μικροσκόπιο: Ὁ λόγιος τῆς Ἀναγέννησης καί τοῦ Οὐμανισμοῦ· ὁ λόγιος τοῦ 18ου αἰώνα καί τοῦ διαφωτισμοῦ· ὁ λόγιος τοῦ ρομαντισμοῦ τοῦ ὀψιμου 19ου αἰώνα – καί οὕτω καθεξῆς, ὡς τόν διανοούμενο τοῦ μέσου τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἕναν τύπο ση-

μαντικά διάφορο τοῦ λογίου καί ἀσφαλῶς ἄλλης πολιτικῆς καί πολιτιστικῆς διάπλασης, πού κι αὐτόν, τά τελευταῖα χρόνια, ἀρχίσαμε νά τόν ἀποχαιρετοῦμε ὀριστικά.

Καί ὅμως. Ἡ μορφή τοῦ λογίου, ὅσο κι ἂν διαφέρει ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή, ὅσο κι ἂν ἐπιμερίζεται σέ ἐρευνητικά ἀντικείμενα τόσο διαφορετικά, κρατάει παραταῦτα, σάν ἀπό ἕνα παράξενο πείσμα, τήν ἰδεολογική συνοχή, τή γοητεία τῆς καί τήν ἀποτελεσματικότητά τῆς – τόσο πού ἀκόμη καί ὁ σημερινός πανεπιστημιακός, βυθισμένος στίς σπουδές του ἢ βίαια ἀφυπνιζόμενος στά συνδικαλιστικά του βάσανα, τή βιοτική μερίμα καί τίς σειρήνες τῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων, νιώθει συχνά ἀλληλέγγυος μέ τίς σκιές τῶν προγόνων του. Μὴν ἐκπλαγεῖτε ἐάν τόν δεῖτε κι αὐτόν, μ' ἕνα βιβλίο στό χέρι, νά μονολογεῖ περὶ ζωῆς καί θανάτου. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀναγνώστη Ἄμλετ κατέχει λοιπόν πρωτεύουσα καί περίοπτη θέση μέσα σ' αὐτή τήν ἰδεατή πινακοθήκη ὅπου ἀνιστοροῦνται ἀλληγορικά οἱ καημοὶ καί οἱ ἀπολαύσεις τῶν λογίων: ἀπό τόν συμπαθέστατο λόγο τοῦ Τσῶσερ, τόν ἐλλογιμότατο κύριο Μονταίν, ἐγκατεστημένο στόν πύργο καί τή βιβλιοθήκη του, τόν Καρτέσιο μέ τή σόμπα του, ὡς τόν πλανόδιο Μπένγκιαμιν πού ἀνοίγει μέ λαχάρα τίς κοῦτες μέ τά βιβλία του μετά ἀπό μιά ἀκόμη μετακόμιση.

Ποῖο εἶναι λοιπόν τό ζήτημα; Ἄν οἱ λόγοι καί ἡ ἀνάγνωση εἶναι ὄντως ζήτημα, μεταξύ ποιῶν ἀνακύπτει, ποιά ἡ διαφορά τους, τί ἐπιζητοῦν καί τί διεκδικοῦν; Πόσο κινδυνεύουμε κι ἐμεῖς νά ρεξιλευτοῦμε, ὅπως ὁ ἀξιολύπητος Πολώνιος, ἐάν ἀπευθύνουμε πρὸς ὅποιον λόγο συναντοῦμε στά διαβάσματά μας τό συντριπτικό ἐρώτημα «Τί διαβάσετε ἐκεῖ, Κύριέ μου»; Τί ἀπάντησή περιμένουμε νά λάβουμε;

ΟΣΟΙ ΓΝΩΡΙΖΟΥΝ ΚΑΠΩΣ τό ἔργο τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου, καί τέτοιοι ὑποθέτω εἶμαστε ὅλοι ἐδῶ σήμερα, ὁ τίτλος τῆς ὀμλίας μου παραπέμπει σέ δύο δημοσιεύματά του: Ἐνα τομίδιο πού ἐκδόθηκε τό 1971 ἀπό τό «Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων» καί τιτλοφορεῖται *Οἱ λόγοι καί ὁ ἀγῶνας* καί στήν τελευταία δημοσιευμένη ἐργασία του, τά *Τετράδια Ἀναγνώσεων* τοῦ Δημητρίου Βικέλα, πού τιτλοφοροῦνται «*Καί ἔμπορος ἀτελής καί ἀτελής λόγιος*», ἐκδοσὴ ἐπίσης τοῦ Συλλόγου πού ἴδρυσε ὁ Βικέλας τό 1899. Γιά τό πρῶτο, δέν χωρεῖ ἀμφιβολία ποῖο εἶναι τό «ζήτημα»: Μιά τάξη ἀνθρώπων, ἕνα ἀλλοπρόσαλλο σινάφι πού ἀναδύεται μέσα ἀπό τήν ἱστορική δίνη πού ὁ Δημαρᾶς ὀνομάζει «πνευματική προϊστορία τοῦ Εἰκοσιέ-να»² καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό ἱστορικό γεγονός: ἡ ἐπανάσταση. Τό ζήτημα εἶναι ἡ συνάντησή τους καί οἱ στάσεις, οἱ ἐπιλογές πού προέκυψαν ἀπό τή συνά-

2. Στό Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορικά φροντίσματα Α'*: Ὁ Διαφωτισμός καί τό κορυφωμά του, Πορεία, Ἀθήνα 1992.

ντηση αὐτή. Ἐνα σημαντικό κατά τή γνώμη μου ἀλλά παρεμπίπτον συμπέρασμα τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ βιβλίου: Μιά ἐθνική ἐπανάσταση ὅπως αὐτή τοῦ Εἰκοσιένα δέν ὑπάγεται σάνει καί καλά στή θλιβερή ἱστορία τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται καί τήν ἀναθεματίζει ἀναδρομικά, μέ τὰ ἰδεολογικά ἀνακλαστικά τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, μιά πρόσφατη ἀλλά λαλίστατη ἱστοριογραφική μῶδα. Ὡστόσο, τό μείζον συμπέρασμα πού λανθάνει σέ ὅσα γράφει ὁ Ἀγγέλου γιά τούς λόγιους τοῦ Εἰκοσιένα εἶναι ἄλλο: Ἡ συνάντηση αὐτή τοῦ λόγιου μέ τό ἱστορικό γεγονός δέν εἶναι καθόλου τυχαία, δέν εἶναι παρεμπίπτουσα· κατά ἕναν τρόπο πού ὀφείλουμε ἀκόμη νά μελετήσουμε, ἡ συνάντηση αὐτή προκύπτει ἄμεση καί ἀναγκασία ἀπό τήν ιδιότητα τοῦ λόγιου ἀθεαυτήν, ὅποιο κι ἂν ἦταν τό ἐκάστοτε πρακτικό ἀποτέλεσμα. Εἴτε ἀποφασίζει νά διακόψει τήν ἀνάγνωση καί νά στρατευτεῖ εἴτε ὄχι, ὁ λόγιος θά σταθεῖ μέ προσοχή ἀπέναντι στό Εἰκοσιένα· ἡ παιδεία του τόν ἔχει προετοιμάσει γι' αὐτή τή συνάντηση.

Οἱ λόγιοι καί ἡ ἀνάγνωση, λοιπόν. Στό ἕνα σκέλος τῆς συμπλοκῆς ἀρχίζει νά σχηματίζεται παραδειγματικά ἡ μορφή τοῦ Δημητρίου Βικέλα – ὄχι τόσο τοῦ λογοτέχνη ἀλλά τοῦ λόγιου Βικέλα, καί μάλιστα τοῦ λόγιου πού παρενέβη δραστικά στίς ὑποθέσεις τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Τό ἄλλο σκέλος, ἡ ἀνάγνωση, εἶναι φεῦ πολύ πιό ἀπείθαρχο ἀπό τόν πολλαπλῶς ἐξεικονισμένο Δημήτριο Βικέλα. Ἐκεῖνος ὁ συμπλεκτικός σύνδεσμος καί, μόνιμος πλέον προσκεκλημένος σέ ὅλα τὰ ἐπιστημονικά συνέδρια, ἀποτελεῖ ὡς συνήθως τόν ἀσθενή κρῖκο στήν κατασκευή τῆς ἔννοιας. Στήν περίπτωσή μας τό καί ὀρίζει τόν τόπο μιᾶς ἄλλης, ἐντελῶς διαφορετικῆς συνάντησης. Εἶναι ἡ συνάντηση λόγιου μέ λόγιο, ἀναγνώστη μέ ἀναγνώστη καί συγγραφέα μέ συγγραφέα μέσα στό ρευστό στοιχεῖο τῆς ἀνάγνωσης· μιά συνάντηση πού μπορεῖ νά εἶναι τόσο σκηνοθετημένη ὅσο ἡ συνάντηση τοῦ Πολωνίου μέ τόν Ἄμλετ, ἀλλά καί τόσο ἀπροσδόκητη ὅσο ἡ συνάντηση μέ τό φάντασμα τοῦ πατρός Ἄμλετ. Τέτοιες συναντήσεις τίς ἐπιζητοῦσε ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου, μ' ἕνα πάθος καί μιά ἐμπάθεια πού εἶναι, γιά μένα τουλάχιστον, ἐντυπωσιακές. Σᾶς θυμίζω, χάριν παραδείγματος, τόν νεκρικό διάλογο μέ τόν Καισάριο Δαπόντε πού, δίκην εἰσαγωγῆς, προτάσσεται στήν ἐκδοχή τοῦ *Κήπου Χαρίτων*.

Ἀσφαλῶς ὁ λόγιος, ὅπως καί πολλά ἄλλα πράγματα πού ἀποτελοῦν θεσμούς τῆς γραμματειακῆς παιδείας καί τῆς γραμματειακῆς μνήμης, ἀνάγεται στή δημιουργία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας μέσα στόν 18ο αἰώνα. Ἀσφαλῶς καί οἱ ἐνδείξεις, οἱ σαφῶς προσιμότερες, εἶναι πολλές. Θά σταματήσω σέ μία μόνο· ὁ ἕνα ἡμερολόγιο, ἴσως τό πρῶτο μέ τήν πλήρη σημασία τοῦ ὄρου ἡμερολόγιο στά δυτικά γράμματα, ὅπου, μεταξύ ἄλλων, καταγράφονται καί οἱ ἀναγνώσεις τοῦ συγγραφέα του. Ἐννοῶ βεβαίως τό περίφημο *Ἡμερολόγιο* τοῦ Ἀγγλου Σάμουελ Πήπς. Θά σᾶς διαβάσω ἀμέσως δύο

ἐγγραφές, καί οἱ δύο τοῦ 1667, γιά νά ἀποκτήσουν τήν αἴσθηση τῆς ἀπόστασης πού πρέπει νά διανύσουμε ὡς τά Τετράδια ἀναγνώσεων τοῦ Βικέλα:

2 Φεβρ. [1667]: Ἀπόψε παρέλαβα τό καινούργιο δοχεῖο καπνοῦ, πού τό ἤθελα γιά τό γραφεῖο μου. Εἶμαι πολύ εὐχαριστημένος ἀπόψε μέ τήν ἀνάγνωση ἑνός ποιήματος πού ἔφερα μαζί μου ἀπό τό Γουεστμίνστερ· εἶναι τοῦ Ντράιντεν γιά τόν τρέχοντα πόλεμο· πολύ καλό ποίημα.

9 Φεβρ. [1667]: Διάβασα ἕνα θεατρικό ἔργο, *Every Man in his Humour*, ὅπου ἡ μεγαλύτερη εὐπρέπεια λόγου πού διάβασα ποτέ μου· κι ἔτσι πῆγα γιά ὕπνο. Τό μεσημέρι κατέφθασε ὁ ὥρολογιοῦς τῆς γυναίκας μου, καί ἔλαβε ἀπό ἐμένα 12 λίρες γιά τό ρολόι της.³

Τό δοχεῖο τοῦ καπνοῦ, τό τελευταῖο ποίημα τοῦ μείζονος Ντράιντεν, τό ρολόι τῆς γυναίκας του καί τό θεατρικό ἔργο (δημ. Τό 1601) τοῦ ἐπίσης σημαντικότερου Μπέν Τζόνσον. Ὅλα αὐτά μαζί. Ἀπό πολλές ἀπόψεις, ἡ εἰκόνα προκύπτει ἀπείρως εἰλικρινέστερη ἀπό τό τυπικό εἶδωλο τοῦ αὐτοβιογραφούμενου λόγιου, ὅπως συνηθίσαμε νά τό λαμβάνουμε ἐκτοτε, φορτωμένο μέ ὅλη τήν ἐξάρτηση μιᾶς ἠθελημένης κατασκευῆς, προσαρμοσμένης λίγο ὡς πολύ σέ κάποιο ἀθέατο πρότυπο. Ὁ Πήπς δέν κατασκευάζει τόν ἑαυτό του καί θεοβιάς δέν τόν ἐξωραΐζει. Δικαίως τά ἡμερολόγια του ἀπολαμβάνουν τή φήμη πού ἔχουν. Δέν μπορῶ νά ἀντισταθῶ στόν πειρασμό νά σᾶς διαβάσω καί τήν ἀκόλουθη περικοπή, πάλι ἀπό τό σωτήριο ἔτος 1667:

12 Ἀπριλίου. Φτάνοντας στό σπίτι, βρῆκα τήν πόρτα καί τό παραθυράκι ἀνοιχτά· τά εἶχε ἀφήσει ἡ Λούσυ, ἡ μαγειρισά μας, πράγμα πού μέ στενοχώρησε τόσο, ὥστε μπαίνοντας τῆς ἔδωσα μιά κλωτσιά καί τή χαστούκισα, καί μέ εἶδε ὁ ὑπρέτης τοῦ Σέρ Οὐίλιαμ Πέν, πράγμα πού μέ στεναχώρησε κατάκαρδα, γιατί ξέρω ὅτι θά πάει καί θά τά πεῖ ὅλα στήν οἰκογένεια.⁴

Μιά ἐβδομάδα ἀργότερα, στίς 19 Ἀπριλίου, θά καταγράψει, ἐξίσου λακωνικά, τίς ἐντυπώσεις του ἀπό μιά παράσταση τοῦ Μάκβεθ. Τό συμπέρασμα εἶναι ἡλίου φαεινότερο: Ὁ Πήπς δέν προορίζε τά ἡμερολόγια του γιά τό τυπογραφεῖο. Τά ἔγραφε μόνο γιά τόν ἑαυτό του. Δέν σκηνοθετεῖ τή συνειδησή του καί δέν ἐπιχειρεῖ νά βελτιώσει τόν ἑαυτό του ἐξιστορώντας τον. Ἐάν ἡ λέξη εἰλικρίνεια ἔχει κάποια σημασία, ἔξω μάλιστα ἀπό τή βασανισμένη αὐτοσυνειδησία μιᾶς ἐπο-

3. *A Shorter Pepys. Extracts from the Diary*, Selected and Edited by F. W. Tickner, Λονδίνο, Thomas Nelson, 1949, σ. 166.

4. *Αὐτόθι*, σ. 169

χής, όπως ή δική μας, πού ζει υπό σκιά του άσυνειδήτου, τό *Ημερολόγιο* του Πήπς είναι αίγουρα ένα κείμενο άποστομωτικής και συχνά άμήχανης, γιά τόν άναγνώστη, είλικρίνειας.

Άναφέρθηκα, κάπως ξεκάρφωτα είναι ή άλήθεια, στό περίφημο *Ημερολόγιο* του Πήπς, όχι τόσο γιά τήν ύποτιθέμενη ιστορική προτεραιότητά του, αλλά γιά έναν και μόνο ουσιώδη λόγο. Τά κείμενα στά όποία συστήνεται καθαρότερα ό λόγιος δέν είναι βέβαια τά δοκίμια και οι μελέτες του, τό έκδεδομένο έργο του, αλλά τά ήμερολόγια και ή άλληλογραφία αυτά, όπου υπάρχουν, και άφοϋ τά διαβάσουμε μέ τά άπαραίτητα στοχαστικά και ιστορικά φίλτρα, παρέχουν συνήθως άσφαλέστερους όδηγούς προκειμένου νά μελετήσουμε τό πρόβλημα τής άνάγνωσης στην πραγματική του διάσταση. Δέν χρειάζεται νά έπιμείνω. Άρκει νά θυμηθούμε τόν πολυτιμότερο ίσως θησαυρό τής νεοελληνικής παιδείας, τήν *Άλληλογραφία* του Κοραή (στή δημοσίευση τής όποίας συνήργησε και ό Άλκης Άγγέλου). Τή στροφή αυτή του ενδιαφέροντός μας προς ό,τι συνιστά τούς υλικούς όρους τής άνάγνωσης τήν είχε ήδη έπισημάνει, από τό 1963, ό Κ. Θ. Δημαρής:

Η δική μας γενιά [...] άρχισε σιγά σιγά νά άνεβάξει στό προσκήνιο ένέργειες και μορφές λογίων άσχετες όργανικά από τήν ύποχθόνια και άσυνείδητη ροή τών πολιτιστικών φαινομένων, ή όποία χαρακτηρίζει τήν άνώνυμη λαϊκή παράδοση. Άρχισε νά γίνεται άντικείμενο ιδίως συστηματικής μελέτης τό έντυπο, τό βιβλίο, τό περιοδικό, ό,τι άποτελεί τόν κύριο φορέα τής λογιούσης, και συνάμα άρχισαν νά μπαίνουν οι βάσεις γιά τήν μελέτη τών υλικών όρων τής πνευματικής ζωής, του τυπογραφείου, τών μέσων γιά τήν διάδοση τής παιδείας, έμπορία του βιβλίου, βιβλιοθήκη.⁵

«Οι υλικοί όροι τής πνευματικής ζωής» λοιπόν οι υλικοί όροι τής άνάγνωσης: Οι βιβλιοθήκες, τά τυπογραφεία, οι εκδότες, οι βιβλιοπώλες μαζί μέ τό ήμερολόγιο, τό άπομνημόνευμα, ή άλληλογραφία – και βεβαίως τά βιβλία, τά βιβλία ως υλικά άντικείμενα, μέ όλα τά ίχνη τής άνάγνωσης και τών προηγούμενων άναγνωστών επάνω τους: τήν ύπογραφή του προκατόχου, τίς παρασελίδες σημειώσεις του (marginalia) τίς ύπογραμμίσεις του, ένα ιδιόγραφο δελτίο ξεχασμένο ανάμεσα στίς σελίδες. Δίπλα σ' αυτά και άλλα, όσα ύποστηρίζουν τή συνήθεια τής κατά μόνας άνάγνωσης: ή καθημερινή σκηνοθεσία του διαβάσματος, τό σπουδαστήριο, ή βιβλιοθήκη, τό καφενεϊο, κ.λπ. Χωρίς αυτά ό λόγιος, σάν ανθρώπινος τύπος, θά παρέμενε μιά γοητευτική ίσως αλλά άπόμακρη άφαίρεση τής ιστορίας τών ιδεών.

Τώρα μπορούμε νά καλέσουμε στή σκηνή τόν Δημήτριο Βικέλα (1835-1908). «Ο Βικέλας ήταν καθαρόαιμος λόγιος» γράφει ό Άλκης Άγγέλου. Πράγματι, ό Βικέλας επιδόθηκε σέ όλα τά είδη του λόγου, όσα θά

μπορούσε νά μετέλθει ένας ολοκληρωμένος λόγιος τής έποχής του και άντιστοίχως διάβασε και μελέτησε: Τήν μυθιστορηματική πεζογραφία, τήν ποίηση, τό ταξιδιωτικό αφήγημα, τό φιλολογικό δοκίμιο, τό ιστορικό δοκίμιο (θυμηθείτε τήν ιδιαίτερα σημαντική μελέτη του *Περί Βυζαντινών*), τό άπομνημόνευμα, τήν αυτοβιογραφία, τή λογοτεχνική μετάφραση. Και διάβασε επίσης μέ μιά πολυγλωσσία έντυπωσιακή: Στά άγγλικά και τά γαλλικά, τίς δύο γλώσσες πού κυρίως κατέχει, αλλά και τά γερμανικά, τά όποία πάλεψε νά μάθει, τά ιταλικά, τά όποια επίσης διδάχθηκε και μάλιστα μέ τή βοήθεια του Ίταλου επαναστάτη Σεμπεμβρίνη. Άλλά τά *Ημερολόγια άναγνώσεων* δέν μās δείχνουν τόσο τόν σχηματισμένο, τόν ολοκληρωμένο λόγο, αλλά έναν λόγο έν τή γενέσει. Ο Βικέλας τών *Ημερολογίων*, γράφει ό Άγγέλου, «δέν είναι... ό διαμορφωμένος λόγιος, τόν όποιο θά συναντήσουμε πραγματικά μετά τό τέλος τών άναγραφών είναι ό καλοπροαίρετος άναγνώστης, πού έπιθυμεί νά γίνει λόγιος, χωρίς όμως νά καθοδηγείται από τήν έπιθυμία άποκτησης τυπικών τίτλων ή άπλως έγκυκλοπαιδικών γνώσεων» (σ. 43). Έχουμε νά κάνουμε μ' έναν άνθρωπο ό όποιος έπιθυμεί διακαώς νά γίνει λόγιος: έναν πού έλκεται από τήν ιδέα του λογίου, σύμφωνα μέ τήν κλίση του, άσφαλώς, αλλά και σέ ένα κλίμα πού μπορούμε νά ύποθέσουμε κάτι περισσότερο από έννοϊκό γιά τήν επιδίωξη τής λογιούσης: «άσφαλώς ό πιό τυχερός Έλληνας έμπορος-λόγιος τής ελληνικής παροικίας του Λονδίνου στον 19ο αιώνα» (σ. 21) σημειώνει ό Άγγέλου. Και δίπλα τυχεροί είμαστε έμεις, πού διαθέτουμε αυτά τά ήμερολογιακά κείμενα τών διαβασμάτων του, «μοναδικά ως περίπτωση στην ελληνική γραμματεία» ισχυρίζεται ό Άλκης Άγγέλου και μάλλον έχει δίκιο. Μοναδικά, γιατί μās δίνουν τήν ευκαιρία νά μελετήσουμε εκ τόν ένδον τήν έπίπονη αυτοσυγκρότηση ενός λογίου σ' αυτή τήν κρίσιμη γιά τήν ελληνική λογιούση περίοδο. Τά ήμερολόγια άναγνώσεων αναδιπλώνουν λοιπόν μπροστά στά μάτια μας αυτό τό ιδιότυπο Bildungsroman, τήν περιπέτεια μιάς συνείδησης πού πασχίζει νά άναμετρηθεί μέ τό μεγάλο όνειρο τής γνώσης: βλέπουμε νά διαμορφώνεται μπροστά μας ό λόγιος πού θά έπιστρέψει στην πατρίδα μέ τό κομπόδεμά του γιά νά έπιδοθει άνενόχλητος στίς λόγιες άσχολίες του, και βλέπουμε επίσης νά σχηματίζεται έξαρχής και ό ώφελμιστής ό όποιος θά επέμβει δραστικά στά κοινά ιδρύοντας, μεταξύ άλλων, και τόν σχεδόν άφελως ώφελμιστικό – και όμως τόσο άποτελεσματικό τά πρώτα χρόνια τής λειτουργίας του και τόσο πολύτιμο – «Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων». Έδώ, ή συνάντηση του ανθρώπου μέ τήν ιστορική στιγμή άποδεικνύεται καθ' όλα εύτυχής.

5. Κ. Θ. Δημαρής, *Σύμμικτα Α'*, έπιμ. Άλέξης Πολίτης, Σπουδαστήριο Νέου Έλληνισμού, Άθήνα 2000, σ. 37.

Έντούτοις, εάν παραμερίσουμε προς στιγμήν τό ιδιαίτερο ιστορικό αντικείμενο πού έρευνά ο Άγγέλου με τή θαυμάσια εισαγωγή του (νά τό παραμερίσουμε για νά τό έπανασυστήσουμε, αμέσως μετά, πλουσιότερο), δικαιούμαστε τώρα νά ρωτήσουμε: Τί ακριβώς ζητούσε ο Άλκης Άγγέλου από τόν Βικέλα; Τί ζητάει ένας λόγιος του όψιμου 20ού αιώνα από έναν λόγο του τέλους του 19ου; Ποιό είναι τό ζήτημα; What is the matter? Καί μεταξύ ποίων;

Άπαντώ εύθως. Τό ζήτημα ή τό ζητούμενο, έξαιρετικά περίπλοκο καί όμως κοινολεκτούμενο, συνοψίζεται στον όρο *αυτοδιδασκασιμός* στον τρόπο, τά μέσα, τους μηχανισμούς καί τους πραγματικούς ύλικούς όρους τής αυτοδιδασκαλίας; αυτό ακριβώς έρευνά ο Άγγέλου στον Βικέλα καί μέσω του Βικέλα. Στή συνείδηση του Άλκη Άγγέλου, ή λογιούνη καί ή αυτοδιδασκαλία είναι έννοιες σταθερά αλληλένδετες εάν όχι ταυτόσημες. Στήν ιστορική του διάσταση, τό θέμα ανάγεται ασφαλώς στον 18ο αιώνα, στή χρυσή εποχή του αυτοδιδασκασιμού (καί όχι μόνο για τήν έλληνική λογιούνη). Καί μόνη ή έντυπωσιακή αρχαιογνωσία του Έλληνα λογίου του 18ου αιώνα μαρτυρεί τήν ιστορική αξία τής αυτοδιδασκαλίας. Σας διαβάσω μία ενδιαφέρουσα περικοπή από ένα μελέτημα πού τιλοφορείται «Μία διερευνητική περιπλάνηση στους δύσβατους χώρους τής νεοελληνικής γλωσσικής παιδείας», όπου ο Άλκης Άγγέλου μάς δίνει τό μέτρο του αυτοδιδασκασιμού στον 18ο αιώνα, όταν κυρίως διαμορφώνεται, για τό υπόλοιπο τής παιδείας μας, ή έννοια του λογίου όπως τήν γνωρίζουμε σήμερα:

Τό μεγαλύτερο πλήθος των λογίων τής εποχής κατέχει σε τέτοια έκφραστική τελειότητα τήν λόγια μορφή τής γλώσσας – γλώσσας νεκρής άλλωστε – ώστε είναι ανθρωπίνως αδύνατο νά τήν απέκτησε με άλλον τρόπο, παρά μόνο με επίμονη μακροχρόνια σπουδή καί άσκηση. Καθαρά προσωπική όμως. Με κάποια διαφορά. Προσωπική μόνον, αλλά μέσα σε ένα πνεύμα γενικής αποδοχής, ότι μία ολοκληρωμένη παιδεία, έστω καί καθαρά γλωσσική, δέν είναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεί στο στενό πλαίσιο του σπουδαστηρίου, παράλληλα δηλαδή καί με κάποιον άλλο φόρτο διδακτικό.⁶

Έντούτοις, δέν είναι μόνο ή ιστορική διάσταση του αυτοδιδασκασιμού πού τον άπασχολεί καί τον γοητεύει. Κατά έναν περίεργο τρόπο – καί ο Άλκης Άγγέλου τον έπεσήμανε αυτόν τον τρόπο – ή αυτοδιδασκαλία καί ο τύπος του αυτοδιδάκτου συνεχίζουν νά κατατρύχουν, ως διώσιμο πρότυπο, τή συνείδηση του λογίου ως σήμερα, εντός καί εκτός των πανεπιστημιακών τειχών:

Σήμερα, πού ή άλματώδης ανάπτυξη τής επικοινωνίας των λαών έχει οδηγήσει σε υπερπροσφο-

ρά μεθόδων καί συστημάτων για τήν εκμάθηση όχι μόνο μάς γλώσσας, αλλά καί επιστημονικών κλάδων άκόμη (ακραίο παράδειγμα ή διά άλληλογραφίας μέθοδος), ο αυτοδιδασκασιμός έχει καταντήσει έννοια σχεδόν ξεπερασμένη ή, για νά ακριβολογήσουμε, έχει λάβει διαφορετικό περιεχόμενο. Πιστεύω, δηλαδή, πως αν αφήσουμε κατά μέρος τις άνεδαφικές διακηρύξεις για μία εκπαίδευση πού προσφέρει τά πάντα, δέν έχουμε άπομακρυνθεί από μία παλιά, κρυπτομολογούμενη όμως σήμερα αντίληψη, ότι, αντίθετα, ή εκπαίδευση όχι μόνο δέν είναι δυνατόν νά προσφέρει τά πάντα, αλλά εξακολουθεί νά άποτελεί, σε όλες τις βαθμίδες τής, άπλή στοιχείωση. Πιο συστηματική, πιο μεθοδευμένη, πιο οργανωμένη παρά πριν, πάντοτε όμως στοιχείωση.⁷

Μία τουλάχιστον συνεπαγωγή αυτού του συλλογισμού είναι νομίζω σαφής. Τό αίτημα τής παιδείας συναιρεί δύο συναφείς αλλά σαφώς διακριτές διεκδικήσεις: Τήν όρθή καί όσο βαθύτερη γίνεται στοιχείωση, σε όλες τις βαθμίδες τής εκπαίδευσης, από τή μία, καί τους γενικότερους όρους, από τήν άλλη, υπό τους όποιους δύναται καί πρέπει νά ισχύσει άκόμη ή αυτοδιδασκαλία.

Η λόγια ανάγνωση, λοιπόν, είναι πρωτίστως ή ανάγνωση τής συνεχούς αυτοδιδασκαλίας; αλλά καί αντίστροφως, ή παρουσία καί ή δράση του λογίου, δηλαδή μάς τάξης λογίων, διασφαλίζει κοινωνικά τήν ανάγνωση ως αυτοδιδασκαλία: τής επιτρέπει νά ύπάρχει ως ζωτικό πρότυπο καί τήν ένθαρρύνει. Έντούτοις, όλο τό οικοδόμημα του αυτοδιδασκασιμού μοιάζει άθεμελίωτο χωρίς κάποιον ήθικό τελεστή πού νά κρατάει άνοιχτή τήν επικοινωνία άνάμεσα στην άνιδιοτελή ανάγνωση καί τήν ήθική συγκρότηση του άναγνώστη. Αυτόν μάς παρέχει ένα άλλο ήμερολόγιο, σημαντικά διαφορετικό από τό ήμερολόγιο άναγνώσεων του Βικέλα – τό ήμερολόγιο ενός άποτυχημένου, κατά τή δική του όμολογία, ήμερολογούμενου λογίου, του κατά δεκαεπτά χρόνια πρεσβύτερου Στέφανου Κουμανούδη. Πρόκειται για ένα έντυπωσιακό καί παράξενο κείμενο, πού δέν πέρασε άπαρατήρητο θέβαιο, αλλά πού δέν έχει ώστόσο μελετηθεί όσο έπρεπε. Η έγγραφη πού θά σας διαβάσω είναι μία ειλικρινής δήλωση άποτυχίας. Μας ενδιαφέρει πρωτίστως ή αιτιολόγηση τής άποτυχίας:

Σεπτεμβρίου 9 [1849]. Μετά 1 μήνα καί δύο ήμέρας ως γράψω πάλι. Δια τί μή αγαπώ τήν γραφήν ήμερολογίου, ενώ αισθάνομαι τήν ανά-

6. Αυτόθι, σ. 329-330.

7. Άλκης Άγγέλου, *Των Φώτων Β΄. Όψεις του νεοελληνικού διαφωτισμού*, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Άθήνα 1999, σ. 327.

γκην; Φαίνεται, επειδή δέν έχω νά σημειώ εύχάριστα περι διορθώσεως του έσωτερικού μου ανθρώπου.⁸

Νά λοιπόν οι δύο – συμπληρωματικές θά τις έλεγα – δυνάμεις πού συγκρατούν την έννοια του λογίου στό ύψηλότερο σημείο: Η στωική ιδέα, τόσο ζωντανή στόν διαφωτισμό, «περί διορθώσεως του έσωτερικού ανθρώπου» (έστω και μέ τή μεταγενέστερη, καθιηνική κάποτε, μεταμφίεσή της) και ή ιδέα, ή μεγάλη φιλοδοξία, της αυτοδιδασκαλίας. Έντούτοις, λείπουν ακόμη δύο θεμελιώδεις έννοιες γιά νά μετρήσουμε ακριβέστερα την έκταση και τό βάθος πού καταλαμβάνει στίς μελέτες του Άγγέλου ή ιδέα – πήγα νά πώ τό όραμα: αλλά γιατί όχι; – του αυτοδιδασκασιού. Αυτές είναι ή έλευθερία και ή ήδονή (ή απόλαυση της ανάγνωσης). Άκούστε πώς γεννιούνται αυτές οι δύο έννοιες, σχεδόν συμπτωματικά, μέσα στό κείμενο γιά τόν Βικέλα.

Πρώτα ή ήδονή. Ο Άγγέλου περιγράφει τόν Βικέλα σάν «ένα άτομο πού ζει τόν μαγικό κόσμο του βιβλίου». Και λίγο παρακάτω, θέλοντας νά αντικρούσει, όσο πίο έμφατικά μπορεί, την ύποψία της «θυσίας» πού γεννά αυτή ή σχεδόν ιδεοληπτική πράξη του αυτοδιδασκασιού, γράφει πάλι: «Ο Βικέλας είναι ο άνθρωπος πού αισθάνεται κανείς ότι παλεύει κυριολεκτικά μέ τό βιβλίο [...] δέν θυσιάζει τίποτα γιά νά κερδίσει τό βιβλίο, επειδή δέν χρειάζεται νά θυσιάσει. Τόν όρο θυσία τόν έχει υποκαταστήσει μέ τόν όρο ήδονή».

Έξισου αίφνιδιαστικά γεννιέται στά μάτια του άναγνώστη και ή έννοια της έλευθερίας. Μιλώντας γιά τό βιογραφικό σχήμα «εμπόριο-γράμματα», αξιοσημείωτο τόσο στην περίπτωση του Βικέλα όσο και στην προηγούμενη και κορυφαία περίπτωση του Κοραή, ο Άλκης Άγγέλου σημειώνει: «Η σχέση αυτή στή συνείδησή μου συμπυκνώνεται σέ μία λέξη: έλευθερία». Έλευθερία εδώ σημαίνει πρωτίστως την προσδοκία της βιοτικής άμεριμνησίας, ή όποια κινεί τόν λόγο νά ασχοληθεί μέ τό εμπόριο-έλευθερία λοιπόν από τή βάση του βιοπορισμού. Πράγματι. Άλλά πρέπει νά είναι κανείς κουφός γιά νά μήν ακούσει και τούς βαθύτερους τόνους της λέξης. Άλλιώς, τί δουλειά έχει εκείνο τό έμφατικό και τόσο μεγαλόστομο «στή συνείδησή μου»; Η έλευθερία της σκλαβιάς ήταν άλλωστε ο τίτλος τόν όποιο ο Άγγέλου προόριζε γιά τό μεγάλο βιβλίο του, πού θά είχε ως θέμα – τί άλλο; – την έλληνική παιδεία στά χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Ίδου λοιπόν και μία, όμολογουμένως πρόχειρη άπάντηση, στό έρώτημα πού θέσαμε στην αρχή: Τό πρότυπο του λογίου παραμένει κατά παράδοξο τρόπο ισχυρό και γοητευτικό ως σήμερα, διότι μέσα στην πρακτική της αυτοδιδασκαλίας περικλείει και πραγματώνει παραδειγματικά τά δύο θεμελιώδη διαφωτιστικά αίτήματα: την έλευθερία και την εύδαιμονία. Αυτό είναι, άπλούστατα, τό μυστικό της ανάγνωσης – της ανάγνωσης ως τρόπου ζωής, δηλαδή της λογισσύνης – όπως τό ψηλαφούσε ο Άλκης Άγγέλου και όπως έν

τέλει τό ένοφθάλμισε στίς μελέτες του σάν κρυφή διδαχή.

Άκόμη και τή λογοτεχνική ανάγνωση – πού είναι και πρέπει νά είναι, θεωρητικά, διάφορη της λόγιας – άκόμη και αυτή, ύποθετικά έλευθερη από την ήθική δέσμευση, δέν παύει, ως ριζική άναστολή της δυσπιστίας και ύπό την εύρεία ανθρωπολογική λειτουργία της, νά άπολήγει στό ίδιο αίτημα της έλευθερίας και της εύδαιμονίας. Δέν είμαστε ασφαλώς ύποχρεωμένοι νά δώσουμε στό διπλό αίτημα τό ώφελιμιστικό – και ασφαλώς περιοριστικό-ρυθμιστικό – περιεχόμενο πού τούς έδινε ο Βικέλας. Τό έλεύθερο παιχνίδι των συγκροτησιακών δυνάμεων του νου ένέχει κινδύνους πού συχνά άποδεικνύονται ανατρεπτικοί της ισορροπίας πού επιδιώκει ο ώφελιμισμός. Σύμφωνοι. Και από μία άποψη, ο ρομαντισμός θά είναι εκείνος πού θά εισδύσει στή σκοτεινή πλευρά της ανάγνωσης, έπιφέροντας ένα δυναμικό ρήγμα ανάμεσα στόν λόγο και τόν λογοτέχνη (ή τόν ποιητή). Έπειδή ύπάρχει και λειτουργεί ακόμη αυτό τό ιστορικό ρήγμα μπορούμε νά πούμε – και νά συνεννοηθούμε χωρίς περαιτέρω διατυπώσεις – ότι ο Βικέλας είναι όντως λόγιος, καθαρόαιμος λόγιος, αλλά ο Βιζυηνός, έξισου doctus μέ εκείνον, είναι έντέλει συγγραφέας.

Όποια κι αν είναι, όμως, ή παθολογία της ανάγνωσης, και είναι πράγματι δύσκολο νά φανταστούμε λόγο χωρίς κάποια στοιχεία προληπτικής τελετουργίας (πώς άλλιώς θά γίνει ή ανάγνωση συνήθεια;), όποια κι αν είναι λοιπόν ή παθολογία και τό μυστικό της άναγνώσης, όποιες κι αν είναι οι συναντήσεις μας, προσδόκιμες και άναπάντεχες, μέσα στό ιδεατό σύμπαν πού όνομάζουμε άναγνώση, παρ' όλα αυτά ή λόγια άναγνώση, όπως την αντιλαμβάνεται ο Άλκης Άγγέλου, προϋποθέτει κατά τρόπο απόλυτο και δεσμευτικό τά δύο αυτά συνάλληλα αίτήματα: έλευθερία και εύδαιμονία. Συμπέρασμα άναπόδοραστο: Δέν ύπάρχει λόγια άναγνώση έξω από τό στοιχείο κάποιου διαφωτισμού ή έξω από τό παλαιό εκείνο έρώτημα πού ξαναέθεσε ο Κάντ, «εάν τό ανθρώπινο γένος διαρκώς βελτιώνεται». Τά συμπεράσματά μας, αισιόδοξα ή άπαισιόδοξα, γιά τό παρόν και τό μέλλον της άναγνώσης δέν μπορεί νά είναι άμοιρα αυτής της ευρύτερης ιδεολογικής περιπλοκής. Ίσως αυτό νά ήταν τό ζήτημα περί του όποιου διάβαζε ο Άμλετ. Ζήτημα πού συχνά ανακύπτει μεταξύ ήμών και ύμών όποτε χρειαστεί νά αναδιαπραγματευτούμε τούς όρους της άναγνώσης μέσα στην ύλική πραγματικότητα της εκπαίδευσης.

8. Στεφάνου Α. Κουμανούδη, *Ήμερολόγιο 1845-1867*. Μεταγραφή Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ίκαρος, Άθήνα 1990, σ. 110.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΤΛΑΝΤΙΔΑ ΣΤΗ ΜΑΣΑΝΤΑ

Σκέψεις πάνω στην φιλονεικία, τον μύθο, την ιστορία
και την πολιτική*

του Πιέρ Βιντάλ-Νακέ

μετάφραση: Έλενα Πατρικίου

ΓΙΑΤΙ ΕΠΕΛΕΞΑ ΝΑ ΣΥΝΕΝΩΣΩ κάτω από την ίδια στέγη, αν μπορώ να τό πῶ ἔτσι, τήν ιστορία τῆς Ἀτλαντίδας καί τήν ιστορία τῆς Μασάντας, δύο ἀφηγήσεις τόσο διαφορετικές ὡς πρός τήν καταγωγή τους, πού εἶναι στήν πρώτη περίπτωση ὁ Πλάτωνας καί στήν δεύτερη ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος; Ἀπό τήν μία πλευρά ὁ Πλάτωνας (καί κανείς ποτέ δέν εἶπε τίποτα σχετικό πρὶν ἀπ' αὐτόν) ἀναφέρει ὅτι 9.000 χρόνια πρὶν ἀπό τόν Σόλωνα, δηλαδή γύρω στό 9.600 π.Χ., ὑπῆρχε, πέρα ἀπό τίς Ἡράκλειες Στῆλες, δηλαδή τόν πορθμό τοῦ Γιβραλτάρ, ἕνα νησί «πιο μεγάλο ἀπό τήν Ἀσία καί τή Λιβύη μαζί», χωρισμένο ἀπό μία γιγαντιαία ἡπειρο, πού βρισκόταν στόν «ἀληθινόν πόντον», διατύπωση πού μποροῦμε νά μεταφράσουμε ὡς: ἰδανική θάλασσα. Τό ἐν λόγω νησί, δηλαδή ἡ Ἀτλαντίδα, ἐφόσον πρέπει νά τήν ποῦμε μέ τό ὄνομά της, ἦταν ἐπικεφαλῆς μίας τεράστιας αὐτοκρατορίας πού ἐκτεινόταν ἀπό τή Δύση μέχρι τήν Ἀνατολή, ἀπό ἐκεῖνη τήν «καταντικρῶν» ἡπειρο μέχρι τήν Αἴγυπτο καί ἀπό τήν Ἰσπανία μέχρι τόν κόσμον τῶν Ἐτρούσκων (Τίμαιος, 25 a-b). Αὐτή ἡ αὐτοκρατορία ἀντιμετώπισε σέ μία μονομαχία, ἐντελῶς μοναδική καί ἰδιαίτερη, μίαν ἀρχαία Ἀθήνα διοικούμενη περίπου σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τοῦ Πλάτωνα, ὅπως αὐτός μᾶς τίς ἐκθέτει στήν Πολιτεία. Ἡ Ἀθήνα νίκησε στή μάχη αὐτή, ἀλλά ἡ νῆσος Ἀτλαντίς καί ὁ στρατός της βούλιαξαν, παρασέρνοντας στήν καταστροφή καί τόν ἀθηναϊκό στρατό καί τή σάρκα τῆς ἀρχαϊκῆς Ἀθήνας. Αὐτή ἡ ἱστορία, μᾶς λέει ὁ Πλάτωνας (Τίμαιος, 20d), εἶναι ἕνας λόγος μάλα μὲν ἄτοπος παντάσῃ γε μὴν ἀληθής, μία διήγηση πολύ παράδοξη μὲν, ἀλλά τελείως ἀληθινή, κι ὁ Θεός μόνο ξέρει πόσες ἦταν οἱ συνέπειες πού προέκυψαν ἀπό αὐτήν τήν δήλωση...

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος, Ἑβραῖος ἱστορικός τοῦ 1ου αἰώνα μ.Χ., διηγῆται, στό τέλος σχεδόν τοῦ *Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου*, πῶς ἡ Μασάντα, ἕνας βράχος πού δεσπόζει πάνω στήν Νεκρή Θάλασσα, ὀχυρωμένος καί ἐξωραϊσμένος ἀπό τόν Ἡρώδη τόν Μεγάλο, κατελήφθη ἀπό μία ομάδα Ἑβραίων τρομοκρατῶν ὑπό τήν ἡγεσία τοῦ Ἐλεάζαρ Μπέν Γιαῖρ τό 73 μ.Χ. καί ἀποτελέσε τό ἔσχατο σημεῖο ἀντίστασης τῶν

Ἑβραίων πού εἶχαν ἐξεγερθεῖ κατά τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπέναντι στήν πίεση τῶν Ρωμαίων πολιορκητῶν, οἱ ὑπερασπιστές τῆς Μασάντας, μὴ θέλοντας νά παραδοθῶν καί μὴ ἀντέχοντας πλέον νά συνεχίσουν ἕναν πόλεμον ἀπό τόν ὁποῖο δέν εἶχαν καμία ἐλπίδα νά γλυτώσουν, ἀποφάσισαν νά σκοτώσουν τὰ γυναικόπαιδά τους καί ἐν συνεχείᾳ νά ἀλληλοσκοτωθῶν, μέχρι τήν αὐτοκτονία καί τοῦ τελευταίου. Γραφέας θανάτου, ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος διευκρινίζει (*Ἰουδαϊκός Πόλεμος*, VII, 400) ὅτι 960 ἄνθρωποι χάθηκαν σ' αὐτήν τήν φοβερή περιπέτεια.

Γιὰ νά ποῦμε τὰ πράγματα ἐν συντομίᾳ: ἀπό τήν μία πλευρά ἔχουμε ἕναν μῦθο, ὁ ὁποῖος, ἐξαιτίας τῆς διαστροφῆς τοῦ Πλάτωνα, ἐξελήφθη ὡς ἱστορική ἀφήγησῆ κι ἀπό τήν ἄλλη, ἔχουμε μία ἱστορική ἀφήγησῆ, ἡ ὁποία, ἐν πολλοῖς, κατέληξε νά γίνει μῦθος, ἀφοῦ μέχρι πρὶν ἀπό μερικά χρόνια, μιλούσαμε συχνά γιά τόν «μῦθον» τῆς Μασάντας, ἀκόμα καί γιά τό «σύμπλεγμα» τῆς Μασάντας. Σ' αὐτόν τόν μῦθον εἶναι ἀφιερωμένο ἕνα πρόσφατο βιβλίο, γραμμένο ἀπό τόν Ἰσραηλινό λόγιον Ναχμάν Μπέν Γιεχουντά (Nachman Ben Yehuda).²

ΑΣ ΑΡΧΙΣΟΥΜΕ ἀπ' τήν Ἀτλαντίδα. Ἡ ἀρχική ἐκθεση τοῦ *Τίμαιου*, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται πιο ἀνεπτυγμένη στόν *Κριτία*, ἕναν διάλογο πού διακόπτεται αἰφνίδια τή στιγμή κατά τήν ὁποία πρόκειται νά πάρε τόν λόγο ὁ Δίας, τοποθετεῖται στό στόμα τοῦ Σόλωνα, ὁ ὁποῖος δίνει ὁ ἴδιος μέ τή σειρά του τόν λόγο σέ κάποιους Αἰγύπτιους ἱερεῖς πού ὑποτίθεται πῶς

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ δόθηκε ὡς διάλεξη ἀπό τόν Πιέρ Βιντάλ-Νακέ στήν Ἰταλική Ἀρχαιολογική Σχολή, στήν Ἀθήνα, τόν περασμένο Σεπτέμβριο. Εὐχαριστοῦμε θερμά τόν Πιέρ Βιντάλ-Νακέ πού μᾶς ἔδωσε τήν ἄδεια νά τό μεταφράσουμε καί νά τό δημοσιεύσουμε στόν *Πολίτην*.

1. Κατ' ἄλλους, τό 74.

2. *The Masada Myth. Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Μάντισον, ἐκδ. University of Wisconsin Press, 1995.

του αφηγήθηκαν τή γιγάντια αυτή έποποιία, μέσα στην οποία αντιπαρατέθηκαν, 9.000 χρόνια πριν από την δική του έποχή, ή 'Αθήνα και ή 'Ατλαντίδα.

Εδώ πρέπει να είμαστε προσεκτικοί: ο Σόλων είναι ένα ιστορικό πρόσωπο, άρχοντας στην 'Αθήνα τό έτος 594/3 π.Χ.· επιλέχθηκε ως *αίσουμνήτης*, ως διαιτητής δηλαδή, μεταξύ των ισχυρών και των φτωχών που βρίσκονταν σέ σύγκρουση στην 'Αθήνα. 'Από την άλλη μεριά, ή πλατωνική αφήγηση αποτελεί μία μίμηση του ύφους αυτού που υπήρξε ο *κατ' έξοχήν* ιστορικός των Μηδικών πολέμων, του 'Ηρόδοτου. Η αντιπαραθέση 'Αθήνας και 'Ατλαντίδας μιμείται, αναπαράγοντας τό ιστορικο-επικό ύφος, την αντιπαραθέση 'Ελλήνων και Περσών, στην οποία ή 'Αθήνα είχε παίξει έναν ουσιαστικότατο ρόλο.³ 'Αλλά τό πρόσωπο που παίρνει εδώ τόν λόγο είναι όντως ο άληθινός Σόλωνας τής άθηναικής ιστορίας, ο ποιητής Σόλωνας, του οποίου γνωρίζουμε μερικές ντουζίνες στίχους χάρη στον 'Αριστοτέλη και τόν Πλούταρχο; 'Ο ίδιος ο Πλάτωνας μάς βεβαιώνει κατηγορηματικά περί του αντιθέτου. 'Ο Σόλωνας που μιλάει εδώ είναι ο Σόλων «που θά μπορούσε να είναι». Μάς τό λέει ο Κριτίας ο πρεδύτερος, μέσα από τά λόγια του μακρινού και όμώνυμου άπογόνου του: «'Αν ο Σόλων δέν είχε κάνει τήν ποίηση πάρεργον, αν είχε δώσει μορφή σ' εκείνην τή διήγηση που έφερε από την Αίγυπτο στην 'Ελλάδα, κι αν οι στάσεις και οι άλλες συμφορές που βρήκε όταν επέστρεψε εδώ δέν τόν είχαν αναγκάσει να παραμελήσει τήν ποίηση, ούτε ο 'Ησίοδος, ούτε ο 'Όμηρος, ούτε κανένας άλλος ποιητής δέν θά είχε αποκτήσει, κατά τήν γνώμη μου, μεγαλύτερη φήμη από αυτόν».⁴

'Από αυτό τό μικρό κείμενο θά μπορούσαμε, νομίζω, να βγάλουμε δύο συμπεράσματα. 'Ο Σόλωνας τής ιστορίας είναι αυτός που μέ τήν νομοθεσία του έθεσε τέλος στην *στάσιν*, στον έμφύλιο πόλεμο που άπειλούσε την 'Αθήνα. 'Απ' όλες τις συμφορές που μπορεί να βρουν μία πόλη, ή *στάσις* είναι ή χειρότερη. 'Ο Θουκυδίδης τό λέει στις άξέχαστες σελίδες του 3ου βιβλίου τής *Ιστορίας* του, σχολιάζοντας τις ταραχές τής Κέρκυρας· ο Πλάτωνας σκεφτόταν ακριβώς μέ τόν ίδιο τρόπο. 'Ο Αισχύλος επιβεβαιώνει τό ίδιο πράγμα στό τέλος των *Ευμενίδων*. «Δέν όνομάζω μάχες αυτές που αντιπαραθέτουν μεταξύ τους τά πουλιά τής ίδιας φωλιάς» (*ένοικίου δ' όρνιθος ού λέγω μάχην*, στ. 866). 'Ο έξωτερικός πόλεμος είναι πάντα προτιμώτερος από τόν έμφύλιο. 'Ο Σόλωνας τής ιστορίας έζησε τήν *στάσιν*· ο φανταστικός Σόλωνας διηγείται μία *μάχην*, μία γιγανταία πολεμική σύγκρουση που έφερε σέ αντιπαραθέση τήν 'Αθήνα και τήν 'Ατλαντίδα. 'Αλλά διά μιάς, ή ψευδο-ιστορική αφήγηση του Πλάτωνα πληγώνεται κατάκαρδα. Αυτό μέ τό όποιο συγκρίνεται είναι ο 'Όμηρος και ο 'Ησίοδος, όχι ο 'Ηρόδοτος ή ο Θουκυδίδης.

'Από τήν αφήγηση του Πλάτωνα για τήν 'Ατλαντίδα υπάρχει τελικά κάτι που να μπορούμε να έξάγουμε στό επίπεδο τής ιστορίας «των γεγονότων»; Στήν

έρώτηση αυτή, που είμαστε σαφώς ύποχρεωμένοι να τή θέσουμε, πρέπει να άπαντήσουμε μέ ένα κοφτό «όχι». Αυτό δέν σημαίνει πως έλλειψαν οι άπόπειρες να ταυτιστεί γεωγραφικά ή μυστηριώδης νήσος, σέ πείσμα τής άριστοτελικής ρήσης που παραθέτει ο Στράβωνας: «Μέ τήν 'Ατλαντίδα συμβαίνει ό,τι και μέ τό τείχος που, κατά τόν 'Όμηρο, είχαν οικοδομήσει οι 'Αχαιοί: αυτός που τό δημιούργησε είναι κι αυτός που τό γκρέμισε».⁵

Η ιδέα τής «πραγματικής» 'Ατλαντίδας δέχτηκε πολλά χτυπήματα που θά μπορούσαμε να τά θεωρήσουμε θανάσιμα. Τό 1841, ένας Γάλλος φιλόσοφος, μαθητής του Βικτώρ Κουζέν (Victor Cousin), ο Τομά-Ανρύ Μαρτέν (Thomas-Henri Martin) καθηγητής στο Πανεπιστήμιο τής Ρέν, δημοσίευσε στο Παρίσι τις περιφνημες *Μελέτες πάνω στον Τίμαιο του Πλάτωνα* (*Études sur le Timée de Platon*), μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται⁶ μία έκτενης και άξιοσημείωτη «Διατριβή περί τής 'Ατλαντίδας» («Dissertation sur l'Atlantide»). Εκεί, ο λόγιος αυτός συγκέντρωσε ύπομονετικά όλες, ή τέλος πάντων σχεδόν όλες, τις ταυτίσεις που είχαν ως τότε προταθεί για τό νησί που περιγράφει ο Πλάτωνας. 'Ο Μαρτέν κατέληγε ως έξης: «Κάποιοι θεώρησαν πως τήν αναγνώρισαν στον Νέο Κόσμο [δηλ. τήν 'Αμερική]· όχι, ή 'Ατλαντίδα άνήκει σέ έναν άλλο κόσμο, που δέν βρίσκεται στο πεδίο του χώρου, αλλά στο πεδίο τής σκέψης».⁷ Λίγες λέξεις ακόμα και ο Μαρτέν θά ανέπτυξε τήν θεωρία αυτού που έμεις σήμερα όνομάζουμε «ιστοριογραφία του φαντασιακού» και τής οποίας ένας άνθρωπος όπως ο Ζάκ Λέ Γκόφ (Jacques Le Goff) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα όσον άφορα τόν Δυτικό Μεσαίωνα.

Τό χτύπημα που τής κατάφερε ο Τ.-Α. Μαρτέν μπορεί να ήταν θανάσιμο, ή 'Ατλαντίδα όμως τό άντεξε μία χαρά. Διάφοροι άλλοι συνέχισαν να τήν ψάχνουν και, φυσικά, να τήν βρίσκουν παντού, από τήν λίμνη Τιτικάκα μέχρι τήν Καμποάτκα, από τήν Κρήτη μέχρι τή Σαχάρα, από τήν 'Ιταλία μέχρι τήν νότια 'Ισπανία, μέ μία ιδιαίτερη και επίμονη προτίμηση για τή Σαντορίνη, όπου ένα από τά μεγαλύτερα ξενοδοχεία όνομά-

3. Για μία λεπτομερή άπόδειξη, δές Luc Brisson, *Platon, les mots et les mythes*, 2η έκδοση, έκδ. La Découverte, 1995.

4. *Τίμαιος*, 21c (ή γαλλική μετάφραση, από τήν οποία άποδίδουμε εδώ τό κείμενο, είναι του Luc Brisson).

5. Η άπόδοση τής φράσης αυτής στον 'Αριστοτέλη προκύπτει μέ τήν αντιβολή των άποσπασμάτων Π, 102 και ΧΙΠ, 598 του Στράβωνα. 'Ο 'Αριστοτέλης αντιτίθεται στον Ποσειδώνιο, ο όποιος πίστευε στην πραγματικότητα του μύθου τής 'Ατλαντίδας. Η *Germaine Aujac*, στην έκδοση του Στράβωνα των εκδόσεων CUF, Π, σελ. 149, σημ. 1, άποδίδει στον 'Αριστοτέλη (*De Coelo*, Π, 14) μία αναφορά στο μεγάλο νησί που είναι άπολύτως φανταστική.

6. I, σελ. 257-332.

7. Οι ύπογραμμίσεις είναι δικές μου.

ζεται μάλιστα «Άτλαντίς». Η τοποθεσία του Άκρωτηριού, στήν όποία έκανε άνασκαφές ό Σ. Μαρινάτος, θεωρήθηκε και θεωρείται ακόμα πρωτεύουσα τής Άτλαντίδας. Στίς άνασκαφές αυτές, έλλείπει μίας χαμένης ήπειρου, χρωστάμε τουλάχιστον τίς ύπεροχες νωπογραφίες πού χρονολογούνται άπό τήν δεύτερη χιλιετία και άποτελούν μία άπό τίς δόξες του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου τών Άθηνών.

Αυτό δέν έμπόδισε τά, πάντα θανάσιμα, χτυπήματα νά πέφτουν σάν τό χαλάζι. Πρόσφατα, σέ έναν τόμο τής *Nouvelle Clío* άφιερωμένο στους πολιτισμούς του Αιγαίου,⁸ ό Ρενέ Τρέϊγ (René Treuil) άφιέρωσε μερικές σελίδες στήν θεωρία που θέλει νά ταυτίσει τήν έκρηξη του ήφαιστείου τής Σαντορίνης, στα τέλη τής Ύστερο-Μινωικής Ι έποχής, δηλαδή γύρω στα 1.500 π.Χ., μέ τήν καταβύθιση τήν όποία άπηχει ό Πλάτωνας στόν *Τίμαιο* και τόν *Κριτία*. «Πρέπει νά ύπογραμμίσουμε τό γεγονός πώς όλες αυτές οι θεωρίες επιφέρουν χονδροειδείς διορθώσεις στό κείμενο του Πλάτωνα, που ξεπερνούν τά όρια τής παραποίησης ή τής κατά βούλησιν συμπλήρωσης. Κυρίως όμως, οι θεωρίες αυτές άδιαφορούν έντελώς, και αυτό είναι πολύ σοβαρότερο, για τό γεγονός ότι αυτή ή διήγηση δέν ύπάρχει στό έργο κανενός ιστορικού⁹ και άνήκει κατ' άποκλειστικότητα στό έργο ενός φιλοσόφου». Ό Ρενέ Τρέϊγ στηρίζεται στήν άνάλυση του πλατωνικού μύθου που είχα παρουσιάσει τό 1964, στήν *Revue des études grecques*,¹⁰ έν μέρει για νά άπαντήσω στόν Φερνάν Ρομπέρ (Fernand Robert), ό όποιος σέ μία διάλεξη πού είχε δώσει στήν Όρλεάνη, όπου εγώ δίδασκα τήν περίοδο 1955-56, είχε άποπειραθεί μία «μινωική» έρμηνεία του «άτλαντικού» πολιτισμού.

ΠΑΡΑΜΕΝΕΙ ΒΕΒΑΙΩΣ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ότι, σάν τό τέρας του Λόχ Νές, γνωστότερο μέ τό ύποκοριστικό Νέσσου, ή Άτλαντίδα έχει τήν ικανότητα νά αναδύεται άνά πάσα στιγμή. Η τελευταία της εμφάνιση έλαβε χώρα στό Άιξ και τήν όφείλουμε σέ έναν γεωλόγο, ιδιότητα πού κανονικά θά έπρεπε νά άποτελεί έγγύηση σοβαρότητας. Κατά τόν κύριο Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ (Jacques Collina-Girard),¹¹ ό όποιος έχει τουλάχιστον τή μετριοφροσύνη νά προσφέρει στό κείμενό του ένα τελικό έρωτηματικό, είναι δυνατόν νά συμπιλιώσουμε τόν μύθο μέ τήν γεωλογία. Πρόκειται άσφαλώς για μία εύγενή φιλοδοξία, ή όποία μαρτυρεί μία άξια πάσης εκτιμήσεως θέληση για επιστημονική συνέπεια.

Τό άποτέλεσμα στέκει όμως στό ύψος τών προσδοκιών μας; Ό Κολλινά-Ζιράρ παίρνει στα σοβαρά μία άπό τίς ένδείξεις πού δίνει ό Πλάτωνας: ή άτλαντίδα νήσος βρισκόταν «μπροστά στό στόμιο» (*πρό του στόματος*) πού οι Έλληνες όνόμαζαν Στήλες του Ήρακλέους (*Τίμαιος* 24e). Ταυτίζει λοιπόν αυτό τό νησί μέ αυτό πού είναι σήμερα ή ύφαλος του Σπάρτελ, ή όποία εκτείνεται μέ κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και ή κορυφή της βρίσκεται σέ -56 μ. βάθος. Στήν άνώτατη φάση τής περιόδου τών παγετώνων, έδώ και περίπου

12.000 χρόνια, αυτή ή γή δέν είχε ακόμα καταβυθιστεί. Έτσι, σέ άπόσταση μίας δωδεκαετίας χιλιομέτρων τόσο άπό τήν άφρικανική όσο και άπό τήν ευρωπαϊκή ήπειρο, ύπήρχε ένα νησί μήκους 14 χιλιομέτρων και πλάτους 5 χιλιομέτρων, τό όποιο, μäs λείει ό Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ χωρίς νά παρουσιάζει καμία άπόδειξη, ήταν κατοικημένο άπό έναν παλαιολιθικό πληθυσμό. Δέν θά συζητήσω, έλλείπει τής παραμικρής επιστημονικής άρμοδιότητας άπό μέρους μου, τό γεωλογικό μέρος τής επιχειρηματολογίας αυτής. Οι δυσκολίες αρχίζουν μέ τήν ταύτιση αυτής τής νήσου του Σπάρτελ, πού έξάλλου περιβαλλόταν και άπό άλλα νησιά, μέ τήν Άτλαντίδα.

Ό Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ έχει άντιληφθεί μία άπό τίς έν λόγω δυσκολίες. Αυτή ή άτλαντική νήσος, μäs λείει ό Πλάτωνας, ήταν μεγαλύτερη άπό τή Λιβύη και τήν Άσία μαζί. Μέ άλλα λόγια, ξεπερνούσε σέ μέγεθος τίς δύο άπό τίς τρεις ήπειρους πού ήταν γνωστές στόν Ήρόδοτο. Ό τρόπος μέ τόν όποιο ό Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ ξεγλιστράει άπό τήν δυσκολία αυτή είναι παραδειγματικός. «Αυτό τό μέγεθος δέν άντιστοιχεί», λείει «στις διαστάσεις του νησιού του άκρωτηρίου Σπάρτελ και τών άλλων νησιών του άρχιπελάγους, πράγμα πού δέν πρέπει νά μäs εκπλήσσει, άφού οι άρχαίοι ναυτικοί και ιστορικοί δέν διέθεταν κανένα άσφαλές μέσον μέτρησης ούτε τρόπο νά παίρνουν τό στίγμα τών θέσεων, και συνεπώς πάντα ύπερεκτιμούσαν τίς άποστάσεις και τίς επιφάνειες...». Άσφαλώς, αλλά έν πάση περιπτώσει ήταν σέ θέση νά ξεχωρίσουν έναν έλέφαντα άπό έναν ψύλλο και στήν Άτλαντίδα ύπήρχαν έλέφαντες (*Κριτίας*, 114e)!!

Άγγίζουμε έδώ μία άπό τίς σοβαρές δυσκολίες όλων τών άτλαντομανών. Όταν τούς βολεύει ακολουθοϋν τόν Πλάτωνα, αλλά διαρρηγνύουν τίς σχέσεις τους μαζί του άπό τήν στιγμή πού ή διήγησή του τούς δημιουργεί πρόβλημα. Ειδικώς ό Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ παίρνει στα σοβαρά τήν ύποτιθέμενη αιγυπτιακή καταγωγή τής διήγησης. Όπως ξερούμε, ό Πλάτωνας τή βάσει στό στόμα ενός ιερέα άπό τήν αιγυπτιακή πόλη Σάϊς, ό όποιος, ως όφειλε, μιλάει ύπέροχα ελληνικά: «Ώ Σόλων, Σόλων, Έλληνες άεί παιδές έστε...» (*Τί-*

8. Άπό τούς R. Treuil, P. Darcque, J. Teleia-C. Poursat και G. Touchais, εκδ. PUF, 1989· δές κυρίως R. Treuil, σελ. 375-377.

9. Θα πρέπει βεβαίως πρώτα νά συμφωνήσουμε τί και ποίον ακριβώς έννοούσαν ως «ιστορικό» στήν άρχαιότητα. Όταν ό Διόδωρος (V, 19) περιγράφει ένα νησί πού κείται στόν Άτλαντικό ώκεανό ακολουθώντας, έν μέρει τουλάχιστον, τόν Πλάτωνα, γράφει ως ιστορικός;

10. Συμπεριλαμβάνεται στό βιβλίο μου *Le Chasseur Noir*, 3η εκδ., La Découverte, 1991, σελ. 335-360.

11. «L'Atlantide devant le détroit de Gibraltar? Mythe et géologie», *CR de l'Académie des Sciences de Paris, Science de la Terre et des plantes*, 333 (2001), σελ. 233-239.

μαιος, 22b). "Όμως, δέν έχει βρεθεί κανένα αίγυπτιακό ίχνος αυτής τής διήγησης του ιερέα, άπολύτως κανένα. Κι αυτό που αφαιρούμε είναι τουλάχιστον εξίσου σημαντικό μέ αυτό που κρατάμε. Η στάση αυτών των συγγραφέων μπορεί νά συμπυκνωθεί στην ακόλουθη φράση κάποιου ονόματι Ζ. Πουασόν (G. Poisson), τόν όποιο παραθέτει άκρως επιδοκιμαστικά ό Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ:¹² «Έχουμε κάθε λόγο νά λάβουμε υπόψη μας τόν *Τίμαιο*, ένω τόν *Κριτία* πρέπει νά τόν απορρίψουμε έντελώς». Άντί για τόν υπέροχο πολιτισμό τής Άτλαντίδας, μέ τόν ναό του Ποσειδώνα, τά κανάλια, τό λιμάνι, πού είναι προφανώς έμπνευσμένο από τόν Πειραιά, μάς δίνουν λοιπόν πληθυσμούς τής ύστερης παλαιολιθικής, πού «άνερχόμενοι προς τήν Ίδηρική χερσόνησο και ίσως προς τίς μαροκινές άκτές [...], ίσως νά αποτέλεσαν τούς προγόνους των Ίδηρομαυριτανών. Άλλά για τήν ήπειρο πού ό Πλάτωνας τοποθέτησε πέρα από τό άτλαντικό νησί και πού, μετά τό 1492, οι έρμηνευτές θά σπεύδουν συνεχώς περιχαρείς νά ταυτίζουν μέ τήν Άμερική, ό Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ δέν λείει τίποτα. Κι όμως, ή λεπτομέρεια αυτή βρίσκεται στόν *Τίμαιο* και όχι στόν *Κριτία*.

Θεωρώ επομένως ότι, παρά τίς γενναίες προσπάθειες του Ζάκ Κολλινά-Ζιράρ και πολλών άλλων, πρέπει νά έγκαταλείψουμε έντελώς κάθε «πραγματική» έρμηνεία τής Άτλαντίδας, είτε αυτή είναι «γεωλογική», είτε «άτλαντο-εθνικιστική», άφοϋ ή Άτλαντίδα χρησίμευσε, από τή Σουηδία μέχρι τήν Ίσπανία, ως τόπος «ταύτισης» για διάφορους «έκλεκτούς λαούς» πού ήθελαν νά ανταγωνιστούν τή Βίβλο. Τέτοια ήταν άλλωστε ή περίπτωση των Ναζί και, γενικώς, διάφορων γερμανικών εθνικιστών, πριν τόν Χίτλερ, στη διάρκεια του Χίτλερ και μετά τόν Χίτλερ. Τέτοιοι ήταν και μερικοί σημερινοί Έλληνες, όπως ό αρχαιολόγος τής Σαντορίνης, ό Σπυρίδων Μαρινάτος.¹³

ΒΡΕΘΗΚΑΝ ΠΑΝΤΩΣ και έρευνητές πού υιοθέτησαν έναν άλλο δρόμο. Είμαι ένας από αυτούς και έχουμε όλο μας έναν κοινό πρόγονο. Πρόκειται για έναν πιεμοντέζο άββά, πού υπηρέτησε τόν βασιλιά τής Σαρδηνίας. Έγραφε στά γαλλικά και εργαζόταν για λογαριασμό του βασιλιά Γουσταύου του ΙΙΙ τής Σουηδίας, πού αποτέλεσε ό ίδιος ένα καλό παράδειγμα πεφωτισμένου δεσπότη. Αυτός ό ιδιόρρυθμος μερικές φορές έρευνητής ονομαζόταν Τζουσέππε Μπαρτόλι (Giuseppe Bartoli) και τό βιβλίο του, δημοσιευμένο τό 1779 στην Στοκχόλμη και τό Παρίσι, είχε τόν τίτλο: *Discours par lequel Sa Majesté le roi de Suède a fait l'ouverture de la Diète, en suédois, traduit en français et en vers italiens, avec un essai sur l'explication historique que Platon a donnée de son Atlantide et qu'on n'a pas considérée jusqu'à présent...* (Λόγος μέ τόν όποιο ή Αυτόϋ Μεγαλειότης ό βασιλεύς τής Σουηδίας έκήρυξε τήν έναρξη των εργασιών τής Διαίτης, στά σουηδικά, μεταφρασμένος στα γαλλικά και σε ιταλικούς στίχους, μέ μία μελέτη πάνω στην ιστορική εξέ-

γηση πού έδωσε ό Πλάτων για τήν Άτλαντίδα του και ή όποία δέν έχει ληφθεί υπόψη έως σήμερα...). Υπάρχει περιέργως μία στενή σχέση ανάμεσα στην ιστοριογραφία του μύθου τής Άτλαντίδας και τό σκανδιναβικό βασίλειο. Η σχέση αυτή αρχίζει μέ εκείνο τό εξαιρετικό πρόσωπο πού ονομαζόταν Όλοφ Ρούντμπεκ (Olof Rudbeck) και έζησε στα τέλη του 17ου και τίς αρχές του 18ου αιώνα: πρόκειται για έναν σημαντικό λόγιο, πρόδρομο του Χάρβεϋ στην ανακάλυψη τής κυκλοφορίας του αίματος, ανατόμο, δημιουργό ενός άμφιθεάτρου ανατομίας, άπομίμηση του αντίστοιχου τής Πάντοβας και τό όποιο υπάρχει ακόμα, πρύτανη του Πανεπιστημίου τής Ουψάλας και συγγραφέα του γιγαντιαίου έργου *Η Άτλαντίδα ή ή Άνθρωπότητα (Atlant eller Manheim)*, πού έκτείνεται σε 4 τόμους (1679-1702). Στούς τόμους αυτούς, τίθεται σε κίνηση όλη ή λογιότητα πού θά μπορούσε νά φανταστεί κανείς προκειμένου νά αποδειχθεί ότι ή Άτλαντίδα δέν ήταν παρά ή Σουηδία και ότι ή πρωτεύουσά της ήταν, ως θά ήτο άναμενόμενο, ή Ουψάλα. Δέν μπορώ ποτέ νά ανοίξω αυτό τό βιβλίο χωρίς νά σκεφτώ πώς είμαστε «χρούς» και πώς οι πιο λαμπρές θεωρίες μας, οι πιο έλλυσιτικές υποθέσεις μας, θά θεωρηθούν ίσως παράλογες όταν, όπως μάς έλεγε και ό Λουί Ρομπέρ (Louis Robert), έμεις θά τρώμε πιά τά ραδίκια από τήν ρίζα.

Τούτων λεχθέντων, υπήρξαμε πάντως μερικοί πού προσπαθήσαμε νά βάλουμε τά πράγματα στη θέση τους ακολουθώντας τόν άββά Μπαρτόλι και τόν Τομά-Ανρί Μαρτέν. Θά κατονομάσω κάποιους: τόν Βρετανό Κρίστοφερ Γκίλλ (Christopher Gill), πού εξέδωσε και σχολίασε τά πλατωνικά κείμενα τόν Γαλλοκαναδό Λύκ Μπρισσόν (Luc Brisson), πού μεταξύ άλλων μετέφρασε τόν *Τίμαιο* και τόν *Κριτία* στην σειρά των εκδόσεων Garnier-Flammarion τόν καταγόμενο από τή Νίς και τώρα Μασσαλιώτη Ζάν-Φρανσουά Ματτεϊ (Jean-François Mattéi).¹⁴ Κάποιοι από αυτούς τούς συγγραφείς πήραν ως άφετηρία τίς δικές μου εργασίες, όπως ό Γ. Γουέλβερ (W. Welliver), συγγραφέας μίας πολύ καλής μελέτης μέ τίτλο *Character, Plot and Thought in Plato's Timaeus-Critias*,¹⁵ νόμισαν ότι ήταν οι πρώτοι πού έλεγαν πώς ή Άτλαντίδα δέν είναι παρά ή ίδια ή Άθήνα, πράγμα πού ό Μπαρτόλι είχε κα-

12. *L'Atlantide devant la science. Étude de préhistoire*, εκδ. Payot, 1953.

13. Δές ιδιαίτερα τό άρθρο μου «L'Atlantide et les nations», δημοσιευμένο στο βιβλίο μου *La Démocratie grecque vue d'ailleurs*, εκδ. Flammarion, 1990 (έπανεκδ. στην σειρά Champs, 1996), σελ. 139-159 και, πιο γενικά, «Hérodote et l'Atlantide. Entre les Grecs et les Juifs», στο βιβλίο μου *Les Grecs, les historiens, la démocratie*, εκδ. La Découverte, 2000, σελ. 29-83.

14. Δές τό βιβλίο του *Platon et le miroir du mythe. De l'âge d'or à l'Atlantide*, εκδ. PUF, 19965 για τίς άλλες παραπομπές, δές *Les Grecs, les historiens, la démocratie*,

ταλάβει πολύ καλά ἤδη ἀπὸ τὸ 1779. Τί συμπέρασμα μποροῦμε νὰ βγάλουμε ἀπὸ ὅλα αὐτά; Θὰ προσπαθῶ νὰ πῶ μὲ λίγα λόγια τὸ οὐσιῶδες, διατυπώνοντας κάποιους κανόνες, ἐμπνευσμένους, μὲ τὸν τρόπο τους, ἀπὸ τίς *Regulae* τοῦ Ντεκάρτ.

Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κανόνες συνίσταται σὲ νὰ διαχωρίζει κανεὶς ριζικά τὴ μελέτη τῶν πλατωνικῶν κειμένων ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ιστοριογραφίας τοῦ μύθου. Δέν σημαίνει πὼς αὐτὴ ἡ δευτέρη στερεῖται ἐνδιαφέροντος. Ἐγὼ προσωπικά τῆς ἔχω ἀφιερῶσει πολυάριθμες ἐργασίες, ἡ τελευταία ἀπὸ τίς ὁποῖες, δημοσιευμένη τὸ 1998,¹⁶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ Γάλλος μυθιστοριογράφος Ζωρζ Περὲκ (Georges Perec) εἶχε στὸ μυαλό του τὴν Ἀτλαντίδα τοῦ Πλάτωνα ὅταν ἔγραφε τὸ ἡμι-αυτοβιογραφικὸ του μυθιστόρημα *Wou le souvenir d'enfance*.¹⁷ Τὸ W εἶναι μία φανταστικὴ ἡπειρος, ἓνα εἶδος Ὀλυμπίας ὅπου προπονοῦνται ἀθλητὲς ἀνίκανοι καὶ ἄχρηστοι. Ὁ ἀναγνώστης ἀνακαλύπτει σιγά-σιγά πὼς αὐτὴ ἡ Ὀλυμπία τῆς Ἄπω Δύσης εἶναι ἐπίσης τὸ Ἄουσοιτς ἢ μᾶλλον μετατρέπεται σὲ Ἄουσοιτς κάτω ἀπὸ τὸ δῆμμα τοῦ ἀναγνώστη. Τὸ ὅτι ὁ τόπος αὐτός εἶναι ἐπίσης ἡ Ἀτλαντίδα γίνεται φανερό ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνός μηνιαίου διαγωνισμοῦ πού ὀνομάζεται ἀπλοῦστατα «Ἀτλαντιάδες». Ὁ κανόνας λοιπὸν εἶναι ἀπλός. Μποροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸν Περὲκ μέσα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ δέν μποροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸν Πλάτωνα μέσα ἀπὸ τὸν Περὲκ.

Ὁ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ ἐγκρίνεται σὲ ὅτι δέν πρέπει νὰ διαχωρίζουμε τὰ ὅσα ἔνωσε ὁ Πλάτωνας: μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὴν τὴν ἰδεατὴ Ἀθήνα, τὴν Ur-Athen τῶν Γερμανῶν λογίων, τὴν πόλη πού περιγράφει ὁ *Κριτίας* καί, μέσα στὸν *Κριτία*, ὁ ὑποτιθέμενος Αἰγύπτιος ἱερέας πού ἀπευθύνεται στὸν Σόλωνα, αὐτὴν τὴν πόλη πού ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν *Πολιτεία*, δέν μποροῦμε νὰ τὴν διαχωρίσουμε ἀπὸ τὴν Ἀτλαντίδα στὴν ὁποία ἀντιπαράθετα. Ὅταν λέω ὅτι ἡ πρωτόγονη Ἀθήνα ἐμπνέεται ἀπὸ τοὺς θεσμούς τῆς *Πολιτείας*, χωρὶς ἄλλες διευκρινίσεις, χρησιμοποιοῦ ὀκλίμα μίαν ἀσαφὴ διατύπωση. Σ' αὐτὴν τὴν Ἀθήνα, τὴν ἐξουσία δέν τὴν κατέχουν οἱ φιλόσοφοι. Κανεὶς δέν στέκει πάνω ἀπὸ τοὺς πολεμιστὲς, ἐκτός ἀπὸ τὴν διπλὴ θεότητα, τὸν Ἡφαίστο καὶ τὴν Ἀθηναῖα, πράγμα πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συνδέσουμε, παρὰ τὸν διαχωρισμό τους, τοὺς πολεμιστὲς καὶ τοὺς τεχνίτες. Οἱ γάμοι ρυθμίζονται ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἐξουσία. Οἱ ἄντρες καὶ οἱ γυναῖκες εἶναι ἴσοι μέσα στὴν πολεμικὴ ἐκπαίδευση, ἀλλὰ ὁ θεσμός-κλειδί τῆς *Πολιτείας*, ἡ κοινοκτημοσύνη γυναικῶν καὶ παιδιῶν, τῆς ὁποίας ὁ ἐπαναστατικὸς χαρακτήρας ὑπενθυμίζεται στὴν ἀρχὴ τοῦ *Τίμαιου*, δέν ὑφίσταται στὴν πρωτόγονη Ἀθήνα.

Ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν Ἀθήνα πού ἐνσαρκώνει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἀκίνησια, ἡ Ἀτλαντίδα, τὸ βασίλειο πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὰ δέκα παιδιά πού ὁ Ποσειδῶνας, ἡ κατ' ἐξοχὴν θαλάσσια θεότητα, ἀπέκτησε μὲ

τὴ νύμφη Κλειτώ, ἀντιπροσωπεύει κατὰ κάποιον τρόπο τὴν πολλαπλότητα καὶ τὴν ἐξέλιξη. Τὸ βασίλειο τῶν Ἀτλάντων, πού κατάγεται ἀπὸ δέκα βασιλεῖς, διαιρεῖται σὲ δέκα τμήματα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ Ἀθήνα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλεισθένη, ἦταν διαιρεμένη σὲ δέκα φυλές. Ὁ ὑπαιγιμός στὴν Ἀθήνα γίνεται ἀκόμα πιο προφανὴς ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, ὅταν ὁ Πλάτωνας γράφει τοὺς *Νόμους*, προσέχει πάρα πολὺ νὰ διαιρέσει τὴν πόλη του σὲ δώδεκα φυλές, ὅσες καὶ οἱ Ὀλύμπιοι θεοί, καὶ ὄχι σὲ δέκα.

Ἡ πρωτόγονη Ἀθήνα εἶναι μία πόλη στεριανή: δέν ἔχει οὔτε λιμάνι οὔτε στόλο. Γνωρίζουμε τὸ μίσος πού ἐνιωθε ὁ Πλάτωνας γιὰ καθετὴ πού εἶχε σχέση μὲ τὴν θάλασσα, δηλαδή τὴν δημοκρατία καὶ τὸν ἱμπεριαλισμό. Ὁ Ζ.Φ. Ματτεῖ γράφει ὀρθά: «Ἡ γοητεία πού ἄσκησε, μέσα στὸν χρόνο, ὁ μῦθος τῆς Ἀτλαντίδας, βασίζεται πιθανόν στὴν γενικὴ ἀνακλαστικὴ δομὴ του, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει, μέσα ἀπὸ τὴν διάχυση τῶν εἰκόνων του, τὰ ἀνυπέρβλητα ὄρια τοῦ μύθου καὶ τὴν τελικὴ σωπὴ τοῦ λόγου. Κατ' αὐτὴν τὴν ἐννοια, ὁ καθρέφτης τῆς Ἀτλαντίδας μᾶς προσφέρεται ἐξ ἀρχῆς ὡς ἓνας καθρέφτης θανάτου, μέσα στὸν ὁποῖο θὰ ἔρθουν νὰ καθρεφτιστοῦν ὅλα τὰ φαντάσματα τῶν κατοπιῶν οὐτοπιῶν».¹⁸

Ἡ πρώτη ἐντύπωση πού δημιουργεῖται σὲ ὅποιον διαβάσει ἀπλῶς τὸν *Κριτία* εἶναι ἡ ἐντύπωση τῆς ἀφθονίας, ἡ ἐντύπωση ἐνός πλούτου γεννημένου ἀπὸ μία φύση ἀπίστευτα γενναϊοδωρη. Ἔτσι, ἀνάμεσα στὰ μέταλλα, ὁ ὀρειχαλκος, «τὸ μέταλλο τὸ πιο πολυτίμο μετὰ τὸν χρυσό». Ἔτσι καὶ τὰ δάση, τὰ ἐξημερωμένα καὶ τὰ ἄγρια ζῶα, ὁ ἐλέφαντας «πού εἶναι τὸ πιο μεγάλο καὶ τὸ πιο ἀδηφάγο ζῶο» (*Κριτίας*, 115a). Ἔτσι οἱ καρποί, συμπεριλαμβανομένου ἴσως καὶ τοῦ λεμονιοῦ: «...τὸ νησί παρήγαγε καρπούς καλοῦς, θαυμαστοῦς καὶ σὲ ἀπειρες ποσότητες» (*Κριτίας*, 115b).

Μετὰ τὴ φύση, ἡ τέχνη: ἡ Ἀτλαντίδα γίνεται μία ναυτικὴ δύναμη, μὲ κανάλια, γέφυρες καὶ λιμάνια, μὲ τοὺς «τῆς θαλάττης τροχούς» καὶ τοὺς «τῆς γῆς τροχούς». Βρισκόμαστε μέσα σ' αὐτό πού ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκαλοῦσε, ἀναφερόμενος στὴν προφορικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα, «ἡ ἀόριστη δυνάδα τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ».¹⁹ Νὰ παραθέσουμε ἀκόμα μιά φορά τὸν Ζ.-Φ. Ματτεῖ: «Ἡ οὐτοπικὴ λογικὴ θὰ χαθεῖ μέσα στὸν ἀτελείωτο ἀναδιπλασιασμό μίας ἀφήγησης, τῆς

ὄπ.π., σελ. 29, σημ. 2. Νὰ προσθέσουμε στὰ ὀνόματα αὐτὰ καὶ τὸ ὄνομα του καταγόμενου ἀπὸ τὸ Σαρανταὶ καὶ σήμερα ἐγκατεστημένου στὴ Ναντέρ J.-F. Pradeau (Ζ.-Φ. Πραντώ), ὁ ὁποῖος μετέφρασε καὶ σχολίασε τὸν *Κριτία* στὴν ἐκδοση τσέλης τῶν ἐκδόσεων Belles Lettres.

15. Ἐκδ. Brill, 1977.

16. «Auschwitz et l'Atlantide», *Sigila*, 2 (1998), σελ. 17-28.

17. Ἐκδ. Denoël, 1975.

18. ὄπ.π., σημ. 13, σελ. 252-253.

όποιας ή δομή, πού οργανώνεται σάν καθρέφτης, έπηρεάζει έξισου τίς πόλεις πού είναι παρούσες και τούς πρωταγωνιστές του δράματος και, τελικά, τούς ίδιους τούς πλατωνικούς διαλόγους». ²⁰ Και προσθέτει, δικαιολογημένα, ότι ή 'Αθήνα και ή 'Ατλαντίδα «άποτελούν ή μία τήν άνεστραμμένη εικόνα τής άλλης». Όλες οι λεπτομέρειες τείνουν πρós αυτήν τήν κατεύθυνση: ή 'Αθήνα διαθέτει μία και μοναδική πηγή, ή 'Ατλαντίδα έχει δύο. Θά μπορούσαμε νά πολλαπλασιάσουμε τά παραδείγματα.

Μέσα στό συμπαντικό δράμα πού άνακαλείται μέσα στον *Τίμαιο*, ή 'Αθήνα χάνει ένα μέρος από τον χώρο της και τή γή της, αλλά, αντίθετα από τήν 'Ατλαντίδα, δέν καταστρέφεται, παρόλο πού διατρέχει τον κίνδυνο νά γίνει κι αυτή μία ναυτική δύναμη, δηλαδή νά γίνει 'Ατλαντίδα. Η καταστροφή πού γνώρισε ή άτλαντική αυτοκρατορία είναι χειρότερη άκόμα από κι αυτήν πού γνώρισε ή 'Αθήνα στό τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, όταν ο άφηγητής του μύθου τής 'Ατλαντίδας, ο Κριτίας, έγινε ένας από τούς τριακόνα τυράννους και μάλιστα ο πιο διάσημος και ο πιο φοβερός από όλους τούς. Ο Πλάτωνας είδε τήν 'Αθήνα νά ξαναχτίζει μία αυτοκρατορία και νά τήν ξαναχάνει γύρω στό 355 π.Χ. Η καταστροφή αυτή άπηχεϊται στον *Τίμαιο* και τον *Κριτία*.

Ο τρίτος κανόνας συνίσταται στό νά άναρωτηθοϋμε μέ ποιόν τά βάζει ο Πλάτωνας, θέλω νά πώ: μέσα σέ ποιο ιδεολογικό πλαίσιο γράφει τον πρόλογο του *Τίμαιου* και τον *Κριτία*, πού τελειώνει στή μέση μιās φράσης, τήν στιγμή πού ο Ζεύς έτοιμάζεται νά άναγγείλει τό τέλος τής 'Ατλαντίδας; Άς τό πούμε εν παρόδω, είμαι άπ' αυτούς πού θεωρούν ότι ο Πλάτωνας δέν θέλησε νά προχωρήσει περισσότερο. Κατά μία έννοια, έχω ήδη άπαντήσει σ' αυτό τό ζήτημα. Ο κατ' έξοχήν έχθρός του Πλάτωνα είναι ή άθηναϊκή δημοκρατία και, πιο συγκεκριμένα, ή δημοκρατία του 5ου αιώνα. Είναι ή χώρα πού έχτισε τον στόλο, ή χώρα πού έκανε κάτι πολύ περισσότερο από τό νά συνεισφέρει άπλώς στή ναυμαχία τής Σαλαμίνας, ή χώρα πού έγκαθίδρυσε τήν θαλασσοκρατία. Αυτήν τή χώρα ο Πλάτωνας τήν παρούσασε, από τό πρώτο έργο του ως τό τελευταίο, ως τό αντι-παράδειγμα. Αυτό βεβαίως τό γνωρίζουν όλοι και ο Κορνήλιος Καστοριάδης τό υπενθύμισε κατά τρόπο δυναμικότατο στό βιβλίο τό όποιο είχε άφιερώσει στον μεγάλο διάλογο πού είναι ο *Πολιτικός* και τό όποιο εκδόθηκε μετά τον θάνατό του. ²¹

Άν θέλουμε νά κατανοήσουμε τον πόλεμο άνάμεσα στην 'Αθήνα και τούς 'Ατλαντες, πρέπει νά έχουμε μπροστά στά μάτια μας δύο ιστορικά παραδείγματα πού ήταν οικεία σέ όλους τήν εποχή του Πλάτωνα. Τό πρώτο έχει γίνει άντιληπτό άπ' όλους: είναι τό παράδειγμα των Μηδικών πολέμων. Η 'Ατλαντίδα είναι μία πλούσια αυτοκρατορία, όπως ήταν και ή περσική Αυτοκρατορία. Τά «άνατολίτικα» χαρακτηριστικά δέν λείπουν στην περιγραφή τής πρωτεύουσας μέ τό πλη-

θος των τειχών πού θυμίζουν τή Βαβυλώνα ή τά Έκβάτανα. Τό γεγονός αυτό τό υπογράμμισε μέ τρόπο έξαιρετικό ο Ζοζέφ Μπιτέξ (Joseph Bidez), στό *Eos ou Platon et l'Orient*, ένα βιβλίο του 1945. Η μόνη μείζων διαφορά, αν μπορώ νά πώ, είναι ότι ή 'Ατλαντίδα βρίσκεται στή Δύση και ή περσική αυτοκρατορία στην Άνατολή: αλλά είναι τόσο άσήμαντο πράγμα ή γεωγραφία, ειδικά όταν γνωρίζουμε, όπως τό γνωρίζει κάθε άναγνώστης του *Φαίδωνα*, ότι ή πραγματική θάλασσα δέν είναι ή Μεσόγειος, αυτό τό άπλό έλος μέ τά βατράχια, πράγμα πού έπαναλαμβάνει μέ τον τρόπο του και ο *Τίμαιος*...

Μέ αυτό δεδομένο, πρέπει, έφόσον μιλάμε για τά Μηδικά, νά θυμηθοϋμε ότι για τον Πλάτωνα, τον Πλάτωνα του 3ου βιβλίου των *Νόμων*, οι Πλαταιές ήταν μία έντιμη νίκη, αντίθετα από τή Σαλαμίνα. Πίσω από αυτή τήν άντιγραφή των μηδικών πολέμων, υπάρχει μία μίμηση του ύφους αυτού πού τούς διηγέθηκε: του Ηρόδοτου. Τό πράγμα είναι όλοφάνερο. Διαβάζουμε στον *Τίμαιο* (20ε): «Κατά τό παρελθόν, ή πόλη μας πραγματοποίησε μεγάλα και θαυμαστά κατορθώματα, των όποιων ή άνάμνηση σβύστηκε μέ τό πέρασμα του χρόνου και έξαιτίας των καταστροφών πού έπληξαν τήν άνθρωπότητα». Αυτές οι διατυπώσεις θυμίζουν άναπόφευκτα τήν άρχή των *Ιστοριών* του Ηρόδοτου: «Ο Ηρόδοτος από τούς Θουριους εκθέτει εδώ τίς έρευνές του για νά έμποδίσει νά σβυστούν από τήν μνήμη μέ τον χρόνο αυτά πού έπραξαν οι άνθρωποι και για νά μήν πάψουν νά είναι φημισμένα τά έργα μεγάλα τε και θαυμαστά, πού πραγματοποίησαν τόσο οι δάρβαροι όσο και οι Έλληνες».

ΟΙ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΕΙΝΑΙ ΠΡΟΦΑΝΕΙΣ, οι διαφορές επίσης. Ο Ηρόδοτος παίρνει μία ζωντανή μνήμη πού δέν θέλει νά τήν άφήσει νά χαθεί. Ο Πλάτωνας παίρνει μία μνήμη πού είναι κάτι περισσότερο από νεκρή, έφόσον τά γεγονότα για τά όποια υποτίθεται ότι μιλάει δέν συνέβησαν ποτέ. Τά «μεγάλα και θαυμαστά» για τά όποια μιλάει ο Πλάτωνας δέν πραγματοποιήθηκαν παρά μόνον από τούς 'Αθηναίους. Για νά μείνουμε στον χώρο των μηδικών πολέμων, ο Μαραθώνας διαδέχεται τίς Πλαταιές, έφόσον μόνη ή 'Αθήνα, σέ τελευταία άνάλυση, άφοϋ πρώτα υπήρξε μέλος μιās συμμαχίας, θέτει επί τάπητος τήν άτλαντική αυτοκρατορία. Πέρα από τίς λεπτομέρειες των έπεισοδίων και των μιμήσεων του ύφους, δέν υπάρχει καμία άμφιβολία πάνω στό γεγονός ότι ο Πλάτωνας θέλει νά άντικαταστήσει τήν άληθινή ιστορία μέ μία ιστορία μυθολογίας. Ο

19. Μοϋ άρχει νά παραπέμψω στην εύχρηστη και προσεκτική σύνθεση τής Marie-Dominique Richard, *L'Enseignement oral de Platon*, πρόλογος του P. Hadot, εκδ. Cerf, 1986, ειδικά σελ. 225-233.

20. Ζ.-Φ. Ματτεϊ, όπ.π., σελ. 253-254.

21. *Sur le Politique de Platon*, εκδ. Seuil, 1999.

ιστορικός είναι γι' αὐτόν ἐχθρός: ὁ Ἡρόδοτος ἀσφαλῶς, ἀλλά καί ὁ Θουκυδίδης. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ Πλάτωνας δέν ἀναφέρει ρητῶς οὔτε τόν ἕναν οὔτε τόν ἄλλον. Τό γεγονός ὅτι εἶχε διαβάσει Ἡρόδοτο ἀποδεικνύεται ἀπό τόν πρόλογο τοῦ *Τίμαιου* καί ἀπό τόν *Κριτία*. Γιά τό ὅτι εἶχε διαβάσει Θουκυδίδη ἔχουμε ἀκόμα λιγότερες ἀμφιβολίες, ἐφόσον ὁ Μενέξενος δέν εἶναι παρά μία ἐπιμελημένη καί διεστραμμένη μίμηση τοῦ Ἐπιτάφιου Λόγου τοῦ Περικλή στό 2ο βιβλίο τοῦ Θουκυδίδη.²² Ὅσο γιά τήν Ἀτλαντίδα, τό ἴδιο τό ὄνομά της ἐρχεται ἀπό τόν Ἀτλαντα, πού ὁ Ἡρόδοτος τόν τοποθετεῖ στό δυτικό ἄκρο τοῦ κόσμου πού παρουσιάζει στίς *Ἱστορίες* του (IV, 184-185).

Ἀπό τή στιγμή πού ἔχει καταλάβει κανεῖς ὅτι ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στούς Ἀθηναίους καί τούς Ἀτλαντες δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἕνας πόλεμος τῆς Ἀθήνας ἐναντία στήν Ἀθήνα, δηλαδή μία *στάσις*, αὐτή ἡ καταπληκτική λέξη πού ἀποτελέσασε τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου τῆς Νικολ Λορώ (Nicole Loraux), *La Cité divisée*,²³ *στάσις*, αὐτή ἡ λέξη πού στά νέα ἑλληνικά σημαίνει τή στάση τοῦ λεωφορείου ἢ τόν σταθμό τοῦ μετρό· καταλαβαίνουμε ὅτι πίσω ἀπό τή ναυτική καταστροφή τοῦ ἀτλαντικοῦ στρατοῦ πού πνίγεται στή θάλασσα, πρέπει νά διαβάσουμε τήν καταστροφή στή Σικελία τοῦ 413 καί τόν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 403 ὡπως τόν διηγεῖται ὁ Ξενοφώντας.

Ἡ πρωτόγονη Ἀθήνα τοῦ Πλάτωνα εἶναι μία Ἀθήνα πού δέν ὑπῆρξε ποτέ, ἐκτός ἴσως μόνον μέσα στό ὄνειρο τῆς *πατρίου πολιτείας*, τοῦ «προγονικοῦ συντάγματος» πού ὁ Πλάτωνας συμεριζόταν μέ μερικούς ἀπό τούς συμπολίτες του. Ἀλλά, καί σ' αὐτήν τήν περίπτωση, πρόκειται γιά ἕνα «προγονικό σύνταγμα» πού μοιάζει πολύ μέ τήν *Πολιτεία*, ἀκόμα κι ἂν ἡ ἀρχή τοῦ *Τίμαιου* δέν εἶναι ἀπολύτως μία περίληψη τῆς *Πολιτείας*. Ὁ Πλάτωνας εἶχε βάλει νερό στό κρασί του καί θά βάλει ἀκόμα περισσότερο στούς *Νόμους*. Μέσα λοιπόν ἀπό τόν πρόλογο τοῦ *Τίμαιου* καί τόν *Κριτία* πρέπει νά διαβάσουμε μία ὑπενθύμιση τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ἀνάμεσα σ' αὐτό πού ὑπῆρξε ἡ Ἀθήνα καί σ' αὐτό πού ὄφειλε νά εἶναι.

Οὔτε ὁ Θουκυδίδης οὔτε ὁ Ἡρόδοτος ἀγνοοῦσαν τήν καταστροφική κατάληξη τῆς ἀθηναϊκῆς θαλασσοκρατίας. Τό πράγμα εἶναι προφανές γιά τόν Θουκυδίδη, τοῦ ὁποίου ὄλο τό ἔργο μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ ὡς ἡ τραγωδία τῆς Ἀθήνας: ἡ ἐξύψωση στήν κορυφή ἀκολουθεῖται ἀπό αὐτήν τή διάλυση πού ὁ ιστορικός τήν γνώρισε ἀλλά δέν πρόλαβε νά ἀφηγηθεῖ ὁ ἴδιος. Πρὶν ἀπό δύο σχεδόν χρόνια, ἤμουν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς κρίσης γιά τή διατριβή ἑνός Πολωνοῦ ἐρευνητή, τοῦ Marek Wecowski, μαθητή τοῦ Φρανσουά Ἀρτόγκ (François Hartog) καί τοῦ Μπενεντέττο Μπράβο (Benedetto Bravo). Ὁ Wecowski προσπάθησε νά ἀποδείξει ὅτι ὁ Ἡρόδοτος γνώριζε πῶς ἡ Ἀθήνα, ἡ ἱμπεριαλιστική Ἀθήνα τῆς ὁποίας ἦταν καί σύγχρονος καί φίλος, τραβοῦσε ἴσια στήν καταστροφή της, σύμφωνα μέ ἐκείνη τήν καμπύλη μέ μορφή καμπάνας πού ἦταν

τόσο οἰκεία στήν ἑλληνική σκέψη. Τό δικό μου μύχιο αἶσθημα ἐπαναστατοῦσε ἐναντία σ' αὐτήν τήν ἰδέα καί, γιά νά τά πῶ ὅλα, ἤμουν τότε κάτι παραπάνω ἀπό ἀπλῶς συγκρατημένος. Σήμερα εἶμαι πολύ λιγότερο· ἀλλά, ὅπως κι ἂν ἔχουν τά πράγματα, αὐτό πού παραμένει ἀδιαμφισβήτητο εἶναι τό γεγονός ὅτι, στά μάτια τοῦ Πλάτωνα, ὅλη ἡ σκέψη τοῦ 5ου αἰώνα, ὅλα ὅσα ἀποτελέσαν τή δόξα τῆς Ἀθήνας, εἶχαν θεμελιωθεῖ πάνω στό ψέμα πού ἦταν, γι' αὐτόν, ἡ δημοκρατία. Αὐτό τό παζάρι, τό παντοπῶλιον, ὅπως φάνταζε στά μάτια του τό καθεστῶς (Πολιτεία VIII, 557d), αὐτή ἡ λέξη πού εἶναι γραμμένη πάνω στίς ταμπέλες τῶν ἑλληνικῶν μαγαζιῶν σήμερα, ἀκόμα κι ἂν στόν προφορικό λόγο λέγεται μπακάλικο, ἀπό τήν τούρκικη λέξη. Ἡ Ἀτλαντίδα ἦταν ἕνα γιγαντιαῖο παζάρι καί ἡ Ἀθήνα δέν θά βγεῖ ἀπό τήν κρίση ἂν οἱ θεοί ἢ οἱ φιλόσοφοι δέν τήν ἀναλάβουν.

ΘΑ ΘΕΛΑ ΤΩΡΑ νά πῶ λίγες λέξεις γιά μία ἄλλη καταστροφή, ὡς πρακτικός τῆς συγκριτικῆς ἱστορίας· πρόκειται γιά τή Μασάντα. Τό τέλος τῆς Ἀτλαντίδας ἦταν μία φανταστική καταστροφή, πράγμα πού κάνει ἀκόμα πιό παράξενο τό γεγονός ὅτι ἡ Ἀτλαντίδα, αὐτός ὁ «καθρέφτης τοῦ θανάτου», αὐτό τό νησί τό καταδικασμένο στή δυστυχία, γέννησε τόσες θετικές οὐτοπίες, ὅτι τόσοι ἐθνικιστές ἰδεολόγοι θέλησαν οἱ λαοί τους, ἀφοῦ δέν μποροῦσαν νά εἶναι Ἑβραῖοι, νά εἶναι τουλάχιστον ἀπόγονοι τῶν Ἀτλάντων, ὅπως ὑποστήριζε γιά παράδειγμα ὁ Σουηδός Ρούντμπεκ.

Ὅπως ἡ μοίρα τῆς Ἀτλαντίδας μᾶς εἶναι γνωστή ἀπό μία καί μονή πηγή καί ἀπό τά ἀναρίθμητα παράγωγά της, τό τέλος τῆς Μασάντας μᾶς τό ἀφηγοῦνται τά κεφάλαια 8 καί 9 τοῦ βιβλίου VII τοῦ *Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου*²⁴ τοῦ Φλάβιου Ἰώσηπου.

Αὐτό δέν σημαίνει πως ἡ τοποθεσία ἦταν ἀγνωστή στήν ἑλληνορωμαϊκή παράδοση. Ὁ Στράβων στή *Γεωγραφία* του,²⁵ ὁ Πλίνιος στή *Φυσική Ἱστορία* του (V, 17), μνημονεύουν τόν τόπο. Ὁ Στράβων εἶναι παλαιότερος τῆς Ἐξέγερσης τῶν Ἑβραίων, ὁ δεῦτερος τήν ἐξέγερση μὲν, ἀλλά, ὅσον ἀφορᾷ αὐτό τό θέμα, δέν κάνει καμία ἀναφορά.

Ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος ὁ ἴδιος δέν εἶναι οὔτε ἄμεσος μάρτυρας (ἐκείνη τήν ἐποχή βρισκόταν στή Ρώμη), οὔτε ἕνας ἀδιάφορος ἀφηγητής. Τό 66 μ.Χ. ἦταν ἕνας ἀπό τούς στρατηγούς τῆς Ἑβραϊκῆς Ἐξέγερσης διὰ

22. Εἶναι ἀρκετό ἐδῶ νά παραπέμψουμε στίς σελίδες πού ἀφοροῦν τόν Μενέξενο ἀπό τή διατριβή τῆς Nicole Loraux, *L'Invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la «Cité classique»*, ἐκδ. Mouton, Παρίσι-Χάγη-Βερολίνο, 1981.

23. Ἐκδ. Payot, 1997.

24. Ἐκδ. Editions de Minuit, 1977, μτφ. Pierre Savinel.

25. XVI, 764: ἡ Μωασάδα [sic] τοποθετεῖται σέ ἕνα ἠφαιστειῶδες περιβάλλον.

της βίας και με τό ζορί, μᾶς λείει στην *Αὐτοβιογραφία* του.²⁶ Ἀργότερα, διατύπωσε τήν ἐκτίμηση ὅτι αὐτή ἡ ἐξέγερση ἦταν ἐναντία στή θέληση τοῦ Θεοῦ καί, ἀκόμα περισσότερο, στή θέληση τῶν προκριτῶν. Ὅταν διαβάσουμε, ἀκολουθώντας τή χρονολογική σειρά, τόν *Ἰουδαϊκό Πόλεμο* καί τήν *Αὐτοβιογραφία*, ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι βρισκόμαστε ἀπέναντι σέ μία ἀπό τίς δύο διαδοχικές ἐκδοχές τοῦ *Fils du peuple* τοῦ Μωρίς Τορέζ (Maurice Thorez) ἢ σέ μία ἀπό τίς διαδοχικές ἐκδοχές τῆς Ἱστορίας τοῦ ΚΚ (μπ) τῆς ΕΣΣΔ.

Ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος μᾶς ἀφηγεῖται λοιπόν, ὅσον ἀφορᾷ τή Μασάντα, ὄχι τίς μάχες, γιά τίς ὁποῖες δέν λείει ἀπολύτως τίποτα, ἀλλά τήν πολιορκία μέ τό τραγικό της τέλος. Γιά τήν ἱστορική πραγματικότητα τῆς τοποθεσίας, πού ἀνακαλύφθηκε τό 1838 ἀπό δύο Ἀμερικάνους ἐξερευνητές, καί γιά τήν ἱστορική πραγματικότητα τῆς πολιορκίας, δέν ὑπάρχει φυσικά καμία ἀμφιβολία. Στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, ἔγιναν ἐκεῖ ἀνασκαφές ἀπό τόν Γερμανό ἀρχαιολόγο Φόν Ντομαζέβσκι (Von Domazewski), ὁ ὁποῖος ἐνδιαφερόταν κυρίως γιά τήν ἱστορία τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ καί τό μέρος ἀποτελοῦσε μία πολύ καλή ἐπιλογή, πόσο μᾶλλον πού ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος εἶναι, μετά τόν Πολύβιο, ἕνας μάρτυρας ἀπολύτως κεφαλαϊώδης γιά τήν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ στρατοῦ, ἀφοῦ, ὅπως καί ὁ προκατόχος του, μᾶς πληροφορεῖ ἐκ τῶν ἔξω.

Τήν ἀνασκαφή, τήν ὁποία μόλις εἶχε ξεκινήσει ὁ Γερμανός λόγιος, τήν ἀνέλαβε στή συνέχεια ἐξ ἀρχῆς, μέ τεράστια μέσα, μέ τή στήριξη τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν καί μέ τή συμμετοχή πολυάριθμων ἐθελοντῶν, ὁ Ἰσραηλινός ἀρχαιολόγος καί πολιτικός Γ. Γιαντίν (Y. Yadin), γιός τοῦ διάσημου λόγιου Ε. Σούκενικ (E. Sukenik), ἐνός ἀπό τούς «ἐφευρέτες» τῶν Χειρογράφων τῆς Νεκρῆς θάλασσας, στήν διάδοση τῶν ὁποίων συνεισέφερε ἄλλωστε καί ὁ Γιαντίν, δημοσιεύοντας τό *Τό βιβλίον τοῦ Ναοῦ (Le Rouleau du Temple)*.

Νά τό ἐπαναλάβουμε: ὅσον ἀφορᾷ τήν ταύτιση τῆς τοποθεσίας καί τή σημασία τῆς πολιορκίας, στήν ὁποία στρατηγός ἦταν ὁ Φλάβιος Σίλβας, δέν ὑπάρχει οὔτε ἶχνος τῆς παραμικρῆς ἀμφιβολίας. Γιά νά πούμε τήν ἀλήθεια, ἕνα μόνο πρόσωπο ἔγραψε στόν 4ο τόμο τῶν «ἀναθεωρητικῶν γραπτῶν» του (*Ecrits révisionnistes*)²⁷ ὅτι ὑπάρχει ἐπί τοῦ θέματος ἕνας ἐβραϊκός θρύλος, ὅτι οἱ ἀνασκαφές πού πραγματοποιήθηκαν ἀπέδειξαν πῶς δέν ἔλαβε χώρα οὔτε πολιορκία οὔτε ἡρωϊκή ἀντίσταση. Πρέπει νά τό κατονομάσουμε αὐτό τό πρόσωπο; Λέγεται Ρόμπερ Φωρισσόν (Robert Faurisson) καί αὐτή δέν εἶναι οὔτε ἡ πρώτη οὔτε ἡ τελευταία φορά πού συλλαμβάνεται ἐπ' αὐτοφόρω.

Ἡ Μασάντα θέτει στόν ἱστορικό τριῶν εἰδῶν προβλήματα, πού μᾶς θυμίζουν αὐτά πού θέτει καί ἡ Ἀτλαντίδα, γι' αὐτόν τόν λόγο ἄλλωστε τίς συνέδεσα σ' αὐτήν τήν ἀνακοίνωση. Τό πρῶτο πρόβλημα συνίσταται στήν ἀνάλυση τοῦ κειμένου τοῦ Φλάβιου Ἰώσηπου. Τό δεύτερο συνίσταται στό νά σκεφτοῦμε τίς σχέσεις πού μπορεῖ νά ἐγκατασταθοῦν μεταξύ τῶν δύο

εἰδῶν πηγῶν πού διαθέτουμε, ἀφενός τήν ἀφήγηση τοῦ Ἰώσηπου καί ἀφετέρου τίς ἀνασκαφές πού διεξήγη ὁ Γιαντίν καί οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν ἀντικείμενο μίας μερικῆς δημοσίευσης. Τό τρίτο πρόβλημα συνίσταται στό νά σκεφτοῦμε πάνω σ' αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε, ἐλλείψει καλύτερης διατύπωσης, ἰδεολογική πρόσληψη αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ἐπεισοδίου. Πῶς ἡ πολιορκία τῆς Μασάντας κατέληξε νά εἶναι αὐτό πού πολλοί Ἰσραηλινοί ἐρευνητές ἀποκαλοῦν «ὁ μῦθος τῆς Μασάντας»; Ἐγώ συμβάλλω σ' αὐτές τίς ἐρευνες μέ δύο μελέτες, πού τώρα βρίσκονται ἀναδημοσιευμένες στό βιβλίον μου *Les Juifs, la mémoire et le présent*.²⁸ Ἀλλά ἀπό τότε, ἔχει δεῖ τό φῶς τῆς δημοσιότητας μία ὀλόκληρη λογοτεχνία, ἐκτός αὐτῆς πού στήν ὁποία παρέπεμπα ἐκεῖ. Ἐκτός ἀπό τό βιβλίον πού ἤδη ἀνέφερα, τοῦ Ναχμάν Μπέν Γιεχουντά,²⁹ θά ἤθελα νά μνημονεύσω ἄλλα δύο: τό πρῶτο, πού τό χρωστάμε σέ μία Ἀμερικάνη, μελετᾷ τήν ἀναζήτηση τῶν ριζῶν, ἔτσι ὅπως πραγματοποιεῖται μέσα στό πλαίσιο τῆς Ἰσραηλινῆς κουλτούρας.³⁰ Τό δεύτερο εἶναι μία (ἄνιση) μετάφραση τῶν «ἐβραϊκῶν μελετῶν» τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ Ἀρνάλντο Μομιλιάνο (Arnaldo Momigliano).³¹

ΑΣ ΠΡΟΧΩΡΗΣΟΥΜΕ ΜΕ ΤΑΞΗ. Ἄν πάρουμε τή ἀφήγηση τοῦ Φλάβιου Ἰώσηπου, τί μαθαίνουμε διαβάζοντας τά κείμενα πού προηγούνται τῶν κεφαλαίων 8 καί 9 τοῦ βιβλίου VII τοῦ *Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου*, Ἡ Μασάντα εἶναι ἕνα φρούριο πού χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐποχή τῶν Ἀσαμοναίων (*Πόλεμος*, I, 237-238) καί τό ὁποῖο ἀποτελοῦσε μέρος μίας τριάδας ὀχρωματικῶν ἔργων πού ἔχτισε ἢ ξαναἔχτισε ὁ Ἡρώδης ὁ Μέγας, ὄχι γιά νά ὑπερασπίσει τόν ἐβραϊκό λαό, ἀλλά γιά νά τόν πολεμήσει σέ περίπτωση ἐξέγερσής του.³² Ἐκτός ἀπό τή Μασάντα, αὐτός ἦταν ὁ προορισμός τοῦ Ἡρωδείου, κοντά στή Βηθλεέμ, καί τοῦ Μαχαιρούντα, πού σήμερα βρίσκεται στήν Ἰορδανία καί ἀπό τό ὁποῖο ἔχει κανεῖς μία ἐξαιρετική θέα, πέρα ἀπό τόν Ἰορδάνη, τῆς ἴδιας τῆς Μασάντας.

Αὐτό τό τελευταῖο φρούριο, στολισμένο μέ ἕνα μεγαλοπρεπές ἀνάκτορο, κατέχει μία θέση προφανῶς

26. Ἐκδ. Belles Lettres, 1959, μτφ. André Pelletier.

27. Ἐκδ. ἐκτός ἐμπορίου, σελ. 1875· πρβ. τό ἄρθρο μου στό *Le Monde des livres*, 24/3/2000.

28. Ἐκδ. Seuil, σειρά Points Essais, 1995, σελ. 46-71 καί 197-227.

29. Δές πιό πάνω, σημ. 2.

30. Yael Zerubavel, *Recovered Roots. Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, ἐκδ. University of Chicago Press, 1995.

31. *Contributions à l'histoire du Judaïsme*, ἐκδοχή ἐπιμελημένη καί παρουσιασμένη ἀπό τόν S. Berti, μτφ. του P. Farazzi, Νιμ, ἐκδ. Éditions de l'Éclat, 2002.

32. *Ἰουδαϊκός Πόλεμος*, I, 164 καί 264-286.

στρατηγική πάνω στή Νεκρά Θάλασσα, πράγμα πού ἐξηγεῖ γιατί πολιορκήθηκε ἀπό τόν Ἀντίγονο, τόν τελευταῖο τῶν Ἀσασοναίων, τόν ὁποῖο οἱ Πάρθοι προσπάθησαν κατά τήν περίοδο 40-37 π.Χ. νά ξαναβάλουν στόν θρόνο ὡς φόρου ὑποτελή βασιλιά. Τούς Ρωμαίους, πού κατέλαβαν τή Μασάντα τό 66, τούς ἐξεδίωξαν στήν ἀρχή τῆς ἐξέγερσης ἐπαναστάτες πού εἶχαν ἔρθει ἀπό τήν Ἱερουσαλήμ (II, 408), ἀλλά αὐτοί οἱ ἐπαναστάτες ἀντικαταστάθηκαν ἀπό ἄλλους, πῶς ἐπαναστάτες ἀπό αὐτούς (II, 433-448), ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων βρισκόταν ὁ Ἐλεαζάρ, ὁ γιός τοῦ Γιαῖρ. Ὁ Ἐλεαζάρ ἦταν ἀπόγονος ἐνός ἀνθρώπου πού ἔγινε γνωστός μέ τό ὄνομα Ἰούδας ὁ Γαλιλαῖος, ἐνός λησταρχοῦ κατά τόν Ἰώσηπο, πού εἶχε ἀναλάβει τήν ἡγεσία αὐτοῦ πού ὁ ἱστορικός ὀνομάζει «ἡ 4η φιλοσοφία». Ἐκτός ἀπό τίς παραδοσιακές σχέτες (τίς αἰρέσεις, στό ἑλληνικό κείμενο τοῦ Ἰώσηπου), δηλαδή τούς Φαρισαίους, τούς Σαδουκαίους καί τούς Ἑσσαιούς, ἡ 4η φιλοσοφία, αὐτή τῶν Σικαρίων, ἦταν μία τρομοκρατική ἐκδοχή τῆς φαρισαϊκῆς σχέτας. Ὅπως οἱ ἐπαναστάτες σοσιαλιστές ἦταν, γιά τούς Ρώσους μαρξιστές, φιλελεύθεροι μέ δόμβες στό χέρι, ἔτσι καί οἱ Σικαριοί ἦταν Φαρισαῖοι μέ τή «σίκα» (τό σιλιέτο) στό χέρι. Ἀρνοῦντο ὄχι μόνον τήν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλά καί τά ἀγάλματα τοῦ αὐτοκράτορα, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν προσωπογραφιῶν πού εἰκονίζονταν πάνω στά νομίσματα.

Τί λέει ὁ Ἰώσηπος ὅταν περιγράφει τούς Σικαρίους πρὶν νά ἀφηγηθεῖ τήν πολιορκία καί τήν κατάληψη τῆς Μασάντας; «Ἐκείνη τήν ἐποχή, πράγματι, οἱ Σικαριοί συνωμότησαν ἐναντίον ὅσων συναινοῦσαν νά ὑποταχθοῦν στούς Ρωμαίους καί τούς μεταχειρίζονταν ὡς ἐχθρούς μέ κάθε τρόπο, λεηλατοῦσαν τά ἀγαθά τους, ἐκλεβαν τά κοπάδια τους, ἔβαζαν φωτιά στίς κατοικίες τους. Καί ἔλεγαν πῶς αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν διαφέρουν σέ τίποτα ἀπό τούς ἀλλόφυλους, δεδομένου ὅτι θυσιάζαν ἔτσι ἐπονεϊδίστα τήν περὶμάχητη ἐλευθερία τῶν Ἰουδαίων, πού τόσο ἀκριβὰ εἶχε ἀποκτηθεῖ, καί προτιμοῦσαν, κατά δικήν τους ὁμολογία, τήν δουλεία τοῦ ρωμαϊκοῦ ζυγοῦ» (Πόλεμος, VII, 254-255). Σάν νά λέμε, ὁ Ἰώσηπος δέν τρέφει καμίαν ἀπολύτως συμπάθεια γιά τούς Σικαρίους, οἱ ὁποῖοι «ἦταν οἱ πρῶτοι πού μπῆκαν στόν δρόμο τοῦ παρανομίας καί τῆς ὀμότητος ἐναντία στούς συγγενεῖς τους, μὴ παραλείποντας κανέναν λόγο ἀπρόφορτο γιά νά ἀσκήσουν τήν βία τους, καμία πράξη μὴ πραγματοποιημένη γιά νά σκοτώσουν τά θύματα τῶν συνωμοσιῶν τους» (Πόλεμος, VII, 262).

Τούτου λεχθέντος, προσθέτει ὁ Ἰώσηπος, ὑπάρχουν καί χειρότερα: ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τά Γισάλα (Γκούς Χαλάβ), ὁ Σίμων ὁ γιός τοῦ Γιωρά (Μπάρ Γκιωράς), οἱ Ἰουδαῖοι καί οἱ Ζηλωτές μέ τήν κύρια ἐννοία τῆς λέξης, δηλαδή οἱ μαθητές, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ περισσότεροι ἱερεῖς, τοῦ Ἐλεαζάρ τοῦ γιοῦ τοῦ Σίμωνα. Ὅλοι αὐτοί ἔχουν τοποθετηθεῖ σέ αὐξοῦσα κλίμακα, ἀλλά οἱ Σικαριοί εἶναι οἱ μόνον πού ἐπεδίωσαν τῆς κατάληψης

τῆς Ἱερουσαλήμ τό 70, πράγμα πού ἐξηγεῖ καί γιατί ὁ Ἰουδαϊκός Πόλεμος τελειώνει μέ τήν περιγραφή τῆς σύγκρουσής τους μέ τή Ρώμη, ὄχι μόνον στή Μασάντα, ἀλλά καί στήν Ἀφρική, γύρω ἀπὸ τήν Κυρήνη. Ὁ Ἰώσηπος ὁ ἴδιος κατηγορήθηκε τότε ὡς συνένοχος τῶν Σικαρίων, πράγμα πού δέν πρέπει νά τοῦ ἐνέπνευσε τίς καλύτερες διαθέσεις ἀπέναντί τους. Τότε, καί μόνον τότε τελειώνει ὁ Ἰουδαϊκός Πόλεμος, ἐνῶ ἡ λατινική μετάφραση, αὐτή τοῦ Ψευδο-Ἡγήσιππου, κλείνει μέ τό ἐπεισόδιο τῆς Μασάντας.

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στό περίφημο φρούριο. Ὁ Ἰώσηπος περιγράφει μέ μεγάλη μεθοδικότητα, ὅπως κάνει συνήθως, τήν τοποθεσία, τό φρούριο καί τό ἀνάκτορο τοῦ Ἡρώδη, ὅπως καί τά ὄχρωματικά ἔργα τῶν Σικαρίων. Δέν μνημονεύει καμία μάχη. Ἀπλῶς, ὅταν ὁ ἀρχηγός τῆς φρουρᾶς, ὁ Ἐλεαζάρ Μπέν Γιαῖρ, διαπιστώνει ὅτι κάθε ἀντίσταση εἶναι μάταιη, συγκεντρώνει τούς ἄντρες του καί τούς βγάζει δύο λόγους γιά νά τούς πείσει νά αὐτοκτονήσουν ὁμαδικά, νά σφάζουν τίς γυναῖκες καί τά παιδιά, ἀφοῦ πρῶτα βάλουν φωτιά σέ ὅ,τι μπορούσε νά καεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ φρουρίου. Δύο λόγοι: αὐτό εἶναι τό πῶς ἐντυπωσιακό. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ἕνα κήρυγμα θανάτου. Ὁ Ἐλεαζάρ ἀναγγέλλει τό τέλος τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ, ὅπως ὁ Δίας, στό τέλος τοῦ Κριτία, ἐτοιμάζεται νά ἀναγγεῖλει τό τέλος τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Ὁ Θεός δημιούργησε τόν ἐβραϊκό λαό, ὁ Θεός θά τόν διαλύσει. Ὁ λόγος αὐτός δέν πείθει. Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι μία ἀγόρευση γιά τήν προσωπική ἀθανασία. Μέ ἕναν καταιγισμό ἐπιχειρημάτων δανεισμένων ψυχραῖμα ἀπὸ τήν ἑλληνική φιλοσοφία, ὁ Ἐλεαζάρ πείθει τούς ἀκροατές του ὅτι ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς θά γνωρίσει ἕναν κόμο καλύτερο. Αὐτός ὁ δεύτερος λόγος κερδίζει τήν συναίνεση τῶν ἀνδρῶν τῆς φρουρᾶς. Αφοῦ πρῶτα ὁ καθένας σφάζει τή γυναῖκα καί τά παιδιά του, τραβοῦν μέ κλῆρο τούς δέκα πού θά ἀποτελειώσουν τή θλιθερή δουλειά. Λίγο ἀργότερα, οἱ Ρωμαῖοι θά διεισδύσουν σέ ἕναν κόσμο νεκρό.

Πῶς τά ξέρεи ὅλα αὐτά ὁ Ἰώσηπος; Δύο γυναῖκες καί πέντε παιδιά γλίτωσαν. Ἡ μία ἀπὸ τίς γυναῖκες εἶναι μορφωμένη, ἡ ἄλλη ὄχι. Ὁ Ἰώσηπος χρησιμοποιεῖ τότε αὐτό πού ὁ Ρολάν Μπάρτ (Roland Barthes) ὀνομάζει «τό ἐμφέ τοῦ πραγματικοῦ», ἕνα τέχνασμα πού προφανῶς τό θεωρεῖ ἐντελῶς ἀχρηστο, ὅταν μᾶς ἐπιβάλλει νά ὑποστοῦμε τόν λόγο πού ἔβγαλε ὁ Ἀβραάμ στόν γιό του, τόν Ἰσαάκ, σέ μία γλώσσα τελείως ἐπίσημη γιά νά τόν πείσει νά δεχθεῖ νά θυσιάσει ἀπὸ τόν πατέρα του (Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιότητες, I, 222-236).

Μπροστά σ' αὐτό τό κείμενο, τί μπορεῖ νά πεῖ καί νά κάνει ὁ ἱστορικός; Ὅλες οἱ στάσεις εἶναι δυνατές καί ἀπὸ ἕνα τέτοιου τύπου ντοκουμέντο μπορούσε νά προκύψει μία ὀλόκληρη ποικιλία ἐρμηνειῶν. Ἡ στάση ἡ πῶς κοινή – δυστυχῶς! – συνίσταται στό νά ἀποδεχθοῦμε τήν ἀφήγηση ὡς ἔχει. Εἶναι αὐτό πού ἐγώ ἀποκαλῶ τό στυλ «Ὁ Ἐλεαζάρ βγήκε στίς 5 τό ἀπό-

γευμα». Ένας σπουδαιότατος λόγιος σάν τόν Λ. Χ. Φέλντιμαν (L. H. Feldman), συγγραφέα; μίας κολοσσιαίας βιβλιογραφίας του Ίώσηπου, έφτασε στο σημείο να γράφει ότι οι ύπόνομοι μέσα στους οποίους ήταν κρυμμένες οι δύο γυναίκες προσέφεραν μία «έξαιρετική άκουστική».³³ Άλλοι πάλι μās εξηγούν ότι ο Ίώσηπος είναι ψεύτης, ότι οι άνθρωποι σκοτώθηκαν πολεμώντας έναντιόν των Ρωμαίων και ότι οι Ρωμαίοι έσφαξαν όσους μπόρεσαν. Άνάμεσα σ' αυτά τά δύο άκρα, είναι δυνατές όλες οι παραλλαγές και πάνω στην καθεμία μπορούμε να βάλουμε και μία όνομασία. Ένας πολιτιστικός ραδιοφωνικός σταθμός επικοινωνήσε πρόσφατα μαζί μου για να μου επισημάνει ένα αρχαιολογικό στοιχείο. Σέ μία από τις σπηλιές όπου βρέθηκαν άνθρωποι σκελετοί, στους οποίους άλλωστε τό Κράτος του Ίσραήλ έκανε επίσημη κηδεία, ανακαλύφθηκαν και κατάλοιπα χοίρων. Πώς να έρμηνεύσουμε αυτό τό γεγονός, εάν δεβαίως αληθεύει; Είναι προφανές ότι οι αρχαιολόγοι είναι ελεύθεροι να άπαντήσουν είτε ότι οι νεκροί δέν ήταν Έβραίοι είτε ότι οι Ρωμαίοι θέλησαν να προσβάλουν τά πτώματα αυτά επιβάλλοντάς τους τή γειτνίαση μέ κόκκαλα γουρουνιών.

ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ Η προσωπική μου λύση στο άινιγμα τής Μασάντας; Είναι μία άπάντηση σέ δύο χρόνους. Κατ' αρχήν, τό θέμα είναι να έρμηνεύσουμε τόν Ίώσηπο μέσα από τόν Ίώσηπο. Άλλά, στο βιβλίο ΙΙΙ, κεφ. 7, ο Ίώσηπος άφηγείται πώς στά Ιωτάπατα, στή Γαλιλαία, βρέθηκε ο ίδιος παγιδευμένος σέ μία κατάσταση αντίστοιχη μέ αυτήν του Έλεάζαρ. Ένω ήταν κρυμμένος σέ μία σπηλιά, κάποιοι σύντροφοί του προσπάθησαν να τόν πείσουν πώς ή αυτοκτονία είναι προτιμότερη από τήν αιχμαλωσία. Ο Ίώσηπος συνηγόρησε ματαιώς υπέρ του επιχειρήματος ότι ή αυτοκτονία είναι αντίθετη προς τήν έβραϊκή θρησκεία. Στή συνέχεια, τά κατάφερε έτσι ώστε να είναι αυτός ο τελευταίος που θά έμνε ζωντανός. Άλλά δέν αυτοκτόνησε, αντίθετα παραδόθηκε στον Βεσπασιανό, στον οποίο επιπλέον προανήγγειλε ότι θά γινόταν αυτοκράτορας. Στο σημείο αυτό, ή θέση μου έχει γίνει γενικώς δεκτή.

Δέν συνέβη όμως τό ίδιο όταν πρότεινα να δούμε στον διπλό λόγο του Έλεάζαρ Μπέν Γιαΐρ μία άποκάλυψη θανάτου. Τί ήθελα να πω μ' αυτό; Όπως παρατηρεί ο Μομιλιάνο,³⁴ ή λέξη άποκάλυψις είναι άγνωστη στα κλασικά έλληνικά και έμφανίζεται στα έλληνιστικά έλληνικά από τόν 2ο αιώνα μ.Χ., είτε μέ τή μή θρησκευτική σημασία του γδυσίματος, είτε «μέ μία άσαφώς θρησκευτική σημασία: τής άποκάλυψης ενός σφάλματος». Μέ αυτήν τή θρησκευτική έννοια, τήν χρησιμοποιεί ο Παύλος (παραδείγματος χάριν, *Προς Γαλάτας έπιστολή*, Ι, 12), αλλά έφτασε στο άπόγειο τής δόξας της, προφανώς, μέ τό βιβλίο του Ίωάννη. Οι άγγλοσάξωνες άποκαλούν έξάλλου αυτό τό βιβλίο *Revelation*, πράγμα που άποτελέσε πηγή πολλών σφαλμάτων στις μεταφράσεις.

Άλλά, ως εκ τούτου, ή όνομασία αυτή δόθηκε σέ έναν σημαντικό αριθμό κειμένων, έλληνικών, άρμαϊκών, συριακών και έβραϊκών, που μπορεί να έχουν έκταση από μερικές άράδες μέχρι όλόκληρο βιβλίο. Από αυτά τά κεφάλαια ή τά βιβλία, ένα μόνον, τό βιβλίο του Δανιήλ, εισχώρησε τελικά στο σώμα τής Παλαιάς Διαθήκης. Από τήν άλλη, υπάρχουν πλήθος παραλλαγές, που δέν είναι ούτε έβραϊκές ούτε χριστιανικές (στήν Αίγυπτο, παραδείγματος χάριν). Αυτά τά βιβλία εκφράζουν τό όραμα των νικημένων ή, αν προτιμάτε, τήν έλπίδα των άπελπισμένων. Τό σημερινό τους αντίστοιχο βρίσκεται στις θρησκείες του Τρίτου Κόσμου. Ός άφηγήσεις, αυτές οι άποκαλύψεις είναι δομημένες σύμφωνα μέ ένα έξαιρετικά απλό σχήμα. Τίς ταραχές τίς διαδέχεται ένας κατ' έπίφασιν θάνατος, που ακολουθείται από τήν ανάσταση και τή νίκη. Ο Ίώσηπος ήταν όρκισμένος έχθρός αυτών που ο Νόρμαν Κόν (Norman Cohn) όνόμασε «φανατικοί τής άποκάλυψης» (*Les Fanatiques de l'apocalypse*).³⁵ Στή χειρότερη στιγμή τής πολιορκίας τής Ίερουσαλήμ, ή στοά του Ναού κατέρρευσε πάνω σ' αυτούς που είχαν αναζητήσει εκεί καταφύγιο και ο Ίώσηπος εξηγεί (*Ίουδαϊκός Πόλεμος*, VI, 285): «Ο υπεύθυνος του θανάτου τους ήταν ένας ψευδο-προφήτης, ο οποίος, εκείνη τήν ήμέρα, είχε διακηρύξει μέ έναν κήρυκα στους κατοίκους τής πόλης ότι ο Θεός τους πρόσταζε να άνεβούν στον Ναό για να δεχθούν τά σημάδια τής σωτηρίας τους». Να τό παράδειγμα ακριβώς του πράγματος που σιχαινόταν ο Ίώσηπος: ο ψευδο-προφήτης είναι ένα πρακτικός τής άποκάλυψης.

Για μένα, ο διπλός λόγος του Έλεάζαρ είναι μία άποκάλυψη θανάτου. Μās δείχνει που οδηγεί ή έξεγερση και ο μεσσιανισμός: στο κήρυγμα του θανάτου του έβραϊκού λαού, έναν θάνατο τόν όποιο ο Ίώσηπος δέν θέλει μέ κανένα τίμημα, έφόσον γι' αυτόν ή ιστορία συνεχίζεται. Η έβραϊκή παράδοση, αντίθετα από ό,τι μπορεί να διαβάσει κανείς εδώ κι εκεί, δέν συγκράτησε τό έπεισόδιο τής Μασάντας. Άλλωστε, δέν συγκράτησε ούτε τόν Ίώσηπο, ο όποιος συνηρήθηκε από τους χριστιανούς. Τί καταπληκτικό *Testimonium Flavianum*, αυτό τό άποκαλυπτικό τέλος του Κράτους του Ίσραήλ! Τό έχω ήδη επισημάνει, ότι ο λατίνος διασκευαστής του Ίώσηπου φέρνει έτσι τά πράγματα ώστε ή άφήγηση του πολέμου των Έβραίων να τελειώσει μέ τό έπεισόδιο τής Μασάντας.

Άπό τήν έβραϊκή πλευρά, έχουμε μάλλον μία σιωπή. Στόν 10ο αιώνα, στο βυζαντινό νότο τής Ιταλίας, τό

33. «Masada: A Critique of Recent Scholarship», στο *Studies for Morton Smith*, ΙΙΙ, έπιμ. J. Neusner, έκδ. Brill, 1975, σελ. 218-248; παραθέτω από τίς σελ. 244-245.

34. *Όπ.π.*, σελ. 129-142 («Indications préliminaires sur Apocalypse et Exode dans la tradition juive»).

35. Γαλλική μετάφραση (έκδ. Julliard, 1994) του κλασικού του βιβλίου *The Pursuit of the Millenium*.

Ἰώσηπον ἦταν ἓνα εἶδος ἀπολογητικῆς ἀφήγησης τῆς ἐβραϊκῆς ἱστορίας ἀπό τόν Ἀδάμ μέχρι τόν πόλεμο τῶν Ἑβραίων, ἐμπνευσμένο ἀπό τόν Ἰώσηπο, ἀλλά μέ παραδίστικες παραμορφώσεις. Ἡ Μασάντα γίνεται ἐδῶ Μεζίρα. Οἱ Ἑβραῖοι σφάζουν τίς γυναῖκες καί τά παιδιά τους καί πεθαίνουν πολεμώντας τόν Ρωμαῖο ἐχθρό. Τό κείμενο αὐτό μεταφράστηκε σέ πλήθος γλωσσῶν καί γνώρισε μία τεράστια ἐπιτυχία, ἀλλά δέν ὑπάρχει γαλλική προσαρμογή. Ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος ὡς πρόσωπο εἶναι φυσικά ἀπών, ἀλλά ὁ τίτλος Ἰώσηπον εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπό τό ὄνομά του.³⁶ Χρειάστηκε νά περάσει πολύς καιρός μέχρι ἡ Μασάντα νά ξαναπάρει τή θέση της στήν ἐβραϊκή ἱστορία. Αὐτή τήν ἱστορία τήν ἀφηγοῦνται τά δύο βιβλία που ἀνέφερα, τῆς Γιαέλ Ζερουμπαβέλ (Yael Zerubavel) καί τοῦ Ναχμάν Μπέν Γιεχουντά.³⁷ Τό πρῶτο ἀπό αὐτά ἔχει τό προσόν νά ἐπανατοποθετεῖ τή Μασάντα μέσα στό εὐρύτερο σύνολο τῶν ἐθνικιστικῶν μύθων που γεννήθηκαν καί ἀναπτύχθηκαν ἀρχικά στήν ἐβραϊκή Παλαιστίνη καί ἐν συνεχείᾳ στό Κράτος τοῦ Ἰσραήλ.

Ἡ σημαντικότερη χρονολογία τό 1927, ὅταν δημοσιεύεται ἓνα ποίημα σέ δέκα ἄσματα, στά ἐβραϊκά, τοῦ Γιτζάκ Λάμνταν (Ytzhak Lamdan), ἑνός Οὐκρανο-εβραίου, τοῦ ὁποίου ὁ ἀδελφός ὑπῆρξε θύμα σέ προγκρόμ. Αὐτή ἡ Μασάντα περιστρέφεται γύρω ἀπό τήν ἱστορία τριῶν Ρωσο-εβραίων. Ὁ ἓνας ἐπιλέγει τήν ἐπανάσταση καί χάνεται σ' αὐτήν, ὁ δεύτερος πεθαίνει ἀνάγνυμα, ὁ τρίτος ἔρχεται στό Ἐρέτζ Ἰσραήλ καί συνδέεται μέ μία ομάδα νεαρῶν στή Μασάντα, στή Μασάντα πού δέν θά πέσει πιά. Αὐτή ἡ ἱστορία ἐγινε ἐθνικός μύθος. Ἡ σιωνιστική ἐξουσία προσπάθησε ἐπί ματαίῳ νά ἀγοράσει τήν τοποθεσία τό 1937. Δέν θά καταφέρει νά ἀποκτήσει τήν ἰδιοκτησία της παρά μετά τόν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ Μασάντα ἐγινε ἓνα σύμβολο ὄχι ἦττας, ἀλλά ἡρωϊσμοῦ, πράγμα πού προϋποθέτει μία ἀρκετά ἐλεύθερη ἐρμηνεία τοῦ κειμένου τοῦ Φλάβιου Ἰώσηπου. Τά βιβλία στά ὁποῖα ἀναφέρθηκα ἤδη περιγράφουν πολύ καλά αὐτό πού ἦταν ἡ ἀνάβαση τῆς Μασάντας ὡς τελετή ἐφηβικῆς μύησης πρῖν ἀπό τήν ἀνεξαρτησία, καί ἡ ὁποία ἀκολούθως μετατράπηκε σέ ἓναν πολιτικο-πολιτιστικό τουρισμό, στίς μέρες μας μάλιστα μαζικό, ἀφοῦ ὑπάρχει πλέον, ὄχι μόνο τό μονοπάτι τοῦ Ὁφεως, ἀλλά ἓνα ὠραιότατο ὁδοντωτό τρανάκι πού ἔχει καταστήσει ἐντελῶς κοινή καί τετριμμένη τήν ἐπιχείρηση τῆς ἀνάβασης.

Σ' αὐτόν τόν μαζικό τουρισμό, οἱ ἀνασκαφές τοῦ Γιαντίν συνεισέφεραν κατά τρόπο ἀποφασιστικό. Δέν ὑπάρχει ἀσφαλῶς ἡ παραμικρή ἀμφιβολία γιά τό γεγονός ὅτι ὁ Ἰσραηλινός ἀρχαιολόγος ἄσκησε μία ἀρχαιολογία χονδροειδῶς ἐθνικιστική. Στήν ἐβραϊκή του ἐκδόση, τό βιβλίό *Masada*, μέ τό ὁποῖο ὁ Γιαντίν ἐκλαίκευσε τήν ἀνασκαφή του, φέρει τόν ὑπότιτλο: *Bayamim ha-hem bazeman ha-zé*, πού θά πει: Ἐκεῖνες τίς ἡμέρες, ἐκεῖνο τόν καιρό. Πρόκειται γιά ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό τήν προσευχή τῆς Χανουκά. Στά ἀγγλικά, ὁ ὑπότιτλος αὐτός ἐγινε: *The Zealots last stand*, πράγμα

ἐντελῶς ψευδές, ἐκτός καί ἂν ἐντάξει κανεῖς κάτω ἀπό τό ὄνομα τῶν Ζηλωτῶν ὅλους τοὺς ἐξεγερμένους τοῦ Ἰσραήλ, τῶν ὁποίων ἡ διαίρεση, ἡ στάσις, ἦταν τό πλέον προφανές χαρακτηριστικό. Ἡ Μασάντα εἶναι σήμερα ἓνας τόπος πολιτικοῦ καί στρατιωτικοῦ προσκνημάτος καί ὁ Γιαντίν ἔκανε ὅ,τι μπορούσε γιά νά πάρουν τά πράγματα αὐτήν τήν τροπή. Προσπάθησε νά ἀκολουθήσει τήν ἀφήγηση τοῦ Ἰώσηπου, παραμελώντας κάπως τοὺς ἡρώδειους χρόνους πρὸς ὄφελος τῆς ἐποχῆς τῆς πολιορκίας. Ἐσπρωξε τά πράγματα πολύ μακρῶς, εἰδικά ἀπό τή στιγμή πού θεώρησε ὅτι βρῆκε ἀκόμα καί τοὺς κλήρους πού χρησίμευσαν γιά τήν ἐπιλογή τῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι θά ἀναλάμβαναν τήν τελική σφαγή. Ὡ τοῦ θαύματος, ἓνας ἀπό αὐτοὺς ἔφερε χαραγμένο τό ὄνομα τοῦ Μπέν Γιαῖρ.

Μπορεῖ νά εἶναι ἀλήθεια; Δέν τό πίστεψα καί δέν εἶμαι ὁ μόνος. Γενικῶς, στό σημεῖο αὐτό ἡ ἀποψή μου ἐγινε δεκτὴ καί εἶναι εὐχάριστο ὅτι ἡ ἀπόδειξή μου παρατίθεται μέ ἐπιδοκιμασία ἀπό ἓναν ἐξαιρετικό ἀμερικανό εἰδικό τοῦ Ἰώσηπου, τόν Σ. Ντ. Κοέν (S. D. Cohen), σέ ἓνα ἄρθρο του πού δημοσιεύθηκε στόν τόμο τῶν *Σύμμεικτων* πρὸς τιμὴν του... Γ. Γιαντίν.³⁸ Τό γεγονός ὅτι τέτοιες κριτικές γίνονται στίς μέρες μας εὐρέως δεκτές στό Ἰσραήλ εἶναι σημάδι πὼς τά πράγματα ἐξελίσσονται: ὁ μύθος ἔχασε τή δυναμικότητά του. Δέν βρισκόμαστε πιά στήν ἐποχή κατά τήν ὁποία ἡ Γκόλντα Μεῖρ μπορούσε νά λέει: «Ναί, ἔχουμε τό σύμπλεγμα τῆς Μασάντας». Οἱ Ἰσραηλινοὶ ἔχουν ἀσφαλῶς ἄλλα συμπλέγματα. Ἐντούτοις, δέν ἔχουν ἀκόμα ἀνακαλύψει τοὺς ἑαυτοὺς τους ὡς ἀπογόνους τῶν Ἀτλάντων, παρά τό γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στόν 16ο καί τόν 18ο αἰῶνα ἦταν πολλοὶ οἱ λόγιοι (χριστιανοί) πού ταύτισαν τήν Παλαιστίνη μέ τήν Ἀτλαντίδα, πράγμα τό ὁποῖο προϋποθέτει μία τέτοια ἀνατροπή τῆς πλατωνικῆς διήγησης πού δέν σταματᾷ νά μέ ἀφήνει ἀναυδο.

Στή διάρκεια ἑνός ταξιδιοῦ μου στό Ἰσραήλ, πᾶνε τώρα πάνω ἀπό τριάντα χρόνια, εἶχα προτείνει σέ φίλους μου Ἰσραηλινούς νά ἀναλάβουν μίαν ἐπιχείρηση Ἀχαρνῆς, νά μιμηθοῦν δηλαδή τόν Δικαιοπόλη τοῦ Ἀριστοφάνη καί νά συνάψουν ἀπευθείας εἰρήνη μέ τοὺς Παλαιστίνιους. Σήμερα, θά τοὺς πρότεινα νά δάλουν στό πρόγραμμα τόν τίτλο μίας ἄλλης κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνη, πού βρίσκεται ὅσο πῶς μακριά γίνεται καί ἀπό τήν Μασάντα καί ἀπό τήν Ἀτλαντίδα, αὐτοὺς τοὺς δύο κατ' ἐξοχὴν πολεμικοὺς μύθους. Ὀνομάζεται *Εἰρήνη*, *La Paix*, Σαλώμ, Σαλάμ.

36. Ὁ Lucien Poznanski ἔχει ἀναγγεῖλει τήν ἐκδόση μίας μετάφρασης ἀπό τίς Éditions du Cerf.

37. Δές ἐπίσης, πῶς σύντομα, M. Hadas-Lebel, *Masada, histoire et symbole*, ἐκδ. Albin Michel, 1995.

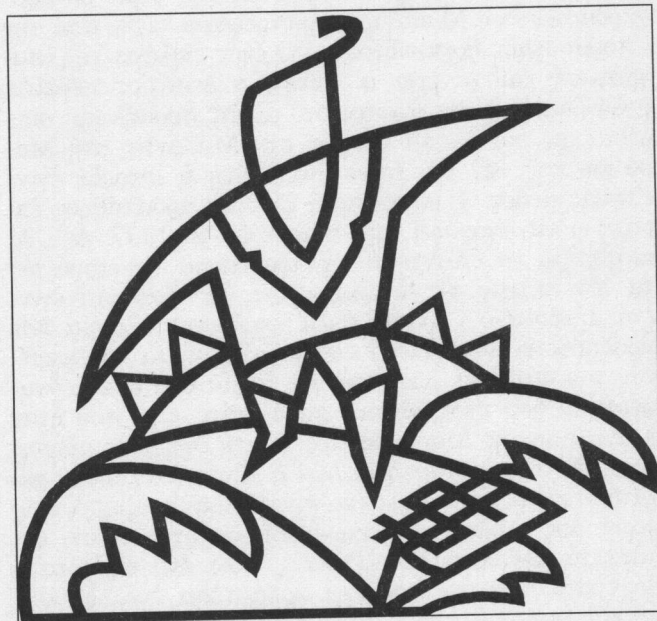
38. S.D. Cohen, «Masada-Literary Tradition, Archaeological Remains and the credibility of Josephus», *Journal of Jewish Studies*, 1982 (Mélanges Y. Yadin), σελ. 385-405.

Η ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

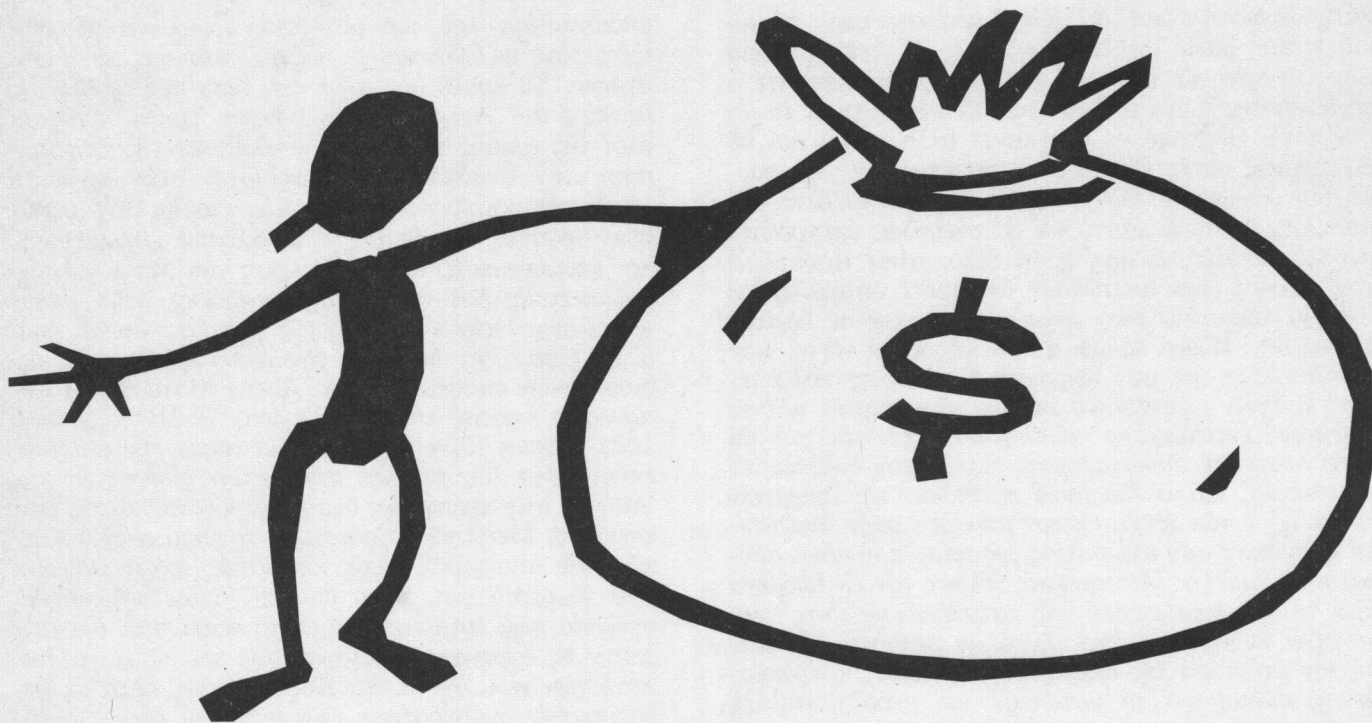
της Μαριάννας Τόλια

ΔΕΝ ΣΠΟΥΔΑΣΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ Έπιστήμη, όπως έχει βαφτιστεί στή μεγάλη έκσυγχρονιστική κολυμπήθρα τό παλιό αντικείμενο σπουδών Διοίκησης Έπιχειρήσεων διεκδικώντας κύρος έπιστημοσύνης. Δέν σπούδασα μάνατζμεν όπως λέγεται στά άγγλικά, γράφεται στίς έφημερίδες, άποκαλείται από τούς φίλους πού πήγαν στό Λονδίνο γιά MBA, καταξόδεψαν τούς γονείς τους καί γυρνώντας πίσω, έμειναν ένα δύο χρόνια στή μαύρη άνεργία πρίν καταλήξουν δουλεύοντας καθημερινά 10ωρα μέ τρείς κι έξήντα όπως άλλωστε οί περισσότεροι μέ τήν έξαίρεση τών μοντέλων, τών τηλεοπτικών άστέρων καί τών ανθρώπων τού 2004. Δέν σπούδασα τέτοια πράγματα. Τώρα μετανιώνω οίκτρά, δέρνομαι όλη μέρα, θρηνώ. Όχι γιατί έχασα τήν κούρσα τού μέλλοντος ή τά έκατομμύρια τάχα, όχι. Μετανιώνω γιά τή χαμένη δόξα. Διότι βλέπω ότι αν είχα ασχοληθεί μέ τέτοια ώραία, κι όχι μέ παρωχημένες αηδίες, τύπου Ιστορία καί Τέχνες όπως έκανα, τώρα θ' άνοιγόταν μπροστά μου πεδίο δόξης λαμπρό. Θά δρισκόμουν στήν πολύ ευχάριστη θέση νά μήν κατατριβόμαι μέ ευτελή πράγματα, άφόρητες κοινοτοπίες. Θά είχα τή δυνατότητα νά εισέλθω πρωτόπορος σέ νέα πεδία έπιστημονικής θεωρίας καί έρευνας, νά κατασκευάσω έπιστημονικούς όρους, θά ανακαλύψω έπιτέλους κι έγώ μιά χαμένη στά βάθη τών όριζόντων Αμερική.

ΓΙΑ ΝΑ ΜΗΝ ΘΕΩΡΗΣΕΤΕ πώς τρελάθηκα σπεύδω νά εξηγηθώ. Τί κάνω σήμερα; Δημοσιογράφος είμαι, γράφω διάφορα, ό Μπούς σχεδιάζει τήν επίθεση στό Ιράκ, αίματοχυσία πάλι στή Γάζα, νομοσχέδιο γιά τή δεοντολογία στά ΜΜΕ, ή 17η Νοέμβρη, ό Αύγουστίνος

Ξηρός. Πού τό πρωτοποριακό νά ικανοποιηθεί ή φιλοδοξία μου; Δέν τό βλέπω. Αν ήμουν άνθρωπος τής Διοικητικής Έπιστήμης όμως; Ω, τότε θά έκανα πράγματα συγκλονιστικά, ανεπανάληπτα, ρηξικέλευθα! Ένα μόνο παράδειγμα – μήν τά πω όλα καί σάς έντυπωσιάσω. Θά έπαιρνα δύο όχι τυχαίες λέξεις, όργανωση καί σιωπή γιά παράδειγμα. Θά τίς έμπλεκω, κατασκευάζοντας έναν νέο έπιστημονικό όρο, όργανωσιακή σιωπή. Υπερβολές; Σωστά. Δέν γίνεται άκριβώς έτσι. Η έπιστημονική πρωτοπορία έχει τήν έδρα της στήν

ἄλλη ὄχθη τοῦ Ἀτλαντικοῦ, μόνο ὡς Ἀμερικανός ἢ Ἀμερικανίδα θά μοῦ δινόταν ἡ ἀνεπανάληπτη εὐκαιρία νά φτιάξω μέ τίς λέξεις organization καί silence τόν πρωτοπόρο ὄρο organizational silence. Ὡς Ἑλληνίδα θά μπορούσα νά μεταφράσω ἀπλῶς τόν ὄρο, ἀλλά ἀκόμη κι ἔτσι, θά ἀπέμεναν καί γιά μένα κάστρα ἄπαρτα, πεδία δόξης λαμπρά. Οἱ πρῶτες ἔρευνες περί οργανωσιακῆς σιωπῆς στά ἑλληνικά οἰκονομικά Πανεπιστήμια, οἱ πρῶτες ἐντοπισμένες στό θέμα μελέτες στή χώρα μου, οἱ οικονομικές σελίδες τῶν ἐφημερίδων πρόθυμες νά φιλοξενήσουν τίς θεωρίες μου σέ θέμα πεντάστυλο, μεγάλο, ἡμισέλιδο, μέ ὑπότιτλους καί πινακάκια. Καλά ὅλα ὡς ἐδῶ, ἄριστα. Ἄν ὅμως πληροφοροῦνταν τή γένεση τοῦ ὄρου καί τήν περί αὐτόν προβληματική οἱ ἐκτός Διοικητικῆς Ἐπιστήμης ἄνθρωποι, οἱ ἄσχετοι, οἱ ἀδαεῖς, τότε ἴσως βρισκόμουν μπροστά σέ κανστικά σχόλια. Ὅχι ἐπί προσωπικοῦ, ἐννοεῖται. Ὡς πρὸς τή βαθύτερη θέση τῆς ρηξικελεύθης ἐρευνᾶς μου ὡς πρὸς τά συμφραζόμενά της, ὡς πρὸς τά ιδεολογικά της διακυβεύματα.

ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ; Χύνεται ἄπειρη μελάνη γιά τήν περιγραφή τοῦ αὐτονόητου. Δαπανᾶται πολλή φαιά οὐσία γιά τή διατύπωση τῆς κοινοτοπίας. Ἀφιερώνεται τόση ἐργασία καί μάλιστα σέ πανεπιστημιακό ἐπίπεδο γιά μιᾶ διαπίστωση ἐπὶ τοῦ πασίγνωστου. Μιά ματιά στό δημοσίευμα τῆς *Καθημερινῆς* 13.10.02, ὅπου ἀναλύεται τί σημαίνει ὁ καινοφανῆς ὄρος οργανωσιακῆ σιωπῆ, ποιές οἱ ρίζες τοῦ φαινομένου καί τί προβλήματα δημιουργεῖ, ἀποδεικνύει τοῦ λόγου τό ἀληθές. «*Ἡ οργανωσιακῆ σιωπῆ δηλώνει τόν*

τύπο ἐκεῖνο τῆς συμπεριφορᾶς», διαβάσουμε, κατὰ τόν ὅποιο «*ὁ ἐργαζόμενος δέν ἐκφράζεται. Δέν ἐκφράζει τίς γνώμες, τίς ιδέες, τίς σκέψεις, τά προβλήματα, τίς διαφωνίες ἢ τίς ἀντιρροήσεις του, τά συναισθήματα πού ἀφοροῦν τῇ δουλειᾷ, τήν ἐπιχείρηση συνολικά καί τοὺς ἀνώτερους του. Ὁ ἐργαζόμενος σιωπᾷ ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἔχει νά πεῖ πολλά*». Ἡ οργανωσιακῆ σιωπή, συνεχίζει τό δημοσίευμα, εἶναι πρόβλημα διότι ὀρισμένες ἀπό τίς βασικές της συνέπειες εἶναι ὅτι «*δέν ἀκούγεται ἡ ἀλήθεια μέσα στήν ἐπιχείρηση, δέν γίνονται ἀντιληπτά τά προβλήματα ὅσο ὑπάρχει χρόνος ἀκόμη γιά τήν ἐπίλυσή τους, λείπει συναίνεση, οἱ ἐργαζόμενοι δέν ἐμπιστεύονται τοὺς ἀνωτέρους τους, δέν νιώθουν ἰκανοποίηση καί ἔχουν στό νοῦ τους πῶς νά φύγουν ἀπό τήν ἐπιχείρηση*». Ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν «*πολλές ἐπιχειρήσεις νά ἀποτυγχάνουν ἢ καί νά κλείνουν ἀκόμη ἐξαιτίας τῆς οργανωσιακῆς σιωπῆς*». Ὅσο γιά τή ρίζα τοῦ φαινομένου, τί φταίει γιά ὅλα αὐτά τά κακά, παρατίθενται διάφοροι λόγοι. Ἀναφέρω ἐπιλεκτικά τοὺς κυριότερους: «*ὁ ἐγωισμός, ἡ ἀλαζονεία καί ἡ αὐταρέσκεια τῶν ἀνώτερων στελεχῶν, ὁ φόβος τους γιά τήν ἀρνητικὴ κριτικὴ, ἡ ἀποψή τους πῶς οἱ ἐργαζόμενοι εἶναι ἀδύνατο νά ξέρουν κάτι παραπάνω ἀπὸ αὐτοὺς καί ἡ ἀνυπαρξία μηχανισμῶν ἐπικοινωνίας ἀπὸ κάτω πρὸς τά πάνω μέσα στό ἐπιχειρηματικὸ Ἱεραρχικὸ πλαῖσιον*».

ΑΠΟΦΑΣΙΣΑ ΝΑ ΔΙΑΒΑΣΩ τό κείμενο τῆς ἐφημερίδας σέ μερικούς φίλους. Νά σταθμίσω ἀντιδράσεις, νά δῶ ἂν ἤμουν μόνη ἐγὼ πού τό ἔβρισκα ἐκνευριστικό, ἀνόητο ἢ ὑποπτό. Κι ὅμως, δέν ἤμουν. Ὁ πρῶτος κυριολεκτι-

κά ξεκαρδίστηκε. «Α! δές πώς βαφτίσανε τώρα τό παλιό σκάσε γιατί άπολύεσαι», είπε. Ή δεύτερη: «μά είναι δυνατό νά ψάχνουν ξαφνικά γιατί σωπαίνει ό εργαζόμενος; Όλοι τό ξέρουμε. Για νά κρατήσει τό μισθό του!» Οί επόμενοι δύο είπαν άλλα, μέχρι και σέ πανάρχαιες δομές έξουσίας μέ παρέπεμψαν, στή σιωπή τών δούλων και τών γυναικών, κάθε άποκάτω. «Ό άποκάτω πάντα σώπαινε και θά σωπαίνει, ύποχρεώνεται νά σωπαίνει, άλλως τρώει ξύλο, χάνει τή δουλειά του, πεινάει, τόν σκοτώνουν άν κριθεί άπαραίτητο». Άφησα τελευταίο έναν φίλο πίο σχετικό σέ θέματα μάνατζμεν. Ήθελα νά δώ άν θά μπορούσε νά μέ διαφωτίσει λίγο, νά μου εξηγήσει τί ανάγκες καλύπτει αυτή ή δήθεν πρωτοπορία επί του άυτονόητου. «Είμαι πράγματι έντυπωσιακό πόσο μελάνι χύνεται για τή διατύπωση του πασίγνωστου», είπε, άφοϋ διάβασε τό δημοσίευμα, «άλλά όλα αυτά προδίδουν τήν άμηχανία του κόσμου τών επιχειρήσεων μπροστά στήν άναζήτηση μιās δικής του ίσορροπίας εργασίας πού είναι άδύνατο νά ύπάρξει. Άντιφατικό: θέλουν τόν εργαζόμενο από τή μιά δημιουργικό, νά καταθέτει τίς ιδέες του, νά δίνει λύσεις, και από τήν άλλη πειθήνιο. Σκέψου, μέ τήν επέκταση τής διανοητικής εργασίας, ό εργαζόμενος, άκόμη και τά κατώτερα και μεσαία στελέχη στίς μεγάλες σύγχρονες επιχειρήσεις, τής νέας τεχνολογίας ιδιαίτερα, δέν είναι πιά τό ίδιο αναλώσιμο μέ τόν εργάτη του 19ου αιώνα. Έκεί τά πράγματα ήταν πολύ άπλούστερα για τόν διαχειριστή του κεφαλαίου. Έδιωχνες τόν έναν εργάτη, έπαιρνες άλλον. Τώρα άν τόν διώξεις χάνεις τήν γνωστική έμπειρία του, πού μπορεί στό σημερινό περιβάλλον και νά άποβαίνει σέ όρισμένες περιπτώσεις μεγάλης σημασίας για τήν επεξεργασία σου. Άποτέλεσμα: τό πειθήνιος ήταν και παραμένει βασικό προσόν του εργαζόμενου, έξ ου και ή άπαίτηση τής σιωπής, ίδια πάντα, οργανωσιακής ή άλλης. Τώρα όμως ζητείται και τό εύχαριστημένος. Πώς μπορεί νά γίνει αυτό;»

ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΘΗΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΕΞΗΓΗΣΕΙΣ του. Νά λοιπόν γιατί χύνεται τόσο μελάνι για τή διατύπωση τής κοινοτοπίας, νά σέ τί συνίσταται ή πρωτοπορία τών σχετικών έρευνών τής Διοικητικής Έπιστήμης. Τό είδα κι άλλως: ή μάχη περί του όρισμού τής πανάρχαιας σιωπής, ένα άκόμη επεισόδιο τής μεγάλης μάχης τών ιδεών πού επηρεάζουν τό συνειδησιακό μας περιεχόμενο. Άπέναντι στήν επαναστατικότητα τής μαρξιστικής θεωρίας για τήν κοινωνία, τήν εργασία, τήν πολιτική, οί ιδεολογικοί φορείς τής συντήρησης πάντα άναζητούσαν και διατύπωναν θεωρίες. Χωρίς νά είμαι σίγουρη άν είναι κι ακριβώς έτσι, αυτή ή θεωρία περί οργανωσιακής σιωπής και οί τρόποι προώθησής της άρχισαν σιγά σιγά νά μου μοιάζει κάτι σάν ολοκληρωση τής μεγάλης ιδεολογικής άντεπίθεσης άπέναντι στόν μαρξισμό και τίς επιδράσεις του στήν προηγούμενη γενιά: μιá άντεπίθεση πού κατάφερε νά ένορχηστρώσει μεταπολεμικά ή άγγλοσαξονική συντηρητική σχολή σκέψης παραλαμβάνοντας από τίς θεωρίες τής

έπικοινωνίας και του μάνατζμεν όρισμένες βασικές ιδέες τους κι ώθώντας τις ως τίς πολιτικές τους διαστάσεις. Τό μυαλό μου πήγε στό νήμα πού συνδέει τίς θεωρίες του Άμερικανού φιλοσόφου Τζέιμς Μπέρναμ περί τής ειδικής τάξης τών «άνθρώπων τής επεξεργασίας» πού άναδεικνύονται κυρίαρχοι στήν λεγόμενη «διαχειριστική κοινωνία» τής νέας εποχής, στήν όποία ήταν γραφτό, ύποτίθεται, νά συγκλίνουν καπιταλισμός και κομμουνισμός. Και τίς θεωρίες του Μπέλ για τήν χαρακτηριστική έλίτ τής νέας κοινωνίας, στήν όποία «οφείλουμε» τήν παράδοση τής έξουσίας, επειδή γνωρίζει, ξέρει, έχει διδαχθεί τήν ικανότητα λήψης τών διοικητικών αποφάσεων. (βλ. Άρμάν Ματελάρ, *Ή επικοινωνία ενάντια στήν κοιλτούρα, Ο Πολίτης*, τεϋχ. 102). Μήπως άλλωστε δέν παραδώσαμε τήν πολιτική επικοινωνία του συνόλου σχεδόν τών ύποψηφίων τής Άθήνας στίς πρόσφατες δημοτικές εκλογές στους διαφημιστές; Μετά τά οργανιστικά σχήματα περί πολιτικής πού άποκρύπτουν τίς κοινωνικές άντιπαραθέσεις από τά μάτια μας, τώρα διατυπώνονται οργανιστικά σχήματα περί εργασίας πού μέ τή σειρά τους άποκρύπτουν τίς εργατικές άντιπαραθέσεις και αίτήματα. Και πάνε χέρι χέρι, όχι μέ τόν Καρατζαφέρη, αλλά μέ παραδοσιακές δημοκρατικές εφημερίδες οί όποιες δημοσιεύουν κατ' επανάληψη αναλυτικές συμβουλές προς τόν άνεργο σέ άναζήτηση εργασίας περί τό προφίλ του πειθήνιου κι εύχαριστημένου εργαζόμενου, και τήν αύξηση τών MBA στή λεγόμενη διαχείριση ανθρώπινων πόρων. Κι ή σημερινή νέα γενιά δέν έχει ανάγκη νά κουραστεί νά πάει σέ οργανώσεις για νά τά μάθει όλα αυτά, όπως έκανε μιá προηγούμενη γενιά άνιχνεύοντας τήν άμφισβήτηση. Τά μαθαίνει όλα στα Πανεπιστήμια, τά μεταπτυχιακά, τά βλέπει στίς εφημερίδες.

ΑΝ ΚΑΙ ΔΕ ΣΠΟΥΔΑΣΑ Διοικητική Έπιστήμη, έχω νομίζω κάτι νά προσφέρω σέ αυτήν. Έχω τίς λύσεις στό μεγάλο πρόβλημα τής οργανωσιακής σιωπής. Άφοϋ ή ρίζα του φαινομένου αυτού δέν είναι κοινωνική, δέν οφείλεται σέ μηχανισμούς και δομές, ούτε στή χορήγηση ύψηλών προνομίων έξουσίας ή τήν παράδοση ύπερμετρον χρήματος προς έπιβράβευση τών άνώτατων στελεχών πού διαχειρίζονται τούτο τό οικονομικό σύστημα, αλλά είναι άπλά ψυχολογική, ήθική, μέ μιá άπλή λύση καθαρίζουμε. Προτείνω τήν πρόσληψη παπάδων σέ κάθε επιχείρηση για κατήχηση περί χριστιανικής ταπεινότητας στους άλαζόνες μάνατζερ, ψυχολόγων για νά έπιλαμβάνονται τών χαρακτηριστικών διαταραχών τών άνώτερων στελεχών.

Άν και άυτοδίδακτη στή Διοικητική Έπιστήμη, πιστεύω ότι άν έπεξεργαστώ αυτή τήν ύψηλού επιπέδου σκέψη και πρότασή μου σέ μιá διπλωματική άνθρώπινων πόρων για MBA, τό σχετικό Νόμπελ, άν ύπήρχε, θά μου άνήκε δικαιωματικά. Ωραία, νά πού βρέθηκα έπιτέλους κι έγώ στήν πρώτη γραμμή τής ιστορικής πρωτοπορίας!

ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΥΤΟΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ

Paul Cartledge, *Οί Έλληνες: εικόνες του έαυτού και τών άλλων*
μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης, επιμέλεια Δήμος Κουβίδης,
έκδόσεις 'Αλεξάνδρεια, 'Αθήνα 2002

του Δημήτρη Ι. Κυρτάτα

Ο ΠΩΛ ΚΑΡΤΛΕΤΖ, καθηγητής της αρχαίας ιστορίας στο πανεπιστήμιο του Κάιμπριτζ, δέν είναι ιδιαίτερος γνωστός στο ελληνικό κοινό. Από τά πολλά βιβλία και άρθρα πού γράφει έδώ και τριάντα περίπου χρόνια γύρω από τούς αρχαίους Έλληνες και τόν πολιτισμό τους, πρώτη μεταφράστηκε μιά σύντομη μελέτη του για τόν Δημόκριτο τό 2001. Η απόδοση μάλιστα του βιβλίου αυτού έχει τόσο πολλές ασάφειες και λάθη πού μετά βίας μπορεί νά θεωρηθεί επαρκής. Εύτυχώς, μήνες μόλις αργότερα, κυκλοφόρησε και ή από καιρό αναμενόμενη μετάφραση του βιβλίου του *Οί Έλληνες*, δέκα περίπου χρόνια μετά τήν πρώτη αγγλική του έκδοση. Αν εξαίρσει κανείς τόν υπότιτλό του, πού μάλλον δέν λέει και πολλά στά ελληνικά (τίς εικόνες του έαυτού μας συνηθίζουμε νά τίς αποκαλούμε αυτοπροσωπογραφίες), τό βιβλίο αυτό είναι πολύ ώραία μεταφρασμένο και επιμελημένο. Μπορεί κανείς νά ελπίζει ότι θά αποτελέσει ένα πρώτο καλό δήμα για νά γίνει ο σπουδαίος αυτός ιστορικός ευρύτερα γνωστός στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Η διεθνής ακτινοβολία και προβολή του Κάρτλετζ δέν βασίζεται πάντως ούτε στον *Δημόκριτο* ούτε στους *Έλληνες*. Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, αυτές πού τόν κατέστησαν έναν από τούς έγκυρότερους μελετητές του αρχαίου ελληνικού κόσμου, είναι οι συμβολές του στην ιστορία της Σπάρτης. Πρώτον διότι έχει καλύψει σχεδόν κάθε πλευρά της σπαρτιατικής κοινωνίας και δεύτερον διότι οι προσεγγίσεις του είναι καλά τεκμηριωμένες και, ταυτοχρόνως, πρωτότυπες.

Από τήν εποχή πού ο αρχαίος ελληνικός κόσμος έγινε και πάλι αντικείμενο έρευνας, έδώ και δύομισι περίπου αιώνες, ή 'Αθήνα και ή Σπάρτη μονοπωλούν σχεδόν τό ένδιαφέρον τών μελετητών. Αυτό οφείλεται βεβαίως στον ιδιαίτερο ρόλο πού έπαιξαν οι δύο αυτές πόλεις στην ελληνική ιστορία αλλά και στις διαθέσιμες πηγές: τά έργα τών μεγάλων ιστορικών της κλασικής εποχής, του 'Ηρόδοτου, του Θουκυδίδη

και του Ξενοφώντα, τά συγγράμματα τών μεγάλων φιλοσόφων, του Πλάτωνα και του 'Αριστοτέλη, τά ποιήματα ή τά σπαράγματα ποιημάτων πού έχουν διασωθεί από τήν αρχαϊκή ήδη εποχή και τίς πληροφορίες πού περιέλαβε στους βίους του, αρκετούς αιώνες αργότερα, ο Πλούταρχος. Καθώς μάλιστα ή 'Αθήνα και ή Σπάρτη ήταν δύο πολύ διαφορετικές πόλεις έγιναν, συνήθως, αντικείμενα σύγκρισης μεταξύ τους. Από τό ξεκίνημα σχεδόν τών έρευνών της νεότερης εποχής, πολλοί μελετητές αισθάνθηκαν τήν ανάγκη νά πάρουν τό μέρος είτε της μίας είτε της άλλης.

Η κατ' αντιπαράθεση μελέτη τών δύο μεγάλων ελληνικών πόλεων δέν έβλαψε τήν έρευνα. Οι συγκρίσεις μπορούν νά φωτίσουν σκοτεινές όψεις μιάς κοινωνίας και νά προσδώσουν νόημα σε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Τό πρόβλημα βρίσκεται στή μονομέρεια τών πηγών πού κατέστησαν τίς συγκεκριμένες συγκρίσεις έφικτές. Διότι ένα από τά βασικά χαρακτηριστικά της σπαρτιατικής κοινωνίας ήταν ή δηλωμένη της αποστροφή προς τόν γραπτό λόγο. Τό μέγιστο μέρος τών πληροφοριών πού διαθέτει ο μελετητής για νά προσεγγίσει τή Σπάρτη προέρχεται έτσι από σκοπιά αθηναϊκή – αν όχι από αθηναϊκή γραφίδα. Ακόμα και εκείνοι οι μελετητές πού επέλεξαν νά έξυμνήσουν τή Σπάρτη και νά επικρίνουν τήν 'Αθήνα έπηρεάστηκαν, πρωτίστως, από τήν όπτική γωνία όρισμένων 'Αθηναίων. Από τήν ιδιοτροπία τών γραπτών μαρτυριών ξεκινά, ήδη από τήν κλασική αρχαιότητα, ή οικοδόμηση αυτού πού έχει αποκληθεί «σπαρτιατικός μύθος».

Ο ΠΩΛ ΚΑΡΤΛΕΤΖ ΑΡΧΙΣΕ νά δημοσιεύει τίς μελέτες του σε μιά εποχή πού κάθε σοβαρός ιστορικός της ελληνικής αρχαιότητας αισθανόταν τήν ανάγκη νά αναμετρηθεί με αυτόν τό μύθο. Η περίοδος της άθωότητας είχε παρέλθει άνεπιστρεπτή. Οι έπιδοκιμασίες πού διατύπωναν για τή Σπάρτη όρισμένοι 'Αθηναίοι αντίπαλοι της δημοκρατίας δέν μπορούσαν πλέ-

ον νά γίνουν αποδεκτές ώς είχαν. Εισερχόμενος στον ακαδημαϊκό στίβο, ο Κάρτλετζ δοκίμασε νά αποκαταστήσει τά δεδομένα χαράζοντας τόν δικό του δρόμο. Εφόσον οί γραπτές μαρτυρίες παρουσίαζαν τέτοια προβλήματα, θά ὄφειλε ἴσως κανείς νά ξεκινήσει ἀπό πληροφορίες ἀντικειμενικότερες καί ἀσφαλέςτερες, δηλαδή ἀπό τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα. Μιά ἱστορία τῆς Σπάρτης βασισμένη στή μελέτη ὑλικῶν καταλοίπων θά ἦταν τό καλύτερο ἀντίδοτο στήν ὑποκειμενικότητα τῶν γραπτῶν τεκμηρίων.

Πράγματι ἡ ἀρχαιολογική διερεύνηση τοῦ Κάρτλετζ ξεκαθάρισε ἐνδιαφέρουσες πλευρές τῆς σπαρτιατικῆς προϊστορίας καί πρωτοϊστορίας. Μεταξύ ἄλλων ἐπιβεβαίωσε πόσο λανθασμένη (δηλαδή, ἰδεολογικοποιημένη) εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς σταθερῆς καί ἀμετάβλητης πολιτείας καί συνέβαλε στήν ἀποκατάσταση βασικῶν χρονολογικῶν δεδομένων. Κυρίως ὅμως πέτυχε νά ἐντάξει τήν ἱστορία τῆς Σπάρτης στόν φυσικό της χῶρο καί τό γεωγραφικό της πλαίσιο – πλαίσιο, ἀπό νωρίς, ἀσυνήθιστα μεγάλο γιά μιά ἐλληνική πόλη.

Ἡ προσέγγιση αὐτή ἔχει πάντως ἐγγενεῖς περιορισμούς, τούς ὁποίους πρῶτος ἐπεσήμανε μέ ὀξύδερκεια καί σαφήνεια ὁ Θουκυδίδης. «Ἄν ὑποθέσουμε», ἔγραφε στό προοίμιο τοῦ ἔργου του ὁ Ἀθηναῖος ἱστορικός, «ὅτι ἡ Σπάρτη καταστράφηκε, ὅτι ἔμειναν μονάχα οἱ ναοί καί τά θεμέλια τῶν ἄλλων κτιρίων καί ὅτι πέρασαν πολλά χρόνια, νομίζω ὅτι οἱ ἐπερχόμενες γενεές δύσκολα θά πίστευαν ὅτι εἶχε δύναμη ἀνάλογη μέ τήν φήμη της. Καί ὅμως οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐξουσιάζουν τά δύο πέμπτα τῆς Πελοποννήσου, εἶναι ἀρχηγοί ὄλων τῶν Πελοποννησίων καί ἔχουν πολλούς ἄλλους συμμάχους. Ἀλλά ἐπειδή ἡ πολιτεία τους δέν ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν, ἀλλά ἀπό πολλούς μικρούς συνοικισμούς – κατά τήν παλαιότερη συνήθεια – καί οὔτε ἔχει πολυτελεῖς ναούς καί δημόσια κτίρια, ἡ δύναμή τους θά φαινόταν πολύ μικρότερη ἀπ' ὅ,τι εἶναι. Ἐνῶ, ἂν ἡ Ἀθήνα πάθαινε τήν ἴδια καταστροφή, ἡ δύναμή της, ἂν τήν ἔκρινε κανείς ἀπ' τά ἐξωτερικά τεκμήρια, θά φαινόταν διπλάσια ἀπό τήν πραγματική. Πρέπει λοιπόν νά εἶμαστε δύσπιστοι καί νά ἔχουμε ὑπ' ὄψη περισσότερο τή δύναμη παρά τήν ἐξωτερική ὄψη μιάς πολιτείας...» (1.10, μτφρ Ἀγγελος Βλάχος).

Ἀκολουθώντας τίς συμβουλές τοῦ Θουκυδίδη, ὁ Κάρτλετζ πέρασε ἀπό τά ἀρχαιολογικά δεδομένα στή διερεύνηση τῆς σπαρτιατικῆς δύναμης. Ἀλλά καί ἐδῶ ἀπέφυγε τή συνηθισμένη μέθοδο τῶν ἱστορικῶν πού στέκονται στά ἀποτελέσματα καί τίς πρόδηλες ἐκφάνσεις τῆς πολιτικῆς ἰσχύος. Ἀντί νά ἐπαναλάβει ὅσα εἶναι ἤδη γνωστά γιά τά στρατιωτικά ἐπιτεύγματα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς πολιτείας, αὐτός προτίμησε νά ἀναζητήσει τά αἷτια πού κατέστησαν τή Σπάρτη τόσο μεγάλη καί ἰσχυρή. Ἀνοίχτηκε λοιπόν μέ προσοχή σέ ζητήματα κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης καί κοινωνικῆς δυναμικῆς. Διότι τήν πολιτεία τῶν Λακεδαιμονίων δέν τήν ἀποτελοῦσαν ἀποκλειστικῶς οἱ

σχετικῶς ὀλιγάριθμοι Σπαρτιάτες πολίτες ἀλλά τό σύνολο τῶν κατοίκων τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, πού περιλάμβανε περίοικους καί εἰλωτες. Ἀλλά καί οἱ ἴδιοι οἱ Σπαρτιάτες πολίτες ἦταν μιά σύνθετη ὁμάδα, μέ ἔντονες καί σημαντικές ἐσωτερικές διαφοροποιήσεις.

Μετά τήν προϊστορική καί ἀρχαϊκή Σπάρτη, τήν ὁποία μελέτησε στό βιβλίο του *Sparta and Lakonia*, ὁ Κάρτλετζ ἀσχολήθηκε στό ἐπόμενο ἐκτενές του σύγγραμμα μέ τή Σπάρτη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Παρά τή μεγάλη πρόοδο πού ἐξακολουθοῦν νά σημειώνουν οἱ λακωνικές σπουδές, τό σύγγραμμα αὐτό, μέ τόν ἐλαφρῶς παραπλανητικό τίτλο *Agesilaos and the Crisis of Sparta*, παραμένει ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα τοῦ εἶδους. Παρακολουθώντας σέ ἕνα ἐπιφανειακό ἐπίπεδο τή σταδιοδρομία τοῦ Σπαρτιάτη βασιλιά, διεισδύει στό ἐσωτερικό τῆς κοινωνίας καί ἀποκαλύπτει τίς αἰτίες τῆς μεγάλης τῆς δύναμης ἀλλά καί τῆς ἀναπόφευκτης παρακμῆς της. Ἐάν ἡ ἐντυπωσιακά φτωχή ἐλληνόγλωσση βιβλιογραφία γύρω ἀπό τή Σπάρτη χρειάζεται ἐπείγοντως ἕνα μεταφρασμένο βιβλίο ὡς συμπλήρωμα καί ὡς ἀντίβαρο στίς πολλές μελέτες γύρω ἀπό τήν κλασική Ἀθήνα, τότε ἀσφαλῶς Ὁ Ἀγησίλαος εἶναι ἡ ὀρθότερη ἐπιλογή.

Τή σπαρτιατική τριλογία συμπληρώνει ἕνας ἀκόμα τόμος, τόν ὁποῖο ὁ Κάρτλετζ συνυπογράφει μέ τόν Ἀ. Τζ. Σπόφορθ (A. J. S. Spawforth), μέ θέμα τήν ἐλληνιστική καί τή ρωμαϊκή Σπάρτη. Οἱ περίοδοι αὐτοί, πού στήν Ἑλλάδα ἐξακολουθοῦν νά θεωροῦνται ἀνάξιες μελέτης, παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Εἰδικῶς στή Σπάρτη, στά χρόνια τῆς μακεδονικῆς καί τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, τότε πού τό παρόν δέν ἦταν παρά μιά σκιά τοῦ παρελθόντος, τά βλήματα πολλῶν ἦταν στραμμένα πρὸς τά πίσω. Ἡ ἐλπίδα ὅτι ἕνα καλύτερο μέλλον μπορούσε νά βασιστεῖ στά ἐπιτεύγματα τῶν ἐνδοξων προγόνων ἔδωσε στόν σπαρτιατικό μῦθο μιά νέα ὄθηση καί ὀρισιμένα ἀπό τά μονιμότερα χαρακτηριστικά του.

Τό 2001 ἐκδόθηκε καί μιά πολύ καλή συλλογή μέ εἰδικές μελέτες τοῦ Κάρτλετζ, πού ἀσχολοῦνται, ἡ καθεμιά, μέ διάφορες ὄψεις τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας. Ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς, *Spartan Reflections*, φανερώνει καί τόν χαρακτήρα τῶν προσεγγίσεων. Πρόκειται γιά ἐμπεριστατωμένους στοχασμούς (ἢ, ὀρθότερα, ἀναστοχασμούς) πού ξεκινοῦν ἀπό προβλήματα σπαρτιατικῆς τοπογραφίας καί καταλήγουν σέ παρατηρήσεις γύρω ἀπό τήν ἀρχαιογνωσία (ἀλλά καί τήν ψυχολογία) τοῦ Ὁσκαρ Ουάιλντ, ὅπως ἀποκαλύπτεται, μεταξύ ἄλλων, στό *Πορτραῖτο τοῦ Ντόριαν Γκρέυ*. Ἡ διεισδυτική αὐτή μελέτη γιά τόν Βρετανό συγγραφέα δείχνει καθαρά τί νόημα ἀπέδιδαν πολλοί μορφωμένοι Βρετανοί τῆς ἐποχῆς στήν ιδιότητα τοῦ Δωριέα (=Ντόριαν) – μιά ἀκόμα ἀπόληξη τοῦ σπαρτιατικοῦ μύθου. Ὅπως θά μπορούσε νά περιμένει κανείς ἀπό τόν πρωτότυπο καί τολμηρό αὐτό μελετητή, ἡ συλλογή περιλαμβάνει ρηξικέλευθα ἄρθρα γιά

τίς Σπαρτιάτισσες, τήν «παιδεραστία» αλλά και τή (μή άναμενόμενη) χρήση του γραπτού λόγου στη σπαρτιατική παιδεία και κοινωνία.

Καθαρώς «στοχαστικό» χαρακτήρα έχουν και Οι Έλληνες. Ήδη ο υπότιτλος του βιβλίου φανερώνει ότι δεν πρόκειται για μίαν ακόμα ιστορία των αρχαίων Ελλήνων, ούτε άλλωστε για μιά παρουσίαση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Τέτοια έγχειρίδια υπάρχουν άφθονα στην αγορά και ή μετάφραση ενός ακόμα δεν θά αποτελούσε ιδιαίτερος αναγκαίο συμπλήρωμα στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΚΑΡΤΛΕΤΖ επιχειρεί νά δει τους αρχαίους Έλληνες μέσα από τή δική τους όπτική γωνία – τουλάχιστον τήν όπτική γωνία πού μās αποκαλύπτουν όρισμένα από τά σημαντικότερα συγγράμματά τους. Πρόκειται για μίαν εύληπτη και εύστοχη εισαγωγή στους προβληματισμούς του Ήρόδοτου, του Θουκυδίδη, του Ξενοφάντα, του Πλάτωνα, του Άριστοτέλη και όρισμένων άλλων διανοητών. Κύριο θέμα της αποτελούν οι βασικές κατηγορίες τής σκέψης τους και, μέσα από αυτές, οι έννοιες μέ τίς όποιες πολλοί μορφωμένοι Έλληνες έβλεπαν τους έαντούς τους μέσα στον κόσμο. Διερευνά τον τρόπο μέ τον όποιο φαντάζονταν τά διαχωριστικά όρια στο έσωτερικό του πολιτισμού τους ανάμεσα στους άνδρες και τίς γυναίκες, τους ελεύθερους και τους δούλους, τους πολίτες και τους μή πολίτες, τους θνητούς και τους θεούς. Άλλά και τον τρόπο μέ τον όποιο φαντάζονταν τά όρια του πολιτισμού τους συνολικότερα, σέ αντιπαράθεση μέ όλους τους άλλους πού δεν ανήκαν σέ αυτόν. Ή γέννηση και τά πρώτα πορίσματα τής ελληνικής ιστοριογραφίας κατέχουν κεντρική θέση στο έρευνητικό αυτό πρόγραμμα.

Μολονότι εύλογη, ή προσέγγιση αυτή είναι αρκετά πρόσφατη (και μέ σαφείς γαλλικές καταβολές). Ο Κάρτλετζ πάντως δεν τήν επιλέγει ούτε για νά ακολουθήσει τον συρμό, ούτε από άπλή περιέργεια. Ή πραγματική του επιδίωξη είναι βαθύτερη και ουσιαστικότερη. Επιθυμεί νά συνομιλήσει μέ μιά παράδοση πού εξακολουθεί νά δεσπόζει στίς αρχαιοελληνικές σπουδές. Καί από τήν άποψη αυτή τά θέματα ουσίας τά όποια θίγει δεν είναι καθόλου πρόσφατα.

Πράγματι, όταν οι αρχαίοι Έλληνες επανήλθαν στο προσκήνιο και άρχισαν τον 18ο και τον 19ο αιώνα νά κεντρίζουν τό ενδιαφέρον των μελετητών και του ευρύτερου μορφωμένου κοινού, εμφανίστηκαν όχι μόνο ως επίκαιρα παραδείγματα αλλά και ως στενοί συγγενείς των πολιτισμένων Ευρωπαίων. Αυτοί πού στράφηκαν μέ πάθος στη μελέτη τους θεωρούσαν ότι μπορούσαν νά λάβουν χρήσιμες άπαντήσεις στα προβλήματα τής νεότερης εποχής. Για τον λόγο αυτό έθεταν στους αρχαίους Έλληνες δικά τους έρωτήματα. Τους ρωτούσαν, για παράδειγμα, τί είδους παιδεία πρέπει νά προσφέρεται στους νέους, ποιο είναι τό ιδανικό πολίτευμα και ποιές είναι οι

τελειότερες ήθικές αρχές. Πάντα σαν νά όμιλούν σέ συγχρόνους τους, τους έφεγαν (ή τους δικαιολογούσαν) και για όρισμένα σημαντικά στοιχεία του πολιτισμού τους: τον ευρύτητα άποδεκτό θεσμό τής δουλείας ή τήν άπουσία ενός ένιαίου κράτους πού θά συμπεριλάμβανε όλόκληρο τό έθνος τους.

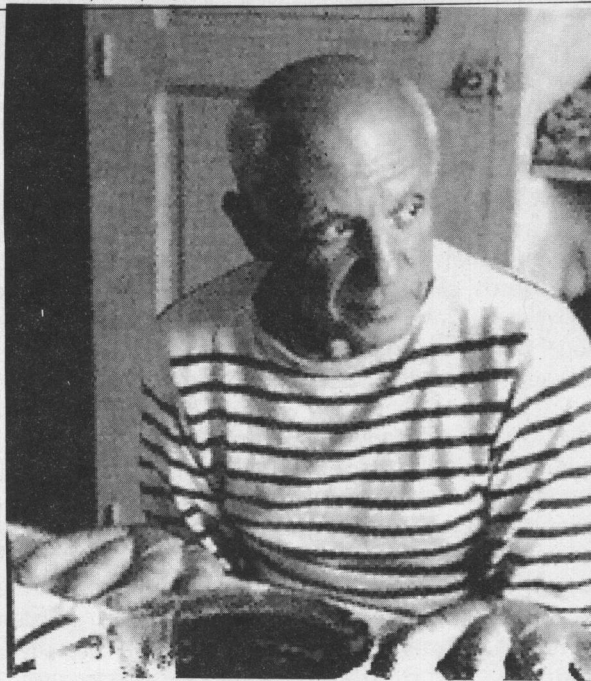
Ή πρώτη συστηματική απάντηση στην άκριτη επικαιροποίηση των αρχαίων ήρθε σχετικά νωρίς από τή Βρετανία. Χωρίς νά δείχνουν μικρότερο θαυμασμό για τους Έλληνες, λαμπροί μελετητές όπως ο Τζώρτζ Γκρόουτ (George Grote), εγκαινίασαν μιά διαφορετική προσέγγιση. Στη θέση τής άμεσης συνομιλίας θεμελίωσαν τήν ιστορική ανάγνωση των πηγών. Εάν οι αρχαίοι Έλληνες είχαν κάτι σημαντικό νά πούν στους νεότερους Ευρωπαίους αυτό δεν ήταν μεμονωμένα άποφθέγματα και αιώνιες αλήθειες. Οι συμπεριφορές και τά επιτεύγματα των Ελλήνων είχαν τόση αξία, όση τους προσέδιδαν οι συγκεκριμένες συγκυρίες στίς όποιες εντάσσονταν. Μέ τοποθετήσεις αυτού του είδους εγκαινιάστηκαν οι ιστορικές σπουδές τής ελληνικής αρχαιότητας, τής όποίας είμαστε σήμερα οι κληρονόμοι.

Ή προβληματική τήν όποια υιοθετεί ο Κάρτλετζ στους Έλληνες παραμένει και αυτή βαθύτατα ιστορική αλλά σέ έναν δεύτερο βαθμό, αν μπορούμε νά τον χαρακτηρίσουμε έτσι. Για νά γίνουν κατανοητοί οι αρχαίοι Έλληνες δεν αρκεί νά έξεταστούν οι πράξεις και οι σκέψεις τους στα ιστορικά τους συμφραζόμενα. Τό σημαντικό είναι νά τεθούν, σχετικώς μέ αυτούς, ιστορικά έρωτήματα, δηλαδή έρωτήματα τά όποια είχαν νόημα για τους ίδιους. Μπορούμε βεβαίως πάντα νά αναρωτιόμαστε γιατί σοφοί άνδρες όπως ο Άριστοτέλης θεωρούσαν τή δουλεία δεδομένη και αναγκαία, αλλά πίο μεγάλο ενδιαφέρον έχει νά αναρωτηθούμε τί είδους έρωτήματα έθεταν οι ίδιοι γύρω από παρόμοιους θεσμούς. Τό γενικό συμπέρασμα του Κάρτλετζ είναι ότι οι αρχαίοι Έλληνες έβλεπαν τον κόσμο μέ πολύ διαφορετικό τρόπο άπ' ό,τι οι νεότεροι Ευρωπαίοι. Αυτό σημαίνει ότι για νά γίνει κατανοητός ο πολιτισμός τους, ο μελετητής όφείλει νά τους κρατήσει σέ μιά (εύλογη) άπόσταση. Για τον σκοπό αυτό, καλά έφοδια, εκτός από αυτά πού γνωρίζει και χρησιμοποιεί ο ιστορικός, είναι και αυτά πού έχουν έπεξεργαστεί οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι.

Κρατώντας τους Έλληνες σέ κάποια άπόσταση, ο Κάρτλετζ επιτυγχάνει τελικώς νά τους πλησιάσει πολύ περισσότερο από ό,τι οι παλαιότεροι θαυμαστές τους. Μέ τήν ιστορική και, ταυτοχρόνως, ανθρωπολογική του ματιά, τους καθιστά πάλι επίκαιρους και χρήσιμους για τήν έξαγωγή διδακτικών συμπερασμάτων. Όχι επειδή ο πολιτισμός τους προοριζόταν για τους αιώνες, αλλά επειδή άπαντούσαν μέ τρόπο πρωτότυπο και δυναμικό στα προβλήματα πού έθετε ή εποχή τους. Οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες, όπως δείχνει ο Κάρτλετζ, ήξεραν καλά ποιά ήταν αυτά.

ΑΪΝΣΤΑΙΝ - ΠΙΚΑΣΟ: ΔΥΟ ΚΟΣΜΟΙ ΩΣ ΕΝΑΣ;

Μέ ἀφορμή τό βιβλίο, τοῦ ἄρθρου Μίλερ,
Ἄινσταίν-Πικάσο, ἐκδ. Π. Τραυλός,
μετάφραση Σπ. Πιερῆς

Ο ΑΛΜΠΕΡΤ ΑΪΝΣΤΑΙΝ γεννήθηκε στήν Οὐλμ (Γερμανία) τό 1879 καί πέθανε στό Πρίνστον (ΗΠΑ) τό 1955. Ὁ σχεδόν συνομήλικός του Πάμπλο Πικάσο γεννήθηκε στή Μάλαγα (Ισπανία) τό 1881 καί πέθανε στό Μουζέν (Γαλλία) τό 1973.

Δημιούργησαν τά πρῶτα σπουδαῖα καί ρηξικέλευθα ἐπιτεύγματά τους, τήν *Εἰδική Θεωρία τῆς Σχετικότητας* (1905) καί τίς *Δεσποινίδες τῆς Ἀβινιόν* (1907), στήν ἴδια νεαρή ἡλικία τῶν 26 ἐτῶν. Ἦταν ἀκόμη ἄγνωστοι, καβγατζῆδες, σχεδόν ἀδέκαροι. Στήν αὐγή τοῦ 20οῦ αἰῶνα, στό μοντέρνο κλίμα τῆς ἐποχῆς, ὅταν ὅλα φάνταζαν δυνατά καί πραγματοποιήσιμα, ὁ Ἄινσταίν καί ὁ Πικάσο δέν ἔκαναν καμία διάκριση ἀνάμεσα στήν προσωπική ζωή καί στό ἔργο τους. Ὁ Ἄινσταίν, ἀναφερόμενος ἀργότερα στά κίνητρά του, τόνισε: «ἡ ἐπιστημονική μου δουλειά ἔχει γιά κίνητρο τήν ἀδιάκοπη λαχτάρα μου νά μάθω τά μυστικά τῆς Φύσης κι ὄχι ἀπό ἄλλα αἰσθήματα». Ἀντίστοιχα ἦταν καί τά κίνητρα τοῦ Πικάσο.

Τά ἐπιτεύγματα τῆς τεχνολογίας στή δύση τοῦ 19ου καί στήν ἀνατολή τοῦ 20οῦ αἰῶνα (ἀσύρματη τηλεγραφία, αὐτοκίνητο, ἀεροπλάνο καί λοιπά), τῆς πρωτοποριακῆς κινηματογραφίας (ἀναπαράσταση τῆς ἀλλαγῆς στό χρόνο σέ διαδοχικά καρέ ἢ καί σέ ἕνα μόνο καρέ καθώς καί ἡ ἀπεικόνιση διαφορετικῶν ὄψεων τοῦ ἀντικειμένου), τῆς ἐπιστήμης (ἀκτίνες X - τό ἀδιαφανές ἔγινε διαφανές καί ἡ διάκριση τῶν δύο ἀπό τίς τρεῖς διαστάσεις ἀσαφῆς-, ραδιενέργεια - φαινομενικά ἀπεριόριστες ποσότητες ἐνέργειας, μυστηριώδεις ἀκτίνες α, β, γ πού ταξιδεύουν παντοῦ καί διαπερνοῦν τά πάντα - καί λοιπά συναφή), τῆς φροϋδϊκῆς ψυχανάλυσης, καθώς καί τά ἐπιτεύγματα

τῶν μαθηματικῶν καί ιδιαίτερα τῆς γεωμετρίας σέ χῶρους μέ περισσότερες διαστάσεις, ἀρχισαν νά ἀλλάζουν τίς κλασικές ἀντιλήψεις γιά τόν νοητικό κόσμο τοῦ ἀνθρώπου, γιά τόν χῶρο καί τόν χρόνο, γιά τίς τεχνικές ἀπεικόνισης καί τίς χρήσεις τῆς προοπτικῆς, γιά τή φυσική καί τό σύμπαν, γιά τήν ἀναπαράσταση καί τήν ἀφαίρεση ἐν γένει.

Ὁ στενός κύκλος τῶν φίλων τοῦ Πικάσο στό Παρίσι, *la bande à Picasso*, δέν μπορεῖ παρά νά συζητοῦσαν ἐπί μακρόν γι' αὐτές τίς ἐξελίξεις. Ἀλλά καί ὁ στενός κύκλος τῶν φίλων τοῦ Ἄινσταίν στήν «ἐπαρχιακή» Βέρνη, ἡ Ἀκαδημία τῆς Ὀλυμπίας, θά συζητοῦσε μέ τούς δικούς της ιδιαίτερους τρόπους γιά τή σημασία καί τίς προοπτικές αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων. Σίγουρα ὁ Πικάσο καί οἱ φίλοι του καθώς καί ὁ Ἄινσταίν καί οἱ φίλοι του ἀντιμετώπιζαν τήν τέχνη καί τήν ἐπιστήμη ὡς «μέσα γιά τήν ἐξερεύνηση κόσμων πού βρίσκονται πέρα ἀπό τά προϊόντα τῶν αἰσθησέων μας».

Δικαιολογοῦν, ἄραγε, αὐτές οἱ συμπτώσεις, αὐτή ἡ πνευματική ἀτμόσφαιρα καί κάποιες ἄλλες ὁμοιότητες στή ζωή καί τό ἔργο τοῦ ὀγκολίθου τῆς Φυσικῆς (Einstein, Ein-Stein=ἕνας λίθος, ὄνομα καί πράγμα στά γερμανικά!) καί τοῦ ὀγκολίθου τῆς ζωγραφικῆς Πικάσο, τόν ἰσχυρισμό γιά *κοινά σημεῖα* στά ἔργα τους καί μάλιστα εὐθύς ἐξ ἀρχῆς;

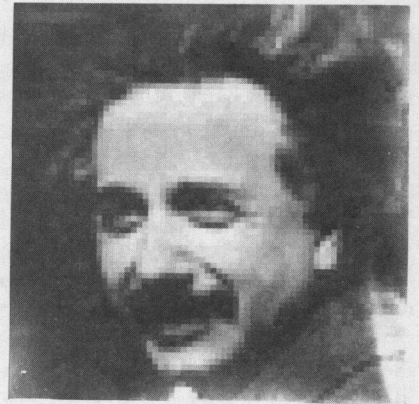
Ὁ ἄρθρου Μίλερ, καθηγητής Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἐπιστήμης στό *University College* τοῦ Λονδίνου μόχθησε γιά νά στηρίξει ἕναν τέτοιο ἰσχυρισμό μέ τόν ὄγκο περίπου 450 σελίδων καί 1030 σημειώσεων-παραπομπῶν στό πρόσφατο βιβλίο του *Ἄινσταίν-Πικάσο*.

Τό ἐλάχιστο πού προσφέρει αὐτό τό βιβλίο εἶναι

ένα έξοχο και λεπτομέρες πανόραμα τῶν παραλλήλων διογραφῶν τοῦ Ἀινστάιν καί τοῦ Πικάσο ἐπικεντραμένο, κυρίως, στήν ἐποχή γένεσης τῶν μεγαλυτέρων τους ἐπιτευγμάτων. Ὅσοι, μάλιστα, ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν ἀναγνωστῶν πού εἶχε στό μναλό του ὁ συγγραφέας («ἔγραψα τό Ἀινστάιν-Πικάσο γιά ὅσους συναρπάζονται ἀπό τή βαθύτερη οὐσία τῆς τέχνης καί τῆς ἐπιστήμης, γιά κείνους πού χαίρονται νά συνδυάζουν γνωστικά πεδία στή σκέψη τους, καί γενικά γιά τούς ἀναγνώστες πού ἐνδιαφέρονται γιά τίς συγκινήσεις τῆς ὑψηλῆς δημιουργίας») εἶθε νά τό χαροῦν. Μία συμβουλή, πάντως, εἶναι ἀπαραίτητη: νά μὴν τό καταπιοῦν ἀχώνευτο. Παρά τή δήλωση τοῦ συγγραφέα μας ὅτι «δέν ὑπάρχει σχέση αἰτίου καί αἰτιατοῦ ἀνάμεσα στό ἔργο τοῦ Ἀινστάιν τό 1905 καί τίς Δεσποινίδες τοῦ Πικάσο τό 1907» (σημείωση 5, σελ. 363), δέν ἀποφεύγει τίς κακοτοπιές μέ τήν ἐπιμονή του νά ἐντοπίσει κοινά σημεῖα σώνει καί καλά. Δέν περιορίζεται στήν «ἀναμφοβήτητη ἐπιρροή τῶν μαθηματικῶν, τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας στήν ἐξέλιξη τοῦ κυβισμού μετά τό 1910» (σελ. 363). Δέν ἐπιμένει, ὅσο θά ἔπρεπε σύμφωνα καί μέ τίς δικές του ἐπισημάνσεις, στή ριζική διαφορετικότητα καί στό ριζικά διαφορετικό ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιρροῆς τῶν ἀνωτέρω στό ἔργο τοῦ Ἀινστάιν.

Αὐτές, ὅμως, οἱ κακοτοπιές εἶναι καί μιά ἐνδιαφέρουσα πρόκληση. Εἶναι ἕνας πρόθετος λόγος νά τό διαβάσουν, ἀφενός γιά νά τό χαροῦν κι ἀφετέρου νά τοῦ ἀντισταθοῦν κι ὅσοι, ὅπως ἡ ἀφεντιά μου, συνηθως δέν «συναρπάζονται ἀπό τή βαθύτερη οὐσία τῆς τέχνης καί τῆς ἐπιστήμης», ἀλλά ἀπό τή διαφορετικότητα τους, ἀπό τά ὄριά τους, ἀπό τίς ἐκφραστικές ἀσυμβατότητες τῆς ὑψηλῆς τέχνης καί τῆς ὑψηλῆς ἐπιστήμης κάθε ἐποχῆς.

Ὁ Ἄρθουρ Μίλερ θεωρεῖ ὅτι ὁ κόσμος τοῦ Ἀινστάιν πού «ἀνέτρεψε τήν ἐννοια τοῦ ἀπόλυτου χώρου καί χρόνου» (ὁ Ἀινστάιν χρησιμοποίησε, πρωτίστως, τήν ἐνότητα τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, τόν χωροχρόνο, γιά τίς θεωρίες του) καί ὁ κόσμος τοῦ Πικάσο πού «γκρέμισε ἀπό τόν θρόνο τῆς τῆν προοπτικῆς στήν τέχνη» (ὁ Πικάσο, θά ἔλεγα, διέσπασε τήν ἐνότητα τοῦ δικοῦ του «χωροχρόνου» γιά νά τόν «ἀνα-παραστήσει» μεμιάς στόν δυσδιάστατο μουσαμά) εἶναι «Δύο κόσμοι ὡς ἕνας». Ἔτσι ἐπιγράφεται καί τό κεφάλαιο 1 τοῦ βιβλίου του. Ἐπίσης, τόν ἐνδιαφέρει «περισσότερο γιατί ὁ Ἀινστάιν καί ὁ Πικάσο ἔκαναν τίς ἀνακαλύψεις τους παρά τό πῶς ἔφταναν σ' αὐτές». «Γιατί», ἀναρωτιέται, «μόνο ὁ Ἀινστάιν καί ὁ Πικάσο κατάφεραν νά κάνουν αὐτές τίς ριζικές τομές, ἐνῶ κάποιιοι ἄλλοι πού ἦταν διασημότεροι καί πιό ἔμπειροι, ὅπως ὁ Ντερέν, ὁ Ματίς, ὁ Λόρεντς καί φυσικά ὁ Πουανκαρέ, ἀπέτυχαν»; (σελ. 241 καί 322). Οἱ ἀπαντήσεις του στό γιατί, ἂν καί εἶναι ἐνδιαφέρουσες, δέν θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Μιά τέτοια συζήτηση θά μᾶς πῆγαινε πολύ μακριά, ἐκεῖ πού ἀφενός δέν φτάνουν τά κότσια μας

καί ἀφετέρου, ἐπειδή εἶναι μιά ἀνάστροφη διερεύνηση, ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος πρὸς τά πίσω, εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι θά κατέληγε σέ φαῦλο κύκλο: ὁ Ἀινστάιν καί ὁ Πικάσο πέτυχαν, ὅ,τι πέτυχαν, ἐπειδή εἶχαν τίς ἀναγκαῖες καί ικανές προϋποθέσεις νά τό πετύχουν!

Ὅσον ἀφορᾷ τό πῶς, παραπέμπουμε στό κεφάλαιο 4 «Πῶς ὁ Πικάσο ἀνακάλυψε τίς Δεσποινίδες τῆς Ἀθηνῶν», στό κεφάλαιο 6 «Πῶς ὁ Ἀινστάιν ἀνακάλυψε τή σχετικότητα» καί στά ὅσα ἀκολουθοῦν ἐδῶ.

Ὁ Ἄρθουρ Μίλερ γράφει: «Τά ἀριστουργήματα αὐτά», ἡ *Εἰδική Θεωρία τῆς Σχετικότητος* καί οἱ *Δεσποινίδες τῆς Ἀθηνῶν*, «ἔχουν ἕνα βαθύτερο σύνδεσμο. Τή στιγμή τῆς δημιουργίας, τά σύνορα μεταξύ τῶν γνωστικῶν πεδίων καταρρέουν. Ἡ αἰσθητικὴ γίνεται κυρίαρχη» (σελ. 319).

Γιά ποιά ἀπό τίς τόσες ἐκδοχές τῆς αἰσθητικῆς πρόκειται; Ἐδῶ καί δύομισιν χιλιάδες χρόνια, ἀπό τόν Πλάτωνα ὡς τόν Ἀντόρνο καί τούς ἀντιστοίχους τους σήμερα, ὁ καθγὰς καλά κρατεῖ. Ποιά εἶναι ἡ αἰσθητικὴ πού γίνεται, τή στιγμή τῆς δημιουργίας, ὁ βαθύτερος ὑλικός σύνδεσμος τῶν «δύο κόσμων»; Ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτει καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας μας δέν πρόκειται γιά τήν αἰσθητικὴ ἀλλά γιά διαφορετικές αἰσθητικές ἀντιλήψεις.

«Γιά τόν Ἀινστάιν, ὁ *μινιμαλισμός* ἦταν αἰσθητικὴ ἀρχή – ἦταν ἀξίωμα». Πρότεινε τό κβάντο φωτὸς γιά νά ἀρθεῖ ἡ «βαθιὰ τυπολογικὴ διάκριση» στή Φυσικὴ τῆς ἐποχῆς του ἀνάμεσα στό σωματίδιο καί τό κύμα καθὼς καί ἡ σύγκρουση μεταξύ συνέχειας καί ἀσυνέχειας. Εἰσήγαγε τήν ἀρχὴ τῆς σχετικότητος γιά νά ξεπεραστοῦν οἱ «ἀνυπόφορες πλεονασματικὲς ἐρμηνεῖες τῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς ἐπαγωγῆς». Μίλησε γιά ἕνα εἶδος μᾶζας ἀντὶ τῶν δύο (ἀδρανειακὴ, βαρυτικὴ) πού «συσκότιζαν τήν ἰσοδυναμία μεταξύ τῆς βαρύτητας καί τῆς ἐπιτάχυνσης». Αὐτό ἦταν, κοντολογίς, τό αἰσθητικὸ πλαίσιο τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀινστάιν τό 1905 ἀλλά καί τό 1915 (Γενικὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητος).

Ο ΠΙΚΑΣΟ (ΚΑΙ Ο ΜΠΡΑΚ) ἐξαφάνισαν ἐντελῶς τὸ σημεῖο ὁράσεως. Τὸ σημεῖο ὁράσεως «ἦταν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ» γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ Ντύρερ (θεωρεῖται ὁ μεγαλύτερος γερμανὸς καλλιτέχνης τῆς Ἀναγέννησης, 1471-1528). Ὁ Σεξάν (ὁ σημαντικότερος, ἴσως, μεταϊμπρεσιονιστὴς ζωγράφος, με σημαντικὴς ἐπιρροὲς στὸν Πικάσο, 1839-1906) εἶχε διαφορετικὴ αἰσθητικὴ ἀποψη. Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Πικάσο, ἡ ἀναγωγὴ σὲ γεωμετρικὲς μορφές, ἡ ἀντίληψή του «γιὰ τὸ χωρικό ταυτόχρονο ἦταν κάτι ριζικά νέο στὴν τέχνη: ἡ ταυτόχρονη ἀναπαράσταση ἐντελῶς διαφορετικῶν ὄψεων, τὸ ἄθροισμα τῶν ὁποίων ἀπαρτίζει τὸ εἰκονιζόμενο ἀντικείμενο». (Ἀντὶ «χωρικό ταυτόχρονο» θὰ πρότεινα τὸ «ἐν ταυτῶ χωρικό» ἢ «συνάμα/διαμιᾶς/μειμᾶς – χωρικό»).

Ὁ κάθε μεγάλος ριζοσπάστης ἐπιστήμονας ἢ καλλιτέχνης ἀκολουθεῖ τὴν ἰδιαίτερη αἰσθητικὴ του, πλὴν ἐξαιρέσεων. Ἄλλη εἶναι ἡ «μινιμαλιστικὴ» αἰσθητικὴ τῆς *Εἰδικῆς Θεωρίας τῆς Σχετικότητας* κι ἄλλη εἶναι ἡ «ἀνα-παραστατικὴ» αἰσθητικὴ τοῦ πίνακα *Δεσποινίδες τῆς Ἀθινόν*. (Μετὰ τὶς *Δεσποινίδες τῆς Ἀθινόν* ὁ Πικάσο σὲ συνεργασία με τὸν Μπράκ – 1909 ὡς 1912 – προχώρησαν σὲ ἀκόμη πιὸ ἀναλυτικὲς «ἀνα-παραστάσεις», στὸν *Ἀναλυτικὸ Κυβισμό*, ὁ ὁποῖος παρομοιάζονταν ἀπὸ τὸν φίλο του Ἀπολιναίρ με τὸν τρόπο πού ὁ ἀνατόμος ἀνατέμνει ἕνα πτώμα).

Κοντολογίς, δύο κόσμοι διαφορετικοί κι ὄχι «ὡς ἕνας». Ἄν κάπου τέμνονται, αὐτὸ εἶναι δευτερεύον. Ἄλλὰ ὁ Ἄρθουρ Μίλερ, ἀκόμη καὶ σὲ πείσμα τῶν δικῶν του εὐστόχων, ἐν πολλοῖς, ἐπισημάνσεων, τραβάει πρὸς τὸ ἄλλο ἄκρο ἀναγορεύοντας τὸ δευτερεύον ὡς κύριο. Σὲ συνέχεια τῶν προαναφερθέντων ἐπισημάνσεων γράφει: «Ὁ χειρισμὸς τοῦ χρόνου στὶς *Δεσποινίδες τῆς Ἀθινόν* εἶναι ἀρκετὰ περίπλοκος. Μποροῦμε νὰ δοῦμε τὸν πίνακα ὡς μία σειρά πέντε κινηματογραφικῶν καρέ πού τείνουν πρὸς μία ἀύξημένη γεωμετροποίηση, καὶ τὴν καθιστῆ δεσποινίδα ὡς μία ἀκολουθία φωτογραφιῶν τοποθετημένων ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη... Τὸ κοινὸ σημεῖο τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀινστάιν καὶ τοῦ Πικάσο γιὰ τὸ χρονικό ταυτόχρονο εἶναι ἡ πεποίθηση ὅτι δέν ὑπάρχουν προνομιακὲς ὀπτικὲς γωνίες» (σελ. 322). Ἐπειδὴ ὁ χειρισμὸς τοῦ χρόνου στὴν *Εἰδικὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας* εἶναι διαφορετικὸς καὶ καθόλου περίπλοκος, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ θεωρία παρέχει τὸ προνόμιο τῆς «ὀπτικῆς γωνίας» στὸ κάθε σύστημα ἀναφορᾶς, ἀδυνατοῦμε νὰ παρακολουθήσουμε – σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο – τὸν συγγραφέα μας. Ἄλλωστε, μ' αὐτὴ τὴ συνάντηση τῶν «δύο κόσμων», μ' αὐτὸ τὸ «κοινὸ σημεῖο» πού ἀνακαλύπτει ὁ Μίλερ, διαφωνεῖ καὶ ὁ Πικάσο καὶ ὁ Ἀινστάιν.

Ἄς σκηνοθετήσουμε μία ὑποθετικὴ συνάντηση τοῦ Ἀινστάιν με τὸν Πικάσο στὸ ἀτελιέ τοῦ τελευταίου στὰ μέσα τοῦ 1907, τότε πού ὁ Πικάσο ἀγωνιζόταν νὰ τελειώσει τὶς *Δεσποινίδες τῆς Ἀθινόν*. Παρὼν σ' αὐτὴ τὴ συνάντηση – ἢ ὅποια, εὐτυχῶς, δέν ἔγινε

ποτέ – ἦταν καὶ ὁ Μορίς Πρενσέ, ἕνας ἐμπειρογνώμονας ἀσφαλίσεων πού ἐνδιαφερόταν γιὰ τὰ ἀνώτερα μαθηματικά. Ὁ Πρενσέ μιλοῦσε συχνὰ στὸν Πικάσο γιὰ τὶς μὴ εὐκλείδειες γεωμετρίες, γιὰ τὴν τετάρτη διάσταση, γιὰ θέματα πού «ἀντλοῦσε κυρίως ἀπὸ τὸ δημοφιλὲς βιβλίο τοῦ Πουανκαρέ *La Science et l'hypothèse*». Ὁ Ἀινστάιν, τὴ στιγμὴ τῆς εἰσόδου του στὸ ἀτελιέ ἀκούει τὸν Πρενσέ νὰ μιλάει με ἐνθουσιασμό γιὰ τὶς ιδέες τοῦ Πουανκαρέ καὶ ἀνοίγει ἡ καρδιά του. Ὁ Ἀινστάιν, ὄχι μόνον εἶχε ξεσκονίσει τὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ *La Science et l'hypothèse* ἀλλὰ ὄφειλε ἤδη πάρα πολλά στὴ σκέψη τοῦ Πουανκαρέ, τὰ ὁποῖα τὸν βοήθησαν στὴν ἀνακάλυψη τῆς σχετικότητας. Χωρὶς χρονοτριβή, λοιπόν, με τὸ καλωσόρισμα, παίρνει τὸν λόγο γιὰ νὰ ἐκθέσει στὸν Πικάσο καὶ στὸν Πρενσέ τὸ νοητικὸ πείραμα με τὸ ὁποῖο κατέρριψε τὴν παραδοχὴ τῆς Νευτώνειας Μηχανικῆς γιὰ τὸν χρόνο ὡς χωριστό, μονοδιάστατο «συνεχές», ἀπόλυτα ὁμογενὲς στὴν ἀπειρη ἔκτασή του, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν τριδιάστατο χῶρο. Ἴδου τί τοὺς εἶπε ὁ Ἀινστάιν: ἄς ὑποθέσουμε πῶς δύο κερανοὶ πέφτουν στὰ ἄκρα μιᾶς εὐθύγραμμης σιδηροδρομικῆς γραμμῆς πού διασχίζει μιὰ πεδιάδα *τὴν ἴδια χρονικὴ στιγμὴ* (ὅταν, δηλαδή, δύο συγχρονισμένα ρολόγια πού βρίσκονται στα σημεία πτώσεως τῶν κεραυνῶν, δείχνουν τὴν ἴδια ὥρα). Ἐνας ἀκίνητος παρατηρητὴς, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἐπάνω στὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ καὶ στὸ μέσο τῆς ἀποστάσεως μεταξύ τῶν σημείων πτώσεως τῶν δύο κεραυνῶν, ἀντιλαμβάνεται τὴν κάθε ἀστραπή μετὰ ἀπὸ τόσο χρόνο ὅσο χρειάζεται τὸ φῶς γιὰ νὰ διανύσει τὴν ἀπόσταση πού χωρίζει τὸν παρατηρητὴ ἀπὸ τὰ σημεία πτώσεως τῶν κεραυνῶν. Ἐπειδὴ οἱ ἀποστάσεις εἶναι ἴδιες καὶ οἱ χρόνοι θὰ εἶναι ἴδιοι, ὅποτε ὁ παρατηρητὴς βλέποντας τὶς ἀστραπὲς συμπεραίνει ὅτι οἱ κερανοὶ ἔπεσαν ταυτόχρονα. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι ἐπάνω στὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ κινεῖται ἕνα τρένο καὶ κάποιος ἄλλος παρατηρητὴς πάνω σ' αὐτὸ διέρχεται ἀκριβῶς μπροστὰ ἀπὸ τὸν ἀκίνητο παρατηρητὴ τῆς στιγμῆς πτώσεως τῶν κεραυνῶν. Ἐπειδὴ ὁ παρατηρητὴς μέσα στὸ τρένο κινεῖται καὶ πλησιάζει τὸν ἕναν κερανοὸ ἐνῶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν ἄλλο βλέπει τὶς ἀστραπὲς σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς ὅποτε συμπεραίνει ὅτι οἱ δύο κερανοὶ δέν ἔπεσαν ταυτόχρονα. Τὰ ἴδια φαινόμενα γίνονται ἀντιληπτά ὡς ταυτόχρονα στὸν ἕνα παρατηρητὴ, ἐνῶ στὸν ἄλλον (ὁ ὁποῖος κινεῖται ὡς πρὸς τὸν πρῶτο) αὐτὰ τὰ ἴδια φαινόμενα γίνονται ἀντιληπτά ὡς ἐτερόχρονα. Ὁ χρόνος δέν εἶναι ἀπόλυτος, ἡ ἀντίληψη πού ἔχουμε γιὰ τὸν χρόνο *ἐξαρτᾶται* ἀπὸ τὸ σύστημα ἀναφορᾶς στὸ ὁποῖο τὸν μετροῦμε.

Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σύστημα ἀναφορᾶς, ἀπὸ τὴ θέση ὁράσεως τοῦ παρατηρητῆ, μονημοῦρισε ὁ Πικάσο. Τὸ πρόσωπό του συννέφιασε. Ἐφερε στὸ νοῦ του τὸν Ντύρερ (τὸ σημεῖο ὁράσεως ἦταν γιὰ τὸν Ντύρερ «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ», ὅπως σωστὰ μᾶς θύμισε

κι ο Μίλερ). Ο Πικάσο, όμως, πάσχιζε να ξεγράψει τό σημείο όράσεως, τό σύστημα αναφοράς, τό «έξα-
τάται». Αύτός ήταν άλλου, στά έργα αφρικανικής τέ-
χνης στό Τροκαντερό όπου «συνειδητοποίησε ότι οι
άνακολουθίες πού υπήρχαν στίς *Δεσποινίδες τής*
Άβινιόν», στήν άρχική περίοδο κυοφορίας του έργου,
θά μπορούσαν να άπαλειφθούν με μία νέα αισθητική,
«τήν άναγωγή σε γεωμετρικές μορφές». «Η γεωμε-
τρία έπρεπε να γίνει ή γλώσσα τής νέας τέχνης» κι
όχι τό «έξατάται» τής σχετικότητας. Γύρισε, άπότο-
μα, για να πιάσει τό πιστόλι του θεατρικού συγγρα-
φέα Άλφρέντ Ζαρί με τά άσφαιρα φυσίγγια (τό κου-
βαλούσε άκόμη για να πυροβολεί «άνθρώπους πού
του φαίνονταν ύπερβολικά πληκτικοί ή σοβαροί»).
Εύτυχως, δέν έπεσε πυροβολισμός μιά και ό
Άινστάιν πρόλαβε να έγκαταλείψει τό άτελιέ πανικό-
δλητος. Όχι μόνον άπό τή βίαιη αντίδραση του Πι-
κάσο αλλά κι άπό τή βίαιη άπόδοση του γυναικείου
σώματος και τά ζωγραφισμένα σαν μάσκες πρόσωπα
σ' έναν μουσαμά πού έπιασε φυγαλέα ή ματιά του
καθώς έκλεινε πίσω του τήν πόρτα του άτελιέ
Rendez - vous des poètes. (Αυτή ή έπιγραφή κρεμό-
ταν, πράγματι, στήν πόρτα του άτελιέ τής όδου Ρα-
βινιάν 13 τής Μονμάρτης). Ο Μορίς Πρενσέ έφυγε
κι αυτός τρέχοντας για να ξαναδιαβάσει Πουανκαρέ.
Άς ξαναγυρίσουμε, όμως, στά πραγματικά γεγονό-
τα. Ο Άινστάιν άσχολήθηκε με τόν κυβισμό του Πι-
κάσο πολύ άργότερα. Σαράντα περίπου χρόνια μετά
τή γέννηση τής *Ειδικής Θεωρίας τής Σχετικότητας*
και του πίνακα *Δεσποινίδες τής Άβινιόν*, στίς 4
Μαΐου 1946, ό Άινστάιν έστειλε ένα γράμμα στον
ιστορικό τής τέχνης Πόλ Λαπόρτ σχολιάζοντας ένα
χειρόγραφο, τό όποιο έλαβε άπό τόν Λαπόρτ, με τί-
τλο «Κυβισμός και σχετικότητα». (Αυτό τό γράμμα
δημοσιεύθηκε άπό τόν Λαπόρτ τό 1966). Τό γεγονός
αυτό αναφέρεται και άπό τόν Άρθουρ Μίλερ (ση-
μειώσεις 79, σελ. 428). Άντιγράφο: «Η ουσία του
ύπαινκτικού γράμματος του Άινστάιν είναι ή έξης:
τά έργα τέχνης και ή έπιστήμη πρέπει να αξιολο-
γούνται διαφορετικά γιατί ή τέχνη έχει συγκεκριμέ-
νες πολιτισμικές ρίζες ενώ ή έπιστήμη είναι παγκό-
σμια. Η τέχνη είναι ύποκειμενική, ή έπιστήμη αντι-
κειμενική. Στή συνέχεια, όμως, ό Άινστάιν περιπλέ-
κει λίγο τά πράγματα, ύποστηρίζοντας ότι στή θεω-
ρία τής σχετικότητας άρκει μιά πλατφόρμα μέτρησης
(σύστημα αναφοράς) για τήν κατανόηση ενός φαινο-
μένου, ενώ “είναι προφανές ότι αυτό δέν ισχύει στήν
περίπτωση τής ζωγραφικής του Πικάσο”» (οι ύπο-
γραμμίσεις δικές μου).

Ο Άινστάιν διαλύει με άφοπλιστική σαφήνεια, τή
θέση «δύο κόσμοι ως ένας». Δέν είναι ό Άινστάιν
αυτός ό όποιος περιπλέκει τά πράγματα αλλά ό
Άρθουρ Μίλερ, ό όποιος ταλαντεύεται – σαν έκκρε-
μές – ανάμεσα στή συμβατότητα και τήν άσυμβατό-
τητα αυτών των δύο κόσμων. Η ιστορικός τής τέ-
χνης Λίντα Χέντερσον αναφέρθηκε διεξοδικά, σ' ένα

βιβλίο τής τό 1983, στά λάθη των ιστορικών τής τέ-
χνης οι όποιοι άσχολήθηκαν με τή σχέση κυβισμού
και σχετικότητας. Ο Άρθουρ Μίλερ, όχι μόνον έχει
πλήρη γνώση του άνωτέρω αλλά παραπέμπει εκεί
τους άναγνώστες του, σε άρκετές περιπτώσεις. Δέν
κάνει τήν πάπια κι αυτό δέν είναι λίγο. Άν διαφω-
νούμε με τή θέση του «δύο κόσμοι ως ένας», αυτό
δέν σημαίνει ότι δέν αγαπήσαμε τό βιβλίο του. Ούτε
πώς δέν συμμερίζομαστε τίς άνασφάλειές του: «χρειά-
ζεται μεγάλη προσοχή στή διερεύνηση αυτής τής σχέ-
σης» – ύπονοεί τή σχέση μεταξύ σχετικότητας και
κυβισμού – «για παράδειγμα σε ό,τι άφορά τή δια-
φορά μεταξύ χωρικού και χρονικού ταυτόχρονου»
(σελ. 428/429). Άπλως, έπαναλαμβάνουμε «σύ εί-
πας».

Δέν είναι – παρά τίς διαφωνίες μου – λίγα τά ση-
μεία συμφωνίας με τόν Μίλερ. Ένδεικτικά αναφέρω
τή θέση του ότι «ή πρόοδος στήν τέχνη και ή
πρόοδος στήν έπιστήμη είναι πολύ διαφορετικά
πράγματα και κάθε άπόπειρα σύγκρισης κρύβει κιν-
δύνους» (σελ. 352). Πράγματι, ό κυβισμός του Πικά-
σο και του Μπράκ δέν άναίρεσε τό παραμικρό στήν
ιστορία τής τέχνης. Ο Ρέμπραντ, ό Τισιανός, ό Βάν
Γκόγκ, ό Ματίς, αναγνωρίζονται και θά αναγνωρίζο-
νται ως μεγάλοι ζωγράφοι, όπως άλλωστε και ό Πι-
κάσο παρά τό ότι ό κυβισμός «ξεπεράσθηκε». Δέν
συμβαίνει, όμως, τό ίδιο και με τίς νέες έπιστημονι-
κές θεωρίες, οι όποίες άναιρούν τίς παλαιότερες σε
άρκετές περιπτώσεις. Κανείς δέν μελετά εδώ και
αίώνες τό σύμπαν με βάση τήν Άλμαγέστη του Πτο-
λεμαίου, ούτε χρησιμοποιεί τήν παλιά άτομική θεω-
ρία του Μπόρ μετά τήν κβαντομηχανική του Χάιζεν-
μπεργκ. Συμβαίνει, πάντως, και τούτο με τίς νέες
έπιστημονικές θεωρίες: τό καινούργιο, ένιστε, δέν
άναιρεί τό παλιό αλλά έντοπίζει τά όρια ισχύος του.
Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και ή ειδική σχετι-
κότητα του Άινστάιν, ή όποία δέν άναιρεσε τή νευ-
τώνεια μηχανική. Η τελευταία είναι άπόλυτα έπαρ-
κής για τόν ύπολογισμό σωμάτων πού κινούνται με
ταχύτητες, άρκετά χαμηλότερες άπό τήν ταχύτητα
του φωτός.

Ο Άινστάιν είπε κάποτε: «Μιά θεωρία μπορεί ν'
άποδειχθεί με τό πείραμα, δέν ύπάρχει όμως δρόμος
πού να όδηγει άπό τό πείραμα στή δημιουργία μιάς
θεωρίας». Πιστεύω πως, σήμερα, οι τεράστιες δυνα-
τότητες πειραματισμού (*trial and error*) με ύπερυπο-
λογιστές και λοιπά συναφή μέσα για τήν έξεύρεση
λύσεων σε πολύπλοκες μη γραμμικές έξισώσεις αλλά
και όπτικοποιήσεων (και στήν τέχνη και στήν έπι-
στήμη) σπαταλούν τόν χρόνο των τωρινών έπίδοξων
Άινστάιν και Πικάσο. Άλλά γι' αυτά, ίσως μās δο-
θεί ή εύκαιρία να συζητήσουμε κάποτε.

Βασίλης Ζουναλής